

2610
APPALANB X. A.

C (kap) 2

A 76

kap. 2923

QARA KYBYR

QARAJ OBLNASIZDAT

Mikojan-Şaxar

1935 c.

Арпалапъ Х. А.

QARA KYBYR

ROMAN

I KITAB

39841

40895
25 15
XI

Qarobinasızdat

Mikojan-Saxar

1 9 3 5

Х. А. Аппаев

С(кар)2

Д 76

ЧЕРНЫЙ СУНДУК

РОМАН

КНИГА I

кар. 29 23

Кароблнациздаг

Микоян-Шахар

1 9 3 5

BİRİNCİ BAŞB

Zыкғыл көңегі емсге тығе да аны тарта, бир қолу вля да бурундуқун ғенине сырте—Ібраһим дөрсден уйне ғортуб кирди, қыярларь қо-вузца выгылген, бир қанать да сыннан кир аптиегин да вуқу тавхасьққа сала, анасьна: —Атам қачан келликди?—деу сөрдү.

Ana çaav eterge anasъnъ zamanъ çoq edi, kimni ese da qoj terilerin çalqa aъъ, iraqaç bla ilej tura edi. Bir kesek zamandan belin ørge solutub, vir qolu bla da bilek aqaçxa tajana, Mølexan çaav etdi:

— Taş ajtxan, guguruk qısqıqan kerti ese, bygyn-bygece keledi dev turama. Bygyn Şavajdy qyzy keliv taş salqan edi da, ol: „Busaqatda ataqlı kelmese, ikinci men taşxa qaramam“ dev ketgendi.

— Anam, sen atam̄ atın aйтmaj nek ças̄b-rasa, sen Temurqa degenlikge ne volluqdu?

— Teli çaş! Sen neni bilese, men erkışi-
bizni atın ajšsam, tişlerim avrujdula. Tur, sen
çaman, kesini qart-guna etiv gırıldaj turma da,

baş tavxada ajaq tyvynde qurmac bardь, anь
al da aша.

Atan kelginci qurmac, ғына bla kecinmeseк,
myrzevcygybyz tausuladь, tirmenne eltirigi qal-
maqandь.

Qabarьqнь atьn eшитgenlej, Ibrahim sekiriv
turdu, sora tavxada kir aqac ajaqсыqda erlaj
qurmacнь альв, qumda cartlaqan nartyxleden
auzun tolturuv, amma-çukga ete keliv, vьjaqьn-
laj anasьнь qatьna cökdy.

Çaşсыqнь qolunda nartyx byrtykleni eslev,
ullu sarь guguruklarь, daqьda yc qozlaqan
tauqlarь çaşсыqqa eшyn uruш ete, ajaqqa uza-
lyьqa murat etiv, Ibrahimni төgereгine vashь-
dьla. Sarь gugurukgu, kesin eхdem etiv, qal-
qan tauqladan ese alqa varьqa kyreše edi, alaj
bolqanlyьqqa Ibrahim anь taва qolu bla silkgen-
lej, eхdemligin unutuv, artьna qacьv, „siz da
varьqьz alqa“ degenca tauqlanь bireм-bireм bu-
runu bla uruv qьсырта edi. Dersden ac voluv kel-
gen Ibrahim qurmacнь kesini auzuna qujqan vol-
masa, tauqlaqa veriv aqьь çoq edi.

Aq cartlaqan nartyxleni aqac ajaqdan Ibra-
himni auzuna çenil-çenil varqanьn көryv, ne volsa-
da көrejik degenca, daqьda vьjaqь tauqla çerde
byrtyk izlegenca etiv, çerge uzala da v.ri-birine
qaraj, vьjaqьnlaj Ibrahimni aqac ajaqьna çuvuq
kirdile, alaj bolqanь ycyn ajaqнь icinde qaloqan

eki—yc vyrtyk İbrahimni auzuna tyşgenin eslev, kölleri qalqanca, burunlarъ bla qoltuq tyblerin qaşьj, bir çanьna çallav ketdiie.

Bir kesek turqanlaj, gugurukgu İbrahimge razъ volmaqanьn bildirgenca, eşik allьnda narat tomuravqa miniv, yjge ajlanьv, yc kere qьсьrdь.

Şavajdь qьзьнь ajtxanь esine tyşьv, Mөlexan, kerti köly bla quanьv, işin da qojuv. „xajьr xapar ajt!“ dev çolqa qararqa eşikge savdь, alaj volqanььqqa qolu bla көzlerine ne qadar көlekge etiv qaradь ese da, Temurqanь keliv көrmеди. Gugurukgunu qьсьrqanьndan çyregine sevevlik tanьv, endi da bir kere bir qьсьььrmь edi dev, eşik artьndan aq ulaq qavсььььqdan uvucu bla bir partyx alьv gugurukguqa teçeji-irek, tauqlaqa atdь.

Mөlexan vosaqada өre syeliv saqlaqanььqqa, partyxden tojqan gugurukgu birda qьсьььr көlly volmaj, tauq vөlegin da ьзьndan tiziv, vysyrev-syz vaguş qazarqa ketdi.

Mөlexanьн quanc etgeni da soruquv, qarav yjde İbrahimni көrmegeninde, ol zamanda çaşсьььq dersin qojuv ojnarqa qасьь ketgenin esledi. Bu zatxa çyregi razъ volmasa da, qaloqan zaman-daca, İbrahimni izlerge barmadь, alaj volsada acuvlu volqanьn tanьtdь: „Toxda, atan bir kel-sin, men seni qavьna çьjdььььma, ansь sen enci kalak itca ajlanьv tevregense“. Çumuşaq çyrekli.

çaşın bek syjgen Mølexan vaşxa zamanda bu zatlanь aйтъrьq volmaz edi, vygyn'a taşda da cьqьv, tauq da qьcьrьv Temurqanь kelmegeni Mølexanna acuv tijiv, mьдах etgen edi, ol sevevden acuvun kimden volsa da aлыrqa kerek vola edi.

Temurqa Qьjамьtxa cьl çalqa çaraşьv ketgenli cьl vla eki aj ozqan edi. Ol ketgenli Mølexan anь çalyndan bir celek ajran vla bir qaq qavьrqa volmasa, çuq kørmegendi. Cьl vla eki ajnь çaşın da, kesin da vaj yjleden iş aлыv, kinge çamcь eterge, urcuq ijirirge, kinge da teri ilegen vla vaşlarьn alaj tutxandyла. Ol zamannь icinde Mølexan tavxancьqьn Ibrahimge qavdьrьv, kesi көv keceni ac çatxandь; çaşcьqь ac voluv көзyne qarasa, çyregi taqьr voluv, көv zamannь көv көз suvlarьn төkgendi. Bu zatlanь cьnav erini allyна qaraqanь birda seir tyldy. Mølexan qatь işlej turqanlaj, çaşcьqьnь cьlaqan tauşu, uzaqda qozu maqьrqaп tauş kelgenca, qulaqьna keldi. Alaj voiqanььqqa varьv qararqa turqanlaj, çanur tuban ceget duburnu vasxanca, vaşьn saqьş vascь da varьrqa unутdu da qojdu. Daqьda bir kesek zaman ketgenlej vьjaqьnlaj çaşcьqьnь cьlaqan tauşu acьq kelgenin eşitgenlej, oqarqь çel uruv tubanь caxanca, saqьşlarь cacyьv, Mølexan, işin qojuv, eşikge cavdь. Arvaznь artьnda cьlaqan

tauşlanь eşitiv keliv qaraqlanьnda, İbrahim ar-qav aqlasнь tьşьna сыrqan qьjьrьna qavlanьv сыlaj tura edi.

— Nek сыlajsa, İbrahim, ne volqandь?— dev anasь qojununa aldь. Alaj volqanlьqqa anasь ne qadar bek erkeletse, İbrahim ol qadar bek сыlaj edi.

Ujge keliv сыregin bir kesek vasxanьnda. İbrahim xararьn ajtdь.

Alaj voqandь: Ujden ketgenlej, İbrahim soxda nөgerlerine qoşuluv ojnarqa varqandь. Aşьq ojnaj tevregenlerinde, rajqa salьrqa İbrahimni aşьqlarь volmaqandь, tilegeninde, xьlikge etiv, kylyv qojqan volmasa, kişi aşьq verirge unamaqandь. Aşьq ojnav voşaqandan sora savijle сыjьlьv, xunaqa miniv, kimni көv malь volqanьndan xarar ajtv tevregendile. Bьlajqa сыjьlqan savijleden Qьjamьtnь ulanьndan tuvqandan onu volmaqandь. Ol sevedden alсыльq ol etiv turqandь. Ol savijlege alaj ajtdь: „Endi xar kim ajtьşajьq da kimni az malь var ese, ol көv malь volqanь сыrtьna mindiriv gardoş vasxanь bir сыnьndan bir сыnьna eltirge kerekdi“. Kimni көv malь volqanь belgili volqan-dan sora, көv mallarь volqanla az mallarь neda mallarь volmaqan savijleni сыrtlarьna mindile. Qьjamьtnь ulanьndan tuvqan: „İbrahimni atasь da vizde çaldadь, men anь сыrtьna minerikme“

dev tevredi. Alaj bolqanlyqqa Ibrahim mindirirge unamaqandy. Ol mindirirge unamaqanlynda, çyly da, voju da ullu bolqanly sevebinden Ibrahimni tyvyne saly aхşy tyjgendi. Ol any alaj tyje turqanlaj, ozuv vara, Ibrahimlany хонşularы, omyry çaldan cырмаqan Qanamat көргendi. Savы çetgendi da Ibrahimni ariv aйтыв yjge aşыrqandy, төгерегине qарав kişi көrmegeninde, Qыjамытны ulанындan tyvqanly hajda alqandy da aхşy qыrqandy.

Bu хараqа тынылады да, Mөlexan bir völek zamanny aхсылы, çaşcыqны vaşындan сылаqan bolmasa, Ibrahimge etilgen артыqlыqны ызына qajtarы зат aйтмады.

— Tur, igi çaş kivik, kölegini teş, bir çamajym, anys ysynden tyşyв qalady.

— Anam, meni tyjgeni ycyn sen Dalxatny anasyna nek varы uruşmajsa?

— Qoj, valam, qoj, alaqa kim qatylady, any anas çer çalaqan, el aldaqan bir qatынды. „Aman adam etegini tutsa, etegini kes da qac“ dev söz vardy. Sen alany savijleri vla oйнай turma.

Anasyny aйтханына asыры razы da bolmady, alaj bolsada Dalxatny Qanamat tyjgeni көzyne көryнув, anasyna çуав etmedi da qojdu,

EKINCI BASH

Tav suvla min-min çyllanь aloqa kelgenlerica, ezen-özenden, qulaqla sajьn bek ullu işge aşıqьв савханса, mamuq çummaqlanь qavxaqdan tōneretgenca, bir-biri ysyne qalanьв, çel sьz-qьroqan tauş etiv, enişge qujuluv tysьв, sora ullu özende bir-birlerine qoşuluv, qar ketmegen suvuq tavladan ьсхьньв, tenizge çetiv qujulurqa aşıqadьla.

Elni icine kirsen, aloqьvurun qulaqьna kelgen tauşla—qoşan suvnu, anь kibik çel urub narat terekleni cajqaloqan tauşlarь, ne qadar saq tьnьlasan da, alanь tauşlarьn biri-birinden ajьrьв tanьjallьq tylse.

Mijigirekden qarasan, topraq başь yjleni oçaqlarь, auzlarь көкge acьльв, çanь atьльв voşav tytynleri сьqa turqan asker tovlaqa usajdьla.

Bajьraq adam өigen volur, muadzın çanьn-qanьn ajamaj, minaranь altь teşiginden da başьn сьqarьв, bek көв salax tartdь. Salaxнь eşıtgenlej, çolda ketiv varqan bir qatьn, çaşсь-qьn bek syjgenca көryne edi, tōgeregine qarav, bir at palнь oramdan alьв, qav dev savijge tişleri vla qavdьrdь. Anь көryv, bir qaum qatьn da, өlymden saqlar ycyn temir qavdьrьroqa qadalьв savijlerin izlej edile.

Tav ellede salax tartıloqan neda ol adam, bu adam öldy dev eşitsele, alqıburun bytev sanlarıny usy bla şıvyla sıraq barqanca qaltırajdıla. Ol közyvy ketgenlej, „taqr dunja“, „çalqan dunja“, „varıvız bolıuq da alajdı“ dev tarıqıv tebrejdile; andan arı ol ölgeni etgen işlerin sanav tebrejdile; qatlarında anı çuvuqlarından adam çoq ese, sözny artı „qolaj adam tyl edi, alaj kesi etgenin axratda köyr“ dev voşaladı. Qatnlanı bir qaumu sözny artı voşaloıncı da, kimni tavanı qavlaqan carıqı tyşe, kimni asıv aşıqıandan coxu cacıla, xapar çetdirirge elge çajıladıla, alaj volqanlıqqa çolda coxların tyzete, gavaş carıqların da qavlarqa kyreşe, neda çenil-çenil tyşerge qalsala, alanı da qolqa ala ajlanadıla. Qalaj alaj bolsada elde kim ölgenin bu tuqum tışırılvanı kycynden quru bu elden sorada, qalqan xonşı ellede da biledile. Anı ycın „xapar oq atıloqanca atıladı“ dev söz vardı.

Tışından kelgen adam mında taş jaşıkge tyşgenca voladı, özen ıllı özen volmaqanlaj, tørt çanı ıllı tavladıla. İcinde tuvuv çasaqanla, mından sıqıv vaşxa çerge barsala, qajrı ese da bir uzaq çerge ketdik, endi ızvızqa qajıv özenibizge tyşge edik dev çyrekleri qorquvlu volqanlaj turadı. Bir qaum adamnı bu özen-den sıqmaj qart volqanlar anı ycın volur.

Közyv namaz boşalqan volur, xalq mezigitni ar-
vazыndan сыqыв keledi. Qojlanь erkecleri alda
varqanca, em allarыnda afendi. anь sol çanьnda
elni starşinasь. Afendi көm-kөk көk avъсь vla,
qolunda sarь тынсаqlарь, kesi da көzlerin to-
lusu vla da acmaj, enişge qarav keledi. Alaь
volqanлыqqa көzlerin ne ken acxandan ese da
vek көredi; qatь vla uzaq volmaj savijcikni qo-
lundan tutuv, bir sydam тысьрыв ozqanьnda,
зына vuruluv, muadzinni caqьrqaн сыtav vla
sydam qatьныь artыndan көв qaradь. Afendi
enişge qaraqlanlaj xar zatнь igi көrgeni andan
velgili voldu. Starşina ne zat ese da bir seir
xapar ajta volur edi, ol ajтыв söz arasыnda qo-
lun silkgeni sajьп, afendi vaşьп qaltьrata edi.

Bu xaparсы гытых saqal qartнь starşina
neda bir ullu onovcu volqanьп sormaqlaj da
kimda tapьрыq edi. Qav-qara vuxar vөky, ullu
altьп vьcaqь, altьп qamasь, anь kivik allaj
velivavц, gөroxц, altьп xazьrlарь, imvaşьnda
çьm-çьm çьltьraj pagonларь, көkyreginde da
bir vөlek medallarь—ol atlaqlanь sajьп ala da,
saqatнь majatnigica, sajqalыв зьпыrdaj edile.
Qaraqlan adamнь—vu arьq qart kişicik vu qa-
dar xaznanь qalaj көltьryv çьryjdy—dev көlyne
kellik edi. Tav adamlanь ol muratларьна çuav
etgenca, ullu vьcaqьп teşiv, зьындan kelgen
qulluqcusuna verdi. Ol da, altьп vьcaqнь eki

qolu bla tutxanlaj, mijala saut tyşyv ualady degenca, qorquv, it iesini ызындан varqanca, ызындан taqыльв myjyşden taşajыв kettile.

Elde adamla, qalqan zamandaca volmaj, enişge pravlen taba көв sarqдыла. Myjyşlede qatъnla qollarъn silkiv, bir-birlerine xapar ajta edile; ala ajtxandan ozqan adam qыjыrъn, ucun aпыларqa vola edi: „Kelgendi“... „prustop“, „көв nөgerleri bla“..., „Qыjamъt çuav eterik volur“..., qajnajды el vaqasъ kişi“... Ullu pravlen arvazнь ici adamdan тыq-тыqlama tolu, aralarъnda stol, aпы ysynde budaj өtmek bla tuz. Mыrtazaqla өрге-enişge çenil cavadыла. Ullu ысаqlаръ bla bir atыла da kişigeda tursunuv burulmaj, kartuzларънь tyvynnden eriniv төrt çanларъна qarajдыла.

Bir zamanda eki mыrtazaq keliv, vасыньв turqan xalqнь eki çarъв, çol acъв, ullu ысаqlарън сыqаръв, ekisi çolnu eki çанында өрге syeldile. Uzajmaj bir kesek turqanlaj, yjden, vөcke төnereв сыqanca, kartuzu bla bir мыжыqlы semiz adam сыqды, көkyregi medaldan, krestden tolub, aпы ызындан da elni starşinasъ Bijmurza, tamada afendi Muxammat-Amin, da-qыда tajaqqa тајана elni em vajъ Qыjamъt keldi. El çыjыlqanda көв turmaqanlaj, prustop nөgerleri bla fajtonuna miniv, starşina da bir-gesine Qыjamъtlaqa qonaqqa kettile. Ertde

zamandan beri elde adet alajdy: ullu onovcu kelse, ol Qыjамытлаqа varmaj, vaşxa adamqа varmajdy. El ғыjылаqandan cасыльь vara, adamlа хar birі көрген, ешитген затларьп bir-birlerine ajta edile: „Alqыnnьdan kyсden qutulqan edik, endi da kelgendi bir“, „qарьнна veşli uаькнь salsan da сыьnnьqды“..., tejri җasaqlань usyn den bek qать sөleşdi“..., хаҗiretlile bygece kelmesele yjdegilerin җоjarьqma dejdi“, „qоj-qоj ань kibik bir көnceksizden tuvqаnnь көrmegenbizmi, toхdamasa biz ань“... Bu sөzny ешитiv, bir altьn qаma, vухar bөrkly, ajтылаqan zatxa razь volmaqань көzlerin еrişі-burşu etgeni bla tanьtdь, alaj volqаnльqоqа kesi җаньndan sөz qоşхань volmadь.

Bir zamanda „tarq-tarq“ dev Qыjамытнь yjy tabadan bir хars сыqды. Мында тоjqа qararqа uаq ullu da bek syjedi, ol seveden хars тауş сыqqаn җаньна көv adam varady, алань icinde җуз җьl volqаn qartla, savijlerin qollarьна көltyryv, eteklerin җьja qатьnla, qоşdan җань tyşgen temir vetli cevgenleri bla, aq qavdallь җelkeleri җylыnnen җаşla vardьla. Belibavларьп tyzetgenlerine, bөrklerin qaqьv сылаqаnларьна көre, ala da bir işeksiz tojqa varadyla.

Qartla tojqa kesleri хazna qоşulmasalada, yj vaşьnda olturuv qarasala, alqьп җаş zamanларьп esge tyşyryrge volady, andan sorada bir

bolek qart birge çylyb oltursala, xar kim kör-gen, eşitgen zatın aytb çyregın qandıradı, erikgeni ketedi. Ne desen da qart adamla bir çerge çylyb laxor eterge bek syjedile.

Tojqa çaşla qartlaca va varmajdıla. Alanь aslamьsь (tajmaj elde ajlanıan xavleleni bir çanьna cьqarsam) qoşda bir—eki çyl turub kelgendi, tojda qarav qьz sajlaryqdb. Qьz sajlaryqdb degen zatnь ters anylarqa kerek tyldy, ol çaşlanь biri qьz көryв, ань syjgenlikge, qьz ань atasьna, anasьna igi көrynмese, çaş ol qьznь alqan oqaj esen, kesini çelkesin qalaj көrmeј ese, ань alaj көrmeј qallьqdb. Çaşavda ata, ana bla çaş qьzqa bir көzden qaramajdıla. Aslamьsьnda çaş cьrajьnь, ariv syeklini, xalisi igi bolqanь çaratadb. Ana, ata alqьburun „quj-quq, çalb“ qajdandь, qьznь xaraketi көvmydy, tьnc adamьdь dev bu çanьndan qulaq tigidile.

Qalaj alaj bolsada çaşla tojqa, val civinle gokga xansxa vashьnanca, vashьnadьla. Bygьn da tojqa xar kim kesin tyzete varadb. Ol adamlanь көzlerine ne bek qarasan da, ne saqьş etgenlerin, kimni ne qajqьsь bolqanьn oqujallьq tylse.

УСУНУ БАШ

Qьjamьt vaj kişi bolsa da, yjy alaj bek kirsiz tyldy, alaj bolqanьqqa qavьrqada qatapa kyjyzle, vөv, tьjn tonla, tavxa uzunu көv

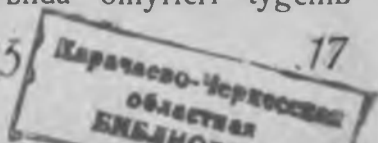
syjly mija saut—yjny ne kereklysin da esletmejdile.

Qyjamytn ertdeden veri adetindedi, qonaq yjge, ol kesi ana otov dejdi, qonaq kelgen kəzyvde volmasa, bir çanlyñ çibermejdi; kirit salıv, asxısyn mıncaq bavqa taqıv çyrytedi. Ol alaj tajmaj adam çaşamaqandan volur, qonaq yjge çan kirgen adamnı burununa mly-muxut iji uradı, anı usyn volur, yjge kirgenlej oqunaq, Apanas dux byrkylgen aq qol çavluqun burunundan çallatmajdy.

Orus onovcu qonaqla bir qavırqadan kəzlerin almaj qarajdıla. Kertisida ne zat çoqdu anda: tyrly-tyrly işleniv altn qamala, kymuş, ot altn salınnan ullı vısaqla, altn bla çasalıv esgi tav şkokla, pil syekge altn salınyv şkok ot qıjqan myjyze, vory, tyjn tonla. Bir qavırqada da lavdan sevgenle, altn tyjme, kjarar, oqa çasalıv lavdan qavdalla. Orunduq vaşında da bir tizgin voluv çan esgi da var, ic kijimle, alanı vaşlarında tögereğine darij çavluq çiberiliv, Nikolaj patcahny suratı. Tyz stolnu allında yjdegisi bla tyrk patcahny suratı.

Qart qyjamyt yjyryne kəv mal, xarakter çyjıandy. Necik çymaz, quru starşına voluv on beş çylnı turıandy, dowerna voluv elni qozusuz-qojsuz etiv, toquz—on çylnı turıandy. Anı usyne anı qoj qoşlarında ömyrleri tygeniv

кар. 2925

nellaj bir çarlb хаqsъz qъsdaloqandъ. Bъlaj vol-sun dev Qъjamъt tajaqъn çerge qaqsа, аnа qajtarъv kişi çuav etalmaqandъ. Endi da qart volqan ese da, kesi хайъr tyşer işde sibirtkica ajlanadъ.

Orus onovcula Qъjamъt yjde zamanda kел-lerine kelgen zatlarъn tartъnъv bir-birine ajtal-maj turdula. Qъjamъt eşikge cъqqanlaj, bir çuqa qъnъr, tyksyz, vaşъ qar tavca aqara, gida val-taca ullu burunun da kёksyl kёzyldyrevyklени ёрге enişge tarta, Apanasxa çetmej ese da, andan gitçerek onovcu volur edi—ol sёgyv başladъ.

— Sen, Fedor Iwanowic, qalaj tёzyv turasa, bu aziat ijisden meni qusarъm keledî. Men bu eşekle bla bir ыъqdan kёv turalmaz edim, вь-лнь varaşkalarъ volmasa, ёzenlerine кирmez edim.

Nёgeri „varaşka“ degen sёzny saqъnnanlaj, Apanas kёzcyklerin çumuv, çajaqlarъn çenil-çenil qъmyldatdъ. Bir işeksiz, ol saqatda аnъ burununa bişgen et ijis uruv, kёzyne bişgen qozunu eti aşlavda kёrynyv auz suvlarъ kelgeni аnъ ycyn volqandъ. Qozu etni qobusda via bi-şiriv, tatran tuzluq çaqъv aşasan, аllъnda da rumkacъqнь tartсан, qalaj аlamat voladъ. Da-qъda вълada arijan dev bir zat. vardъ...

Ol aşarъqdan харар ajtxанъ saјъn, Apanasъ çajaqlarъ çenil qъmyldav, ajaqъ çer tutmaj tev-

redi. Савъв варъв terezeden da qaraj edi, alaj bolqanlïqqa xantnъ ijisin eşitgen bolmasa, tepsi keliv kormegeninde, qolun silkiv, qavırqada sautlaqa qararqa buruldu.

Apanas vıaj kel dev negerin saqırdъ.

— Koremise, bu eşekle pravoslawnъj patcaxnъ suratnъ eski ic kenceklerini qatъna taqıv, keslerini aziat patcaxlarnъ stolnu qatъna taqıqandъla.

Apanasnъ negerı kenden oquna burununda kızıykların tyzete keliv, Apanas ajtxannъ kergeninde, qojununa ot tyşgenca dъgalas etiv tevredi Altın çyzykları bolqan varmaqlarnъ kızıv-kızıv qısnъ sьqırdatıv, erge-enişge çenii çyryv, alaj ajtdъ: „keterge kerekdi bu yjden, pravoslawnъj patcax samarqav bolqan çerde men turallıq tylme, Fedor Iwanowic, tur vıajdan qorajıq, bu qart eşekni da Aqqalaqa çol salırsa eterge kerekdi“.

Apanasnъ voqurdaqъ, kijik tykden toloqan atçeri kıvcekca, sьqıv, kylgenden gitçe xъmil kık kızıykları icine taşajıv, orun etgen zamanda qatъnla quv çasdıqıv silkgenca, vıdıv qaltıraj keliv, negerini sırtıdan qaqdъ.

— Sen, xajvan adam koreme, men naqırda eteme ansъ, qart Qıjamt kesini pravoslawnъj patcaxnъ sьntъ ol oqaj esen eltiv qıvılaqada taqıqandъ. Koremise, suratnъ tegeregi bla darij

çavuv çajqandь, tyrk patcaxxa va ol syjnь də etmegendi. Sen qorqma, men kergen Qьjamyт prawoslawnyj patcaх ysyn çanyн verlikdi.

— Fedor Iwanowic, alaj ese, ic kəncekleni patcaхnь qatьna nek taqқandьla?

— Da, alada adet alajdь, kəncek, kəlek ajьrmaј, tavxaнlarьn qavyrqaqa taqқadьla.

Была ви харақа волув турқанлај, ешik çartь асылъв tyтyn-tyтyn ete, saxaннь qьjьrь qaradь, aнь eslegenlej, ekisi da qollarьn uvuv, yjde erge bla eniшge çenil varьв tebredile.

Qarav-qaraqьncь Qьjamyтnь çumuшciarь ullu stolnu aшarьqdan, icerikden tolturdula. Stolqa тов oqla syelgenca, араqь, caqьr шьшala tizildile. Alanь eslev, Apanasнь nəgeri, kəzyny qьjьrь bla stolqa da qarav, ne ese da bir çьrнь da muruldav tebredi, хьсьnla bla art saxaн kelgenlej, Qьjamyт, aнь ьзьndan Bijmurza mьrtazaq nəgerleri bla kirdile.

Apanas bla nəgerini шьшala bla, qozu etge çyrekleri alaj tartxaн edi, kiшi oltur deginci cəgyv, qollarьna kerekli sautnu, kezlikni aльв hazьrladьla.

Patcaхnь, aнь ьзьndan qonaqlaнь savluqla-рьna tamaqdan bir—eki rumka tigelegeninde, qaumunu da tilleri асьldь.

Apanas, erinine burununa da çav çaqьv, шorpa vaзьь çalaqan kiшdikca, tiшi avruv kəvgenca, lo-

qumdan bir uvurtun tolturqanlaj ajtdı: „Men көв çerde ajlannanma, alaj bolsadı Qыjамытнь varaşkasыndan иги хант бирда көrmegenme. Tartaјьq varaşkanь savluqun“.

Rumkalanь tybleri көkge ajlanьv stolqa salьnnanlarьnda, Qыjамытнь көzy eşik artьnda turqan мыrtazaqlanь birine çeidi. Ol qыjьnlьнь, icgici adam volur, kişi eslev aңa rumka tigim da etmej, kesi tilerge da ujalьv, olturqanlanь auzlarьna rumka varsa, ol cыdajalmaj, kenke vajtalca, tevçildev turadь.

Ань alaj көгyв, Qыjамыт saqalьna ьsaгьv caqьrdь: „Al, çaş, ne zat esen da, ol prostoj-cuqdan quj da tart“—dev tigimge da vөrek çartьнь uzatdь.

„Ej amandan tuvqan, tamada tigim etse, eki qolun bla ala tur“—dev Bijmurza murtazaqqa varmaqьn silkiv çanьdь.

Qыjамыт qaranьraq adam bolsa da, elde em хьjla, durqucu adamlanь em vaşiarь volqandь. Ol өmyrynde kesine хайьr kelmezlik bir işge qatьşmaqandь, oramda tyvесе da, çuq yzmezlik adamьнь salam vergenine da хazna çuav etmegendi. Qызqancььqь da, ань kivik bir adamнь volurqa qolundan kelmezca, alaj bek-qol volqandь. Eki—yc min qojdan mal хaram bolsa, ань syryvcy çalcyларьna aşatьv, хalal өlgen malнь qoşdan qoratdьгьv, vazarda satdь-

ръв турадъ. Ѓырчънна кѳв un qorajдъ dev qoшda ol volqan kece vilamuq volmasa, ғырчън etdirirge unamaqандъ. Ѓын berirge dev kesa-mat etiv ғарашдырған ғалсыларъна, ғалларън berir zamanda, ғын ғоввуланъ icinden mamuqlарън ғыртъв, iclerine qoj saqmaqланъ qujub tolturub alaj beriv turqандъ.

Ertde Qыjамьtda ғалda turqan ғалсыларъ bir auzdan alaj ajtadyла, kesini mallаръ stavatxa сыънмай turqanlaj, kece vaшxa syryvleden mal urlatъв, ғавхън qazan etiv turadъ.

Prustop kelgeninde, vaшъna хайъг алырға esine тышды.

Kѳvden veri, uzaq volmaj ana хоншу ғаша-қан Qanamat dev bir ғалсъ ғашън кѳрyv volmaj edi. Анъ alaj eriшi kѳrgenini da maqanasъ alajдъ: Qanamat мына tybegen ғерде keliv qal-qanlaca eki qolu bla qolun tutub тынclъq, esenlik sormajдъ; bir ғolda Qыjамьтнь kici ғашъ kyz ғалындan bir tymenni тыjqаньnda, ana senek bla savъв stavatdan bir qunaçinin syryv ketgendi. Art kѳzyvde da Temurqanъ хашкен ғашъ ycyn ulanьндan tuvqannъ tyjgen etgendi. Bu zatla varъсьda Qыjамьтнь kѳkyregин таш vasxanca savъв turqандыла. Ёнди dert qajtarьrға tav kѳzyv kelgeninde, анъ ысхъндыръв qojarға syjmedi. Kefi da var edi, alaj bolsada, ol pru-stopxa til etiv, Qanamat tutulub, анъ qoluna,

ајақна темір виқов салып, қуықлар да қысқыр-хахај ете турқанлај, straznikle вьсақларын сьқарып сырлыклери көзине көрүп, ана қырегі қуанып, үс кере сақалын сылап, татақын арывлап, узалып Аранасны вилегин вай етис ајтды: „Мен сана қурман валајым, сен мені вадаль қонақым. Атам харив да орус патсахха көв заманы тыз ішlegendи, мен да өлгүпсу аны сүрүпү вазхан қерге қурман-sadaқа вольқанлај кетерикме.

Қыамыт тамбла дерт қетдирлигине да қуанып, қарт адамны тартхансыр да иги қылыхан вольу еди, секирив қовив, орундуққа минив, suratda патсахны еки ајақын вай етис қыладь.

Аранас қатында олтурив турқан нөгерин қавьрқасындан тырtdы, алај вольқаньрқа аны вазь енишге салып, сilegejleri келе турқан вольмаса, хазна сөз анылар қарыу қалмај, вурину вля бир таушлань сьқарды: „мь... мь... ајақ... ојақ... Аранас вармақларын вугув қавьрқасындан иги адамьса тыртgeninde, төвен еринин да өрге қыјалмај, вазьн көлtyрды.

— Қарась сен, Қыамыт патсахны қалај сыједи, ол иги қырегі вольқан кишиди, мунуца патсахын алај век сыјген көв орусуну тавмазса.

— ... азиат, иjis etedi... tyrk soltan... ... вараşка хороş... kolson, kolson wisit... degen вольмаса, Аранасны нөгерини вазьха қарыу қалмады.

Qыжамыт çол асханьн тапықаньнда, Bijmur-
зань да көзу, ваşь вля сақыгьв, Апанаснь
қулақына çувиу қаргьв, көлыне кейген затнь
төгув тебреди.

— Biz elde Qanamat dev bir тырғырқызы
хаşken vardь, ol ne qartнь, ne afendini сыьн
көрмейди. Bir çolda patçaxxa amanla сөleşгенін
kesim қулақым вля ешитгенме. Kesi da таşьда
іşlegen bir वोşjakлақа тақылыв, ala вля қуш-муш
çyrytedi. Altьн etegine ваşым қонақды, ань
мындан қорат, ol мында volub ваşьн tutxan
tavluқа çaşav çoқdu. Mana inanмақанлық ete
esen, ma Bijmurzaқа da sor, ol ань сана çezin
acar. Murtazaқа ешитмесинле, dev Bijmurza
aузunu төgereгін eki qolu вля çавьв, Апанаснь
қулақына: „Bizni көгув volmajды, qorarқа ты-
жыныş adamды“—dev шыьырдady.

Апанас, kişdik etni көгув мыжақларьн cyжy-
genca çavaқы vetli мыьықларьн cyжyрув, ne zat
ese da Bijmurзань қулақына bir затнь шыьыр-
dady. Ol аңа Qыжамытха çaravlu зат ајта volur
edi, veri ајланьв, yc kere tamaқьн da arivlav,
saқальн da сылав, busaқatдан zakuskaқа tuzluқ
ваş-ajaқ keltirirge çumuş etgen çaşxa vujruқ verdi.

„Tarq-tarq“ degen xars tauş, алытсынь қы-
сырьды: „Oj! Maxmut, tutmaқынды“... қулаққа
kelirge qalқаньнда, қонақла турув, арь-beri ава,
vişgen cygyndyrca qызara, toјқа сықдыла.

Ullu arvaz adamdan tolu edi. Arvazqa zýjñ-
maqan qaum da yjny emda anь bir çanьnda
eski vavnu vaşьna miniv qaraj edile.

Arvaznь ortasьnda toj vara edi. Qojla yrkyv
calmanna qьsьlqanca, qьzla da qavьrqaqa qь-
sьlv turadьla.

Çanьzqa varqan zamanda tepsegen çerleri
qoj atьlqan yzgereca, tar voladь, adam көv
vasьnnan çerde kim da qarav tepsegenni ajaq
vykgenin көyrge syjedi. xar kimge da tav vo-
luv qararqa оруn tavьlmaj, bir-birin tyrte da
aloa atlaj, tepser çer az voluv qaladь.

Альмсь bir ullu tajaqnь da alьv anь vla
adamlanь ajaqlarьn sьzvь da kyreşedi, alaj vol-
qanьlqqa tajaq ajaqьn acьtxan amma-çukga ete
bir çanьna çallajdь, qaiqanla bir kesek artxa
ьхдыгьsala da, daqьda bir-birin ьзьra, төгerekni
вьжаqlaj tar etediie.

Çanьzqa varьv voşalьv andan asxaqqa va-
rьvqa көcsele, tepser çer erkin voladь. Erikmej
tav adam tojda көv turadь. Bu quru bir tartьv
vla өрге-enişge varqanьn ne seirligi vardь dev,
tьşьndan qarav ketgen adamnь көlyne kellikdi,
alaj volqanьlqqa vaşxa ojun volmaqan çerde
toj da igi көrynedi.

Tojnu tyz vaşьndan qarav, çovviciq voluv,
oçaq çanьnda aslam qatьn olturadьla, cөgelev
turadьla degen voьmasa, alaqa olturadьla derge

da çararq tyldy. Adam tañmasyn dev ete volurla, betleri çavylb, көzleri bolmasa çuqlar көrynmejdі.

Burunñı qartla, aqac qalannanlada olturadyla tepserge qatysmaqanlyqqa, alañ kimi kelin sajlarq; kimi da tyz qarav көzyn acarqa kelgendi. Ala tepsegenlege birer curum tabadyla, ala varьsьda bir auzdan çaratxan az adam tepsejdі.

Tojda tepsemej, tajmaj xars uruv turqan bir qaum vardь, alaqa kişi хақ vermejdі, алымсь kynny arasьnda kir saxancьqda хьсьн сыннанладан qavdьrsa da, vaşxa tavxan zatlarь çoqdı.

Alañ birin xazna tepsev көrmезse, qajsь bolsada tepserge сьqsa, altьn tyjme, lavdan sevgen qьzla burunlarьn cyjyrgen bolmasa, ala bla tepserge unamajdyla. Salam kylte kivik, zьk-gьllarь salьna, qьz сьqoьncь qьzara-aqara, tojnu arasьnda, turadь. Ne alaqtaj sevgeni qьzlanь biri сьoьb anь bla tepsev keledi neda tepserge qьz çenil сьqmasa, artь bla, artь bla çallav, axсьnьb qьzarqan tovuqlarьn çava vьjaqь xars uruvqa cögyv qaladь.

Temir vetli sevgenli, altьn qamalь, vuxar bөrkly çaş сьqsa, tepserge ne qovuzcu neda oqavaş qьzlanь biri сьqadь. Ol tepsev tevregenlej, anь vaşьna. tutuv qaqtь bla çerlennen gөroxianь atadyla, „carq-carq“ dev xarscьla da өрге qovuv, xarsnь qьzv keltiredile.

Аһмсь да, съсханнь марлақан кишдикса, аһтһн қамалһдан бир ғыл узерге хазыр волув турадь.

Оһ терсев вошав бир ҫаньна съқароға қызнь тьжьв. аһмсь қьсьрадь: „О! ха-хаж Азамат, тутмақьндь, тутмақьндь“. Аһтһн қама, төгerek-den да съқмақанлај, ҫастьқ кивик бир восхадан патсах қатһн suratь вля бир ullu қарауз қақытһн аһмсьоға тутдурадь.

Қарауз қақытһн ваһьна тутханлај, аһмсь савлај тојну төгeregine ајланадь: „о! ха-хаж ҫамақат, бу он тьменлик қақытһн Азамат верди“.

Ne көв verse да, аһтһн қамаль аһмсьоға ne еки ҫаж, andan озса, бир апас вереди. Қарауз қақыт тојну ваһьна төгerek ајланһandan sora вјаоь вазьқ асха орунһа киреди.

„Keledile, keledile“ dev бир заманда адамла бир-бирин тыртыв теvredile.

Kertida allarьнда арь-beri ава, Апанас, Бий-мурза да аһ ullu аһтһн вьсаоьп qoluna аһьв, Қьјамьт да қаміш guloc тajaоьп ҫerge қақа, келів тојну қьјььна ҫумушақ ҫindiklege олтурдula.

Qanamat Bijnөгerni qulaоьна ҫьвьрдadь:

— Ој alan, иги сақан Апанасca semiz волув qacda бир irk keser edi. Ajavsuz quru қарьп ҫаву бир ҫьлқа volluq edi.

— Qajnajdь, ҫetgen ҫerinde аһьса сьјланьв ајлансан, zen да волур edin semiz. Оһ мені вля

сыянда җапыз бир ыяқың җалың тутха еди, ань
җагында не җалсада көрүр едиң.

— Еј Бижөгер! ала бизге җалың тутдурлу-
дла, ансың җеслери җолларың сувуқ суыҗа да
тијир ақыларың җоқду.

Җартсыҗа терекиңи усыне җонув җаисың сы-
сыңың буваҗың дев марлаҗанҗа, Аранас да еки
көзүң аҗырмаҗ, җызлаҗа җарай еди. Алмысың Ара-
насың төгерегине бир—еки аҗлань, тепсең варь,
җызладан усы алаҗ җолаҗ да тил еди, алаҗ болсада
ем арив бир җаҗ җызсыңың бувинундан тутув „О!
ваҗалың, сыялың җонаҗымыз Аранас, тутмаҗыңды,
тутмаҗыңды, җуҗусхан“—дев җысыңды.

Җызсыңың есlegenlej, Аранас Бижмурзаның җи-
лаҗына не зат есе да бир затны җымырдаң, ол да
вашың аҗы, аҗы деген маталлың silkdi.

TÖRTÜNCÜ BAŞ

— Тур, иги җаҗ, Ibrahim, от җармалың җайлаҗыңың
бир—еки җарҗа сал, Badimat вашың җуварҗа отха
зув асарыңды.

— Вашың җуварың есе, турсун да кеси салың.

— Тели җаҗ, киши егегине алаҗың етеди, ол
тамла тоҗҗа варыңды, буҗеге вашың тарав җа-
тарҗа керекди.

Җоварҗа сыҗмеди, алаҗ болсада җовув арваз-
дан җусаҗың вля бир парат җарҗаланың сыягыла-
җыягыла отҗаҗаҗа җујду.

Məlexan çaşсықны сыярылғанн eslev, çy-regi qajqylы voluv sordu:

— Ne volqandy, balam, nek сыярыласа?

Ajtyrqa syjmej, İbrahim vaş tövenine qarady, alaj bolsada ol çuq ajtmasa da, ot çarыq bla Məlexan çarqaladan qan varmaq ызлань eslev qaraqanьnda, çaşсықны bir qolu qara kyltym voluv, bir qolunu ajazynda eki uzun çaradan qan сыңа tura edi.

Anasь qoluna qarav başlaqanlaj çaşсықны көзlerinde çыламуqla төгerek-төгerek buruıuv tevreçile.

Badimat qarnaşсықын ne zamandada vek syje edi, busaqatda qolunda çaralarын көргesinde, çылав, қысырық etiv, eşikge qacdy.

Anasь İbrahimni qollarын kim alaj etgenin sormaқanlaj da vile edi, alaj bolsada çaşсық bla ne zatdan başlav sөleşirge bilmej, „kim etgendi seni ылај?“—dev sordu.

İbrahimni oqutxan afendi Muxammat-Amin bir—eki—yc kere da anasьna: „Çaşықыз aptiekni tavusuv quranna көсгendi, сыј etiv keltirirge kereksiz, alaj bolmasa savij paxmusuz volady“—dev sezdire turqan edi.

Məlexan dygalas ete edi, alaj volqanlyqqa Muxammat-Aminne saxan хьсын, xalva, qozu eltirge qolundan kelmej edi. Kyn-kynne volçal ete edi, atasь keliv çuq keltirgenlej, kesibiz

aşamaj turluq esek da, sьj etiv borcubuzdan qutulur edik dej edi, alaj volqanlyqqa Temur-qanь allьna qaraj Mølexanь køzleri tot volqan edile, ol'a birda keliv kørynmej edi.

Mølexan taş saldyra, kesi taş çajarqa da kyreşe, birda volmaj taş aldarqa qaloqanьda, eşikge qujub, erini allьna qaraj çarь çanьndan tojqan edi.

Sьj keltirmegenleri acuv volub, Muxammat-Amin İbrahimge ertdeden veri tiş vilej edi. Bir kyn meзgit allьnda savijle, val cibinle çьzьldoqanca, oquj turqanlaj, Muxammat-Amir afendi keliv, kim qalaj oquqanьna qarav tevredi. İbrahimni qatьna çetgenlej, qoiunda da sipi balaqa vla ojnaj. vaqanaqa tajaььv qarady.

İbrahim, ol qatьna kelgenlej, artьqsьzda qa;a tizginleni on çanьndan sol çanьna tijek vla tijiv, qadalьv oquroqa kyreşe edi.

— Men saьa qurannь belinden ørge tutub oqu dev nenca ajtxanma,—dev İbrahimni qulaqьndan tartьv ørge qovardy.

— Tut veri qolunь balaqaqa,—dev keriliv çasььqнь qoluna urama dev ol qolun artьna qasььv, Muxammat-Amin kesini tovuqun adamьsa qьzdyrdь.

Quturqan tuarca, køzleri qьzarьv, asььv acuvdan sekiriv qovub, çasььqнь avadan savijlege tutdurub, qolundan qanьn qujquncu balaqa urdu,

— Qoj, sen bir qajqyly adamsa, bygyn burunum qanaqan edi da andan casyqan bolur,— dev tırnaqy bla qyryv keterige kyreşoi, alaj bolqanlyqqa anь qan icgenligin xalqqa bildirige turoqanca, ne qyrsa da, qan tamqala bekdenden-bek çaqyla barqan bolmasa, keterge unamadyla.

BEŞINCI BAŞ

Kyn vetde qojcu qojlanь ызыndan ызыqyра varadь. Qojla bla bir völek ecgi volsa, ecgile xaman çyryrge tartьv, qajaqa-taşxa miniv, qalqan mallanь otlarqa qojmajdyla. Ecgile xaman alqa varьv, qojla da alanь ыzlarьndan toxdamazqa kyreşiv çovvu voladyla, bir-birin tyrt da var, uzaq çolqa varьv qojcunu çanьndan etedile. Ecgileni qojlaqa qoşarьq tyl edile, alaj bolqanlyqqa көpyrden, suvdan ötgen zamanda qoj syryvde ecgi bolmasa, qojla kesleri aıcylyq etiv varьrqa unamajdyla, ol sebevden xar bir qoj syryvde bir völek aıcylyq etgen ecgi voladь.

Syryvcy, uaq ызыqyра, asьrь alqa savxan malнь taş ata da ызына тьja, odal capraqly bir cunurqa çetgeninde, kyn tavladan igi cьqyьv, malнь adamнь da arqasьn qьzdьrdь.

Tavlada ertdiennisi suvuq boluv, ikinci kyn tijiv qьzdьrsa, malнь adamнь da çuquсу keliv, çerge vaur veriv qalqьrqa bek syjedi.

Qojla odaldan sireliv, çer-çerde qara çovvucıqla volub çatdıla.

Qojlada bir voz qozucıq, qaloqan mallaca çatmaj, syryvny qyjъna vara da kыrdыk çыrtxan kivik ete da qojla tava burulub çatъv turqan anasъn teplej—alajqa qaldъ. Anasъnъ төgereginde sekire, ajlana turdu da daqъda emcek izlev qarъnъndan tyrtıdy, alaj volqanlyqqa qart qoj tojub, kynne tъnъlav çatxan edi da valasъ ne qadar sekiriv qavъrqasъndan tyrtse da qovarъa unamadъ.

Boz qozucıq anasъndan өvgelegenca, sekire-sekire, taş çanъna burulqanъn da, qojcu vetin kynne veriv, xuruldav çuqlaj edi, ulla mылькcъ quş qojla özenden tevregenlej bir çuq tavarmъ edim dev taş vaşъna qonub, көzlerin qojladan ajъrmaj turdu.

Bir zamanda qojcu çel tauşxa ıjannanъnda, qojla da yrkyv, uzajъv ketiv vara tura edile. Çuqudan çanъ ıjannan adam ne volqanъn bilmeј, bir kesek zamannъ sireliv turdu. Oqarъ çanъnda bir ulla көlekgeni esledi, ol көlekge da bir çerde toxdav turmaj, ketiv vara edi. „Men çatxanъmda, көkde bulut çoq edi, көlekge bulut qajdan cъqdъ“ dev өрге qараqanъnda, bir mazallъ sarъ quş qozucıqnu tъrnaqlarъ vla көltуryv, mijikden-mijikge ucıv cъqъv vara edi.

Qojcu qırsıyq etiv tajaqı bla silkerge kyreşdi, alaj volqanlyqqa quş köz qaramdan taşajdy.

Yrkgenleri da toxdav, qojla çaraşyv otlaqan zamanda, voz qozucıqnu anası balasın izlev maqıyıv, tırt çanına cava edi. Arı vara edi da bir qozunu ijsgej edi, veri kele edi da tıgerekege maqıyıv qaraj edi, alaj volqanlyqqa ol alaj izlev dıgalas etiv ajlannan zamanda, mıllykcy quş qaja teşikde voz qozucıqnu tyvge salıv ertden azyq aşaj edi.

ALTıNCı BAŞ

Apanas közlerini eki çanında eki ullu sarı ximilleri bla, çavaqı vetli mıyqları da enişge-enişge ajlanıv, majmulnu tışyca, qalın tyk kökyregın da qaşy, orundan qovmaqanlaj, keliv anı vosaqasın saqlav turqan Bijmurzanı saqırdı.

— Tynene ol mana alımcı tutmaq etgen qızın mana çoluqdura esen, ızyna qajtxanlaj sana bir medal ijmej qojmanı, sen vılay qadalıv qulluq etgenini keliv qaraqanlaj tanıqanma. Ne madar eterik esen da, bu men ajtxan zat tolmaı madarı çoqdu.

Bijmurza:

— Men anı qalaj tolturajm, meni elde ıltıryrle,—dej da tevredi, alaj bolsada medal

kökyreginde cajqalqanь közyne көрүнүв, „sen ajtxannь toltururma, çijusxan!“ dev Äpanasnь allьnda ces veriv toxdadь.

— Нь! men көргенlej da seni igi starşına volqanьнь bile edim, endi va ol zatxa artьq bek da inandьm. Sen bu zatнь demenili toltur-saң, men seni ullu quandьrьma, var endi işini qajqьсьnda vol,—dev Bijmurzanь voşladь.

Bijmurza onsuzlaqa oqursuz, qutsuz adam bolsa da, bek qьzvaj adam edi. „Äpanasxa bergен sözьmy tolturama da, elde anь bilgenlej, artьqsьzda ol Qanamat qanь kellik tişlik etiv aşarьqдь, kesі da ol qьznь alama dev aylanadь; etmej, tolturmaj qojarqa çararьq tyldy, anь etmej qojсам, medal bergен oqaj esen, orunumdan qьsдаv çiverlikdi“ dev, veti qutu da ketiv, vaşьn ol saqьşla vaşьv, ketiv vара turoqanlaj, allьna Qьjamьt cьqдьda:

— Ne ete turadьla qonaqla, igi tьncajдь-lamь, Äpanas mana ne ajtadь, meni qonaqvaj-lьqьmь çaratamьдь?

— Qajnaj edin sen, ol seni çaratxandan da ozadь, vygьn ol meni vaşьma bek ullu qajqь salqandь, endi men ol ajtxannь qalaj toltururoqa bilmej, vaşьmda qazan qajnav varama.

— Ne volqandь, taşa iş tyl ese, mana da ajt, men da bir eşitejim, men çararьq çeri volur ese va!

— Senden çaşырıџ мені затым җоқду, алай болсада киши қулақъ ешитмесин, кел бав артына барайық да не болушлусун да анда айтърма.

Әкисіда қоş-ваş болув, бав артына кетдile.

— Да, аллах игилик айтдырсын, ертенбля во-сақасына оltурув турғанлаџма, „Биймурза, ылај кел! дегенди да сақырқандъ. „Не керекди, җујысхан!“ дев қатына барқанымда, ма мен сені имваşына қол салқанса, қолун имваşыма салыв алай айтды.

— Тыз айт, Апанас сені имваşына қолун салдымъ?

— Имваşыма қол салқандан озув, айтхан ішін тоltурсам, медал іјerge айтхандъ.

Ана зарланъв Қыямьтнь веті алай тырледи, та в Биймурза қартнь көлыне савъв җырқылмақа еді дев қорқаръ да келди.

— Сен не заманда кесіне деген болмаса, адамқа себевні ізлемезсе. Қонақвај мен болув, - сен медал алырқа ва җарамаз. Кесіні ајоақ етів ајланмај қартнь да бир ескерсена, қулуқ етгенлерибизні санасақ, патсахха senden есе мен көв қулуқ етгенме, алай болсада ол етілік ішні бир айтсъ, ештејим.

— Да, мен да анъ айтърқа теvregen едім. ОI—кел ылај—dedi да сақырды. Көзүме қарав ылај кесіне қысханьнда...

— Toxda-toxda! seni ol kesine nek qьsa edi, senmi edin ань qонаqвайъ? Biisen, sana men көв игилик etgenme, endi andan ozmaj qавьнда tururmu edin.

— Da, aj уjyne, Qьjамьт, seni бу çenilligin toxdamajдъ, харагьт артна deri bir ajtma qoj, ансь mana kec volадъ.

— Sen kimi volqan edin ань, ol seni kesine qьsarca. Sen igilikni bilgen adam bolsan, seni staršinaqa salьr ycyn men bir syryv mal çoj-qanma, ань unutup, sen vьlajda meni vetime qarav „meni kesine qьsdъ“ dev ань maxdanьv ajtmaz edin. „Ma бу Qьjамьт vьllaj, vьllaj adamдъ, patcaxxa көв çьлнь qulluq etdi. ana bir savqa kerek edi, çujysxan,“ desen sana ne bolluq edi!

— Харагьт артна çetme qoj, andan sora kesin көryrse. Da, alaj caqьrdъ da: „Meni seni vьl Qьjамьtdan bek ьşannan adamьm çoqdu. Ne eterik esegiz da ol tynene аьтсь tutxan qьznь mana bir çoluqdurmaj madarьqьz çoqdu. Siz ань toltursaqьz, men sizni ekigizni da кө-kyreklerigizni medalladan çьлтьратьрма dev alaj ajtdъ.

Andan ol sözny eşitgenlej, Qьjамьtxa tybev ань bir quандьrajьm dev kele turqanlajьma allax vergenca kesin tybev qaldьn. Ma харагьт oldu.

Ne zatxa ese da bek saqış ete volur edi, Bijmurza харагънь артън айтхан заманда, Qыжамътнь маньлажъ вля qаş ortalаръ, qалаçык ьzlaca сьзыльв, qамиş gulocun çerge çenil-çenil qаqа edi.

Өzenne tuban ваşьв турув, kyn tijiv асыл-қанца, маньлажъндан да qалаçык ьzларъ cивин авса uаqqa аjлапъв, сьгра вөркун ваşьн silkiv çelkesine атьв, мыъqlаръна ьşара, Bijmurзань сьртъндан qаqъв: „Allax айтса, iş да toltururbuz, medal да алырвъз, мен endi да işge çetgen заманда qart syeklerimi uатырма, sen хомух volmaj, tutxan işini qаты tut, kynorta namazda тувеşирвиз да рахат сөleşирвиз“—дев Bijmurзань qолун tutув, çenil atlam вля yjyne аjлапъв ketdi.

Qыжамът yjyne çetginci аjaqъ туvyнде сөв сьпмаj вardъ.

Апъ көlyне alaj keldi: „Allax берирге tevrese, eki qолu вля tolturuv вереди. Endi ol aman silegejli Bijmurza qоşulmaj qalsa, medalнь да kesim альв qаллыq edim, çаşнь да Apanas kesini qатында бир onovqa салыqа vulluq edi. Tynene kete турув „ne kereklin vardъ?“ дев Apanasxa kesim sormaqaпъм qalaj aman voldu. Alaj sor-sam, бир işeksiz, ol mana айтмаj qojmaz edi.

Bu iş вля, ariv tutulmaj qalsada, bilse ol хаşgen Qanamатнь çyregi çарьльв өllykdy, vii-

mese va, volur bolqandan sora qart orusludan qaloqan qъznъ alsa, anъ bediř etdirte, men anъ kynyn qaranъ etdirirme.

Qalaj alъv qarasanda, mana tav voladъ. „Nasъvlyнь rъsxъsъ arva bla keledi, qъjъnlyнь rъsxъsъ allyna kelse, vurunundan qanъ keledi“ dev anъ ycyn ajta volurla. Meni rъsxъm arva bla keledi, zъkgy qavdal Qanamatъ uzajmaj men vurun qanъn keltirirme.

Çaşxa (Qъjamъt kesini çařъnъ atъn ajtmajdъ) ol qъznъ atasъn busaqatda volçaly çetgen ese da, vařъna voş etme dev bir demenili adamdan qatъ ajtdъrъrqa kerekdi. Apanasъn quancъna tojnu etilgeni bek tav bolqandъ, vygece qatъn-laqa toj etigiz dev etdiriv, anъ sълtavu bla Temurqa qъzъ Badimatъnъ veri çъjъv, Apanasъn qoluna tyşyryrge kerekdi. Kişini da qojmaj „ma sana savqa“ dev kesim qolum bla eltirikme. Qart vory qozu qujruqnu bek syjyv ařajdъ. „Ха-ха-ха“ az bek quanmaz Apanas çuvuqum. Medal meni kokyregimde çълtrasa, men andan da bek quannъrma. Temir suvuquncu çazarqa kerekdi. Endi, Qъjamъt, olturub turma, xantъn allyna kelgen zamanda vurunundan qanъn kelmecin“ —dev kesi-kesine aqyl sөzle yretiv, taja-qъn qoltuqqa tьqъv, mъncaq tarta, ullu yjge kiriv ketdi.

ÇETINCI BAŞB

Qanamat çarlb yjden cъqъb, atasъ, anasъ ertde ɵlyb, kesi vaşъna qalъb, gitçelikden quru çalqa çyrygenden sora vaşxa kecimi bolmaj turqandъ.

Elni icinde kiri bolqan yjleni alъb qarasan, Qanamat çalcъbq etmegen bir vaj yj bolmaz. Ol igi avadan bolquncu anъ qarъvsuzqa, çaq-sъzqa kɵryb, qulluq etgen vajlarъ ana bir kapək çal vermej, quru qarъn çalcъ etiv tutxandъla.

Igi ajaqъ usyne mine keigeninde, çalqa dev birer xurtdak ala tevregen edi. Anъ da igi qъzarъşmasa, vajla çuq verirge unamaj turqandъla. Anъ vaşъn qoruvlav tevregenin kɵryb, çalqa almaj da tevregendile, alaj bolqanlъrqa işge qъbъsca demenili adam bolqanъn biliv, bir vaj almasa da, bir vaj çalqa eltiv turqandъ.

Bir vɵlek çъlnъ alqa Qъjamъtda qoj çal cъqarъb cъqqaпъnda; anъ kici çaşъ Qanamat-xa çeterik xaqdan bir tымenni vermej tъjqqaпъnda, anъ usynden qъrтыr volub, Qanamat çaşпъ aqac senek bla urub, qoj vavпu çaпъna çatdъrъb ketgendi.

Qъjamъt vi zatъn xapaр eterge ыlbqъb qoj-masa, Qanamat vyгyn Qovannъ suvun icmez çerge çojulluq edi.

Bajladan tajaq kəltire, xaq̃ aşala, artıqlıq kəre, kəv inçilgen edi da, Qanamat vaj adamqa, çerde çylanqa qaraqanqa, alaj qarajdı.

Ol anasın uşaqan volur edi, bek cırajlı çaşdı. Uşunu amanlıqı bolmasa, toj-ojun volqan çerde andan bek kişide kəzyn toxdamajdı. Cımmaq aq manıajı, qalam tartılqanqa uzun inicge qara qaslar, bir kesek mıdaxıraq tumqara kəzleri, saqalı qatı qılıqı volqanın bildir—bir kesek öge burularaq, çanı tyklennen qarqa valaca, saqalına, mıjqına qara cımuşaq tyk uruv, allaj çaşdı.

Əsyv kelgen təlyden andan kyclyme dev qara kycge kişi cıqmaqandı. Bir—eki çerde tutuş volqanında, çaşlanı, qojlanı qırqanqa, qırq ketdi.

Allaj qıjınlıqda əsgenlej, Qanamatca cıyregi cımuşaq, qılıqı ariv bir adam volmaz degençadı.

Bir onsuzqa qıjınlıq cıetgenin kərse, ana voluşluq etmej ne qıjnallıq bolsa da, çallav keterge amalı çoqdu. Qoşda turqan zamanda anı qolu cıetmej bir iş tolmajdı, anı qıjın, cımuşu vla xajırıanmaj kişi qalmajdı, artıqsızda onsuz qart, qarıvsuz çaş.

Qanamat Temurqalaqa qavırqa xonşu çaşav, atası, anası volmaj kire-cıqa Məlexan vla Temurqanı, atasın, anasını sıjlaqanqa, alaj sıjla-

гъп көгүв турады. Ala da—xariv, çarлы көлы çарық—dejdi, Qanamatны keslerini eki savijlerini birinden vaşxa көrmejdile, artыqsyzda Mөlexan уjynde bir maçal гырçын etilse da, Qanamatны сақыгъв апа qavдырмај тынцлық tavmajды.

Kyn, kece, çыл oza Badimat da, Qanamat da ösyv avadaң volqanларында, biri-birine çiti qarav, biri-birin көrmegen çerde erigiv tevredile. Ala xar kim kesini уjynde biri-birini usynden saqыş etgenlej, көз qыsmaj таң atдыгъв kete edile.

Qanamat Badimatны atasына, anasына çuq saqылырqa tartыппан ete edi, Badimat'a vaşына vaşxa тырлы aqыл kelgenlej, kesi-kesinden ujalыv, qulaqlары ot kivik qыza edile. Alaj volqanлыqqa soleşmegенlej, bir-birlerin kemsiz, ala kivik çetgen çaş adamla qalaj syje esele, alaj syjgenlerin ekisi da viledile.

Mөlexan, qызы vla çaşны bir-birlerine termiigenlerin eslev, kesi-kesine alaj sora edi „atavыз kelgenlej vыlaqa nekaх etiv qoјarqa kerekdi. Badimat апы qoјув ne ханна vijge da varлыq tyldy“. Alaj volqanлыqqa busaqatda eri qatында volqanлыqqa ol zatны ol апа vazыv ajtallыq tyldy. „Eki qotur at da biri-birin qaşыдыla, kesim kivik çarлыqa versem igidi, çaş igi çaşды, urusu, vөrysy çoqdu, kesi qыjыны vla vaşын tutарыqды.“ Mөlexan çyregi vla vыlaj vicse da,

qъzъ bla çaşnъ arasynda bolqan syjmeklikni alaqa birda esletmejdі. „Qъz degenin mijala tabaq kibikdi, birev „ov“ dese, şav voladъ da qaladъ, andan ese vъlanъ işlerin sozmaј çenil eterge kerek edi,“—dev bir-birde alaj saqъş etedi, alaj bolsada vaş iesi yjde bolmaqanlaj turub kesi vaşъna iş eterge vola!majdъ.

Temurqa çaldan volçalyна kelmeј yjdegisi inçilgenin bilib, Qanamat qolundan kelgen zat bla kereklilerine voluşub turadъ.

Mөlexan bla Badimat birge qaloqan zamanda, anasъ qъzyn osmaqлав alaj ajtadъ: „allax birdi, Qanamat volmasa, biz vъjъl el bedişligi volлуq edik, savqalsъn ol, kesini atasъna, anasъna qaraqanca, vizge alaj qarajdъ, vizden qajtmasa da, allaxdan qajъtsъn“. Alaj volqanlыqqa Badimat anasъnъ muratъna işek volub, tişlerin qъsъv, bir-birde acъtxъncъ kesi butundan cimdise da bir zat bla da kesin tyrlendiriv bildirmeј turadъ.

Qanamatnъ arvazqa kirgenin көryv, valata çuqu qollarъ bla Mөlexan Qanamatnъ allъna varъv saqъrdъ:

— Kel yjge, avruvunu alajъm, Badimat da İbrahim da yjdedile.

— Ekiçaşarnъ suvqa eltiv kele edim da ne ete turasъz dev qajtxanma, Temurqa da qaldъ da ketdi, munu Qъjамъtnъ qoşuna taqъv qojmaqan esele bilmeјme.

— Alajdı, balam, ariv anı allına qaraj soqur bolqanma. Arı terge ot da oltur, Badimat da otovcuqda vaşın tarajdı, busaqatdan kellikdi.

— İbrahimni da qojununa ala—kecegide vaş tarajan qajıqın qolqa nek alqandı?

— Da, avruvunu alajm, Qıjamıt degen bıjıbiz orus onovcu qonaqlarına toj eteme da qızsqın bir çıber dev inirli yc adam ijgendi, kecegide varallıq tyldy dev eki kelecisin qajtarqanma, ycuncyge qatın keliv tilev ketgendi. Qart vaş vıa ol kelgenden sora çıbermesek, vıajda ekinci vizni çaşarqa qojamıdı.

Bir kesekden kesin tyzetiv keliv, qat qızv Qanamatın qolun tutdu.

Badimatın kecegide tojqa varqanın syjmej, çyregi cancdı, alaj bolqanıqqa anı ysynden çuq ajırqa ıjalıv, mıдах voluv, vaş enişge qaraqanın qız eskeriv, bir—eki—yc kere axsındı.

Molexan valata qolların çuva:

— Tur, İbrahim, olturuv turma da, Badimatın Qıjamıtlaqa aşı, arı-berı çanlamaj, şaqıav turuv, toj voşalqanlaj, ızqızqa qajıv keligiz. Kesin tojda çanıv qıjuv ojnarqa ketsen, eşıtmedim deme—dedi.

Kec bolqanın sevewinden çaşsqıqa ızanmaj, Qanamat turuv kesi aşıırqa da tevredi, alaj bolsada Molexanın kolyne arı-berı kelme-

sin dev, Badimat İbrahimni qolun tutub cыq-
qanьnda, otçaqada olturub, vaşьn saqьş va-
sьv qaldь.

Mөlexan söz nөger boluroqa kyreşe edi,
alaj bolqanьbqqa Qanamatнь vaşьn qara tuban
vasьv turqan bolmasa, bir söz qoşarqa da cы-
regi acьq bolmadь.

Сьнçьrda uşxuvur etilirge taqьlqan cojunnu
suvь az bolub cыlav tauş eterge qaldь da, Qa-
namatнь cыregin andanda bek qajqьь etdi.

Beş—altь cыlnь mьndan alqa Qanamat
Qьjamьtxa qoj çalqa kirgen kynden veri anь
kөryv bolmaqandь, anь atь ajьlqan çerde,
bezgek tutarnь allь bla suvuqsuraqanca, vy-
tev sanlarьna suvuq urub; bezgekdeca qaltь-
rav turqandь.

Qanamat andan qorquv qaltьramaqandь.
Exidna dev bir gitçe çanvar voladь, ol, adam
qatьna kele tevregenlej, adam tөzmez bir ijis
cыqarьv, aman ijisі bla kişini qatьna qojmajdь—
tamam mьna qaraqanca, Qanamat Qьjamьnь
kesin da, vytev anь yjyryn da alaj kөrgendi.

Alaj bolub turqanlaj, taza cыregi bla syjgen
qьзь turub kecegide ol syjmegen yjge ketgeninde
cыregi ullu qьjnaldь. Cыregi qьjnaldqanь Mө-
lexanna biljirmej, qьsxac bla otnu ьşьra turur-
qa kyreşdi, alaj bolqanьbqqa olturqan çerinde
tьncьbqь, sarь cыqanaqda olturub turqanca edi.

Birda olturub съdajalmaqanьnda, Mөlexan-na asьraroqа bergен qara qamasьn da aльb, anь da belibavuna kijdire,—aшxь keceli vol—dev at kyterge varqan sьltav bla yjden cьqьbь ketdij.

Temurqanь arvazьndan arь ozqanlaj Axmat, Batal, Toqal, Qasьm, Bijnөger,—beşisi da Qanamatnь syjgen nөgerleri aльna cьqдыla. Qanamat, eslemegen kivik etiv, ozuv keterge murat etdi, alaj volqanьbьqqa, Bijnөger, nөgerlerin da veri munu taва burulub, çolun kesiv aльna cьqqanьnda, çallajlmaды.

— Oj alan, qajrь çallav varasa, çyr vizni bla tojqа qararqа varajьq!—dev Qanamatnь ten adet bla belinden buvdu.

— Oqaj men varalьq tylme, otunda bir bek arьqanma da varьbь bir tajanmasam, ajaqьmь usynde turalmajma.

Qalqanla da qoşulub, Qasьm ajtdь:

— Tejri ne eseda vaşxa qajqьn volur ansь, men seni tanьqanьbь seni arьbь көrmegenme.

— Tejri varьbь tajannandan sora bir qajqьm da çoqdu.

— Da ne etejik, kelsen, allax bla razьbьz, arьqan esen, var da tajan, ertdenblaqа sav cьqsaq, tyveşirviz,—dev Qanamatdan ajьrьbьbь ketdi.

Arь igi uzajqandan sora Axmat: „Qanamatnь avazьn qolaj көrmedim, avrumaqа edi xajьrsьz“—dedi.

Qыжамытланы арвазларына тувра болғанларында, Тоғал айтды „Qанаматны уйдегиси болув да қарар адамы ҫоқду, тождан сасылғанлај вары кәрырге керекди, ким билсин, бир ҫуқ кереклиси болса ва, бирибиз аны вла выгеце қалмај боллуқ тылды“.

Ол айтханна кишини оқай дегени болмај, Qыжамытланы ullan уйге ҫетив, тој қызын вара турғанлај киров қошулу, босақадан оқунақ харсура тебретиле.

— Ҫантемир қызы вери кел,—деп Qыжамыт қатыны бир ҫанына алы тапатын айтды,—турма ол силеҫејли Bijmurza келив қалыңсы қонақлақа ашарық елтген сытав вла Badimatны отовқа ҫипер, мен анда боллуқта,—деп бир ҫанына ҫалла тебрегенлеј, тыз аллындан Bijmurza сықды.

Qыжамытны аллындан сарыувек сықса да, алај бир тартыныық болмаз еди, Bijmurzaға тывев андан артына турақлақанса, алај болсада қысха тывегенден сора ҫалла кетерге қарыу болмај тохдады.

— Strazniklege вытев тартырығанма да ала қырылқандыла, мыртазақладан да ешик усында биринден қалқанын уйлерине бошлақанма, енди, Qыжамыт, ушата есен, башлар заман болқанды.

„Tartylsyn sen silegejlini ešigin, adamny ызындан, қојқа mant ващ ҫавышханса, тақылы ајлана есен“—деп ичинден дунжаны аманын қуја,

kel-kel, hazır bolqan esen“ dev ekisi da bir-biri ызындан otovqa ketdi:le.

Çantemir qыз, İbrahimni egecinden ајы-рылмаqаны eslev, „var yjygyzge, Badımatнь men kesim ашырма“ dev bir—eki çolda loqum çartь veriv, ariv ајтыв da kyreşdi, alaj bolqan-lyqqa çaşыq loqumnu alqan zamanda „ketjim“ dej edi, ketgen'a etmej edi, bilek-aqasнь artьna çaşыны turuv loqumnu voşaqahlay da-qьda сыqыв keliv syele edi.

„Bu vuala tijerik arь nek qoramajdy“—dev Çantemir qыз icinden qarqaj edi, alaj bolqan-lyqqa İbrahimni, vory valasьqca, qarav turqan bolmasa, virda keter aqыь çoq edi.

Çaşыqны yjlerine ашырмај ne madaryn da tausuv toxdaqanьda, „tur ömyryn qьsxa voluq“ dedida çaşыqqa bir—eki erşi qaradyda san etmegen kivik etiv qojdu. Çantemir qыз, semiz begeçenca, eki çанына avnaj, vaşьnda da, tav qalanmaqan kapnaca, qara соху vla tylkыca uzun sarь at tişlerin ыşarta, qыzлаь art-лаь vla keliv Badımatнь vileginden tartыв, са-qыыв ајtdь:

— Qызым, хар kim, çumuş etgenle birer сыltav vla сасыqандыла da ketgendiie, kesimi хар zatxa qolum çetmeјdi, qart bolqanma, ај-haj alqын zamanьm volqa edi, meni qonaqla-dan vedişlik etmeda alanь ашларына-suvларына

Çaşсықны алaj көргенlej, çyregi at саварьны аллында қалтырақанса, алaj қалтырады, алaj bolsa-
да тішлерin avruquncu қысыв, çaşсықны қojуну-
на алыв, бир çанына çаллап сordу:

— Qajdadь Badimat, nek çылаjsa?

— Badimat otovqa ketgendi, meni andan Qыjамьт qojmaj қысдав иjgendi,—dev Ibrahim çыламырай хапар айтды.

— Kim vardy otovda?

— Ullu мыьық vazьық oruslu, Bijmurza, da-
qьda Qыjамьт.

Çaşсық алaj айтханлаj, Qыjамьт degenі qart itni ne ullu zor eterge tevregenin bildi.

Çyregi asьы қыjналыв сақыш etgenden çaş-
сықны қолundan ысхьндырыв, top dev çerge tu-
luqca тысьырды.

Qanamatнь eki көzy otovqa aralyв, eki atla-
qanлаj ешikge çetdi.

Bir zamanda kesin eskerin қарақанында,
vosaqaqа өрге syeliv, мыртazaқ ешikge şko-
gun көndelen салыв тура edi.

— „Beri kirirge madar çoqdu“—dev бир қолu
bla Qanamatнь көkyreginden тыrtды.

Qanamat аңа çуав etginci, otovdan бир ды-
қырдақan, воқурдақ хьылдақan таушла қула-
қына келив, бир urqanлаj мыртazaқны уj çа-
пына қырыв, uruv ешikni cyjyn qovarьы, icine
kirdi.

Kiriv төгeregine qaraqanlaj, Badimatnъ çav-
luqu imbaşlarъna tuşuv, caxъ tozurav, çыlav
eki közyda tuluq kivik көvuv, myjyşge qъсыlv
turqanъn көrdy. Anъ allъna da Bijmurza vla
Qыjamyт syjeliv, birini qolunda caqыр stakanъ,
birini uvucunda altъn asxalarъ vla, Apanas da
orunduqqa tajanъv tura edi.

Qanamat alaj kirgenlej kişi turqan çerin-
den qъmyldamaj. ne söz aйтxanъ volmaj, bir
kesek turqanlaj, qъсыръq etiv, Badimat kesin
Qanamatnъ usyne atdъ.

Badimatnъ usynden arъ atъv qamasъna uzal-
qanъn bildi, andan sora ne zat volqanъn, Ba-
dimatnъ qolundan tutuv eşik xavaqa сыrqъncъ,
bir zat vilmegendi. Badimatnъ көkyregine qatъ
qъсыv, „men tavlaqa qonaqqa varajъm“ dev
anъ da yjlerine çiveriv, qaramdan taşajъv ketdi.

SEGIZINCI BAŞ

Erttenvla kyn tijginci mijik tavlanъ birine
miniв qarasan, kyn сыrqan çanъ alqъburun
sarqala, anъ ызыndan qъzqan temir kivik
qъzarъv, çartъ gыгъncsa, kynny çartъсы көry-
nedi. Tөven çanъna qarasan, ceget çavxan çer-
le көzyne asker tajanъv kelgenca көrynedile.

Qulaqladan, өzenleden kelgen tav suvla,
vygyлgen kыmyş сыvъqsa aqaradъla. Ne asъq kyn-

de da mijikden qarasın, özenlede, көк çyn ca-
qьlqanca, cars savxanlaj turadı. Оқарь çanь-
da bir quş, başьnda butaqiarь urulqan çanьz narat
terekge miniv, zamansьz ertden aзьqнь başla-
qandь. Тьрнаqlarьнь tyvynde bir qaraldьdan
tartxanь sajьn butaqdan çьqьльqqa çetiv. bir
çanьna ava tevregenlej. qanatlarьn acьv daqь-
da alqьnca terekge tyz qonadı. Quş burunu
vla aşarьqьna uzalqanlaj, çuq tyşermi edi dev
murat etiv uaq qanatьla төгereginde butaqла-
qqa miniv anь ertden aзьqьna çuvuqlanьr-
qqa kyreşedile, alaj volqanььqqa quş başьn ala
tava burqanlaj, yrylyv ucuv, başxa çerge qo-
nadьla.

Quşdan tigim tavmazьqlarьn biliv, alaj vol-
sada ketiv da qalalmaj, vojunlarьn bir çanьna
çiveriv, anь vuştuqlaqanьna qarajdьla.

Birda çallarqqa unamaj bir qarqqa çyryjdy,
ol terekge minerge da vazmaj, terekni төгере-
ginde san etmej çerge uzalqan kьrik etse da,
közleri quşnu ajaqьнь tyvynde edile.

Aşaj turqanьn qojuv, quş төven çanьnda tav-
xa qajacьqqa çiti-çiti qaradı. Kөzleri arь ajlanьv
turqanlaj, xantьna da bir—eki uzalьv, şuvuldav
çetiv kynde çuqlarqqa cьqqan bir mazallь talqьr
çьlannь тьрнаqь vla vojунundan basdь.

Bojununa quş тьрнаqla kьriv turqanlaj, uzalьv
kesine artьqlьq etgenni ajaqьn uruqqa kyreşdi.

alaj bolqanlyqqa anь vojunundan basxan çiti
tırnaqla çivermedile. Vojunun qymьdatalma-
qanьnda, cьrmaьь qujruqu bla qajань tyjyв
tevredi. Alaj bla qujruqu uaq-uaq sьnda var,
sьпьв veline çuvuqqa deri çetiv, çьlannь qajь-
гььг qarьvu qalmaj toxdadь.

Quş çьlanda qarьv qalmaqanьп тапьв, alaj
bolsada tьrnaqнь vojunundan çivermegenlej,
вьjaqь orununa keldi.

Kelse, allajqa kelsin, aşarьqьna elni tyrly-
tyrly qanatь qonaqь vasьпьв, munu kelgenin da
eslemegen kivik etiv tura edile. Alaqa acьvlanьв
avadan tauş etiv, qanatь bla silkgeninde, bir
qaumи çerge qujuldu, qalqan völegi da vaşь
qalqan çerge ucuv çalladьla.

Caqьгьlmaqan qonaqlanь adebsizliklerine
sejirsiniв, bir völek zamanьп allьnda хantьп
aşajalmaj turdu...

Temurqanь ertden sajьп qojla bla mijik
sьrtxa cьqoqandan syjgeni çoqdu. Sьrtнь vaşьna
cьqsa, ol тапьqan çerle varьсьда qol ajazdaca
kөrynedile. Qojla da çiti tav kьrdьkнь çьрта ol
da tajaqьna tajaпьв, özendен salqьп ajaz ura,
xar bir qajqьсьда ketiv, көzleri uzaqqa ara-
ььв, bir çerge qaraqanьndan vaşxa çerge qa-
ramazqa kyreşiv bir kesekni turadь.

Adamнь allaj bir kesek zamanь voladь:
көzleri bir çerge cьraq varьв, vaşьndan qaj-

qırsı saqırsı da ketiv, esirgen adamca bolub, qaraqan çerçiginden başxa çerге qarajalmaj bir kesek zamannı turadı. Ol közyvde adamqa şuq sölşegenini da eşitmejdı, ылај bir kesek turqa edim dev turqan халып vuzmaj tururqa kyreşedi.

Temurqa qojla ыла mijik sırtxa сырты ыгын ertden ыла tamam ыу халда тура edi. Al kыnynde yjge keterini usynden Qыамытны җаşı Qandaur ыла sölşiv, җыregi bek qыпалы тура edi; ol yjyny qarıvsuz turqanып biliv, җаşıртып алып keterge allanып edi, Qandaur'a аллында вошларга söz beriv turqanлај volҗалы җetgen kып unamaj, Temurqanып qашына салып qojqанды. Ана sölşegen kыnyны kecesinde qara saqısla ыасып, көз qырмаqanлај сырқанды.

Kып igi сырты qыздырқанында, ыаşı qaqа keliv, ыашып suvuq таşха салып qalдырқа kyreşgeni аны ысун volur edi, алај volqanлырқа җуqusu ne bek ыолыннең ese da, җуqlajalmadı. Gitçeliginden ыгын adam ortası volquncu belin solutmaj işledi, алај volqanлырқа җарлыдан-җарлы volа varqan volmasa, bir zamanda bir җарык kыны volmaj, ыгынне җetgendi. ыгын da җаşıвны qарандан-qаранысы сырты kelgen volmasa, bir җарык urqan җer көрынмеjdı.

Ғаşı, qarıvly җылары, batmaqqa vata suvuqda qala, асырны, җаланнасырны көлтыре ketdi-

le, endi va qara saqalь aqarьv tevregendi, al-
qьnca qьjьnlьqnь çuncuvnu da kɵlyralmazь.
„Çaş zamanьmda ov-şav ete, qallaj boldu ese-
da vaşьmь tutarqa kyreşdim, endi qartlьqьmda
qalaj eterikme“—dev çasaqan dunjasь kɵzyne
kɵrynυv, vaşьn saqlьş kycledi.

Taşxa tajanьv saqlьş ete aslam turqan vo-
lur edi, kytgen qojlarь cauldan ɵtyv, sьrtнь em
mijik dubburuna cьqlьv tura edile. Temurqanь
vu dubburqa miniv qaraqandan syjgeni çoqdu.
Bьlajda vuzlanь uzaq volmaqanьнь sevebinden,
qojla da issilemej igi turadьla.

Temurqa, esgi cьpra vɵrkyn tajaqlьna can-
cьv, ana tajanьv, tɵrt çanьna qarav, kɵv tura-
dь. Bьlajqa cьqsa, inçiliv çasaqan dunjasьndan
vaşьna voş voluv bir çanьna cьqqanca voluv,
kesini esgi çyrek çaralarьn unutuv, ьzьna qajt-
maj ɵmyry bьlaj qallьqca kɵryv, igi kesek za-
mannь saqlьşlanьv turadь.

Alaj turqanlaj, belivavu voş voluv qojunundan
tuar qaiş tyşyv, Temurqanь vaşьndan tatlь saqlьş-
larьn, vulutnu çel syrgenca, syryv cacdь. Kerii
turqan, çasaqan xalьna qajtьv, uzalьv qaişni
alьv, bileklerin ɵrge etiv, qьzv uvuv vaşladь.

Qandaur kesine altьn at kerek etdirgendi
da, anь qaiş keregine bir ycly uanьknь sojub
syryvde voş turmaqьz dev xar bir syryvcyge
ilerge birer-ekişer qaiş tutdurqandь.

Inir qurumuna eki etegi saqmaq volub, sa-
vırdan vaş varmaq qarav, atlaqan sajn
sırtında çarak salamcıq qaltıraj, qojla vla
stavatxa keldi.

Qosnu allında, auzunda cıgarkası vla Qan-
daur bir qolun sırtına salıv, qamcıslıvla oınej,
eıge-enişıge vara edi.

Xamid qoş artından cıqıv, Temurqan qı-
laqına şıvırdadı:

— Meni Qandaur ełtırlyk volur, vıgyn taş
tıjıv bir qoj ełgendi da keltiriv qoş artına sa-
lıv turama, qalaj etejim, vusaqatda ajtajmıv,
oıese cışcıvıvıv qojajm?

— Birevny rısxıslına fitna eterge cıramaz,
qoşxa cıjıqlanlaj volqan voluşlusuca ajt da qoj,
sen cışcırama desen da, kec, ertde vılsada, anı
cız kızı vırdı, alanı biri kızıv ajtsa, ekiıci
seni cısarqı qojmızla.

— Oıaj, men aldarqı izlemejme, qalaj eter-
ge vılmej, sana qorqıv sorama, vılmasa, ne
madarım vırdı, kesimi eki—ıv qojcıqımı vı-
rıv verirme.

— Allax ıvıv, Temurqa, maıa ıvışxanı
vılsa, sen da bir auz cıtdir, men Qıajmıtda
ışlegen! Qandaurdan qorqqanımsa bir cıanı-
vardan qorqmajma.

Ol maıa acıvılanıv qarasa, sanlarım qal-
tırajdıla.

— Qorqma, xomux, nek qorqasa allaj bir, ne eterikdi ol sana, allax kesi vergen çanьn kesi alqьncь bir zat volmajdь.

— Qoşnu artьnda sojlannan ne zatdь?— dev Qandaur tiri-tiri atlay keledi.—Çaş, kimni syryvndendi?—dev Xamidni qavьrqasьndan qamci vla tyrtidy.

Maqa çьlandan çьjьrylqanca, çьjьrylьv. artьna-artьna varьv, Temurqaqa qьsьla:

— Menikidi, vygyn caulda taş tijgendi,—dev Xamid mugur çuav eterge kyreşdi.

— Qojqa tijmej, taş sana tijse va, arьqan qazanь,—dev keriliv vaşьna qamci vla urdu.

Temurqa:

— Aj yjyne! Tuarnь urqanca çaşnь alaj qalaj urasa.

— Toxda, qart eşek, sen da anь çanьnda-tь volasa,—dev curuqunu vurunu vla qavьrqasьna uruv, qojlanь da yrkyte, vaguşxa cьqdь.

— Men sizni koryrme, arьqan itle, veri vaşьnьv siz meni malsьz eterge tevregensiz,—dev tavxan amanьn ajta, qoşxa kiriv ketdi.

Ol kece qoşxa kiriv anь vetine qaramaz ucyn, ekisi da qalqan syryvcylege ajtьv, esgi çamcьlarьn cьqarьv, qavьrqalarьna meşxut suv öte, viri-birinden uzaq volmaj, qojlanь qьjьrla-tьnda çatdьla.

Bir kesek turqanlaj, Xamid keliv, çylam-sıraj, Temurqan qatna cökdy.

— Men ылада qoj çalda turqanly tört çyl tausuluv ozqan ajda beş çylqa kirgendi. Ol zamanly ıcinde itni, bitni qulluqun etiv ajlanmalajyma da, men tajaq költirmej bir ыjq aradan ketmejdı; qasvı ketermi edim, çalymlı da ылаqa qojuv, ansı ылаj ыла kecinalmajma.

— Men körgenni qatnda sen ne körgense, men da turama, sen da tururqa kyreş. Kys alada, mylk alada, viz alaqa ne zat etallyqvı, artıqlıq etgenlerine allax kesi qarav turadı, bir kyn çetdirmese da, bir kyn çetdirlik volur.

— ыладан ese it da igi volur, vaşxa vajqa çalqa kirirmi edim?

— Qoj, igi çaş, qoj, tonuznu alası, qarası bolmajdı, ala varı da bir itni voqudula. Bajlada bu igidi da, bu amandı dev ajırlıqlı çoqudu.

Men da seni kiviç çaş zamanymda birinde bir çyl turqanlajyma, bu igi volur edi dej da birin qoja da birine vara, birda alada igi körmegenimde, xonşu betden bu igi volurmu edi dev em artda ma bu Qıjamytxa tuar çalqa kirdim. Çalçylıq etgen ajymda oquına vızovlanı emizgense dev Qıjamytx qalqan çalçylarına tutdurıv kesi qatı aqas kılını asvı qolumu otıatıv çırtımandırdı.

Ma, igi çaş, tut da kør, men andan berik calqı tutalmajma,—dev cevgen çeninden cıqarır tykgyc kibik qolun Hamidge uzatdı.

Menden özge adam anı, qart vavasın, çurtuna da vasmaz edi, alaj volqanlıqqa ne qırsırq etgin, qalaj çaşaqın, qajır varqın. Ujdegin ac volub közynı qarasa, közynı qaranı etedi da etmezlik zatın etese da, „sırıt kicigen vaj eşigine“, degenlej kesine artıqlıq etgen qallı çavlarına vojununı uzatasa da kelese, ala da seni qarıvsuzluqunı bilib, syjgenlerica artıqlıq ete turadıla.

Temurqa xaparı ajtır voşarqa, Hamidni çılaqanı da toxdav, kesi qıjınlıqın unutup, Temurqanı vek çazyqsınır, ajtxanına ullu seir volub tırıladı.

— Menden køv qıjınlıq kim kergen volur dev tura edim, alaj volqanlıqqa seni xaparıcı eşitgenlej kesimikin unuttum.

— Seni da volur qıjınlıqın, Qıjamytxa zauqdan kelir turmaqanı men da bileme. „Ac qarın toq bilmez, avruqanı sav bilmez“ dev bizde söz vardır. Ne etejik, bu dünya qıjnalsaq da, afendile ajtxanca axtarırız igi boluq volur dev kolumu basarqa kyreşir turama.

— Temurqa, bir-birde allax camları dev da qorqama, alaj bolsada kolum bir zat keledi. Biz varırızda allaxın qulları esek, söz ucun,

ekimiz bit-qurt kesib, bir vajqa qulluq etib ajlan-
nanlaj daqıda ol bizge tajaq keltirtedi, kesi va
suvuq suvqa qolun tıjirmej, igi aşav, igi kijiv,
at belinde ajlanadı, bu vılay nek volacı, men
anı igi ajralmajma? Allax onsuznu, çarlını
çanında volurqa kerek tylmydy? Bygyn Qan-
daur meni da, seni da urqanlaj allax anı qol-
ların quruşduruv qojsa va, qolundan kelmejmi
qallıq edi, bizge zor, artıqlıq etdire nek turadı?

— Igi çaş, allaxxa assı volmazqa kerekdi,
„bir adam koryryn kormeј koryne kirmez“ dev
söz vardi.

Tur әrge, aғыqanvız bygynly, tanna da көv
qalmaqandı, bir qaiqrqa kyreşejik.

Xamid çamcısın syjrej Temurqadan ajyrl-
qanında, өksyzle çanında çulduzla çenil-çenil
köz qısa tevrev көkny ol çanı sarqala tevre-
gen edi.

Tөven çanında qulaqdan „guv-guv“ dev
tan alasyна uјanнан tylky qıscradı.

Anasın açaşdyqan qozu qojlanı arasyна
kirirge kyreşiv maqradı.

Şapa ertderek qovuv, ot etgen volur edi,
qoş oçaqdan çiltinle cartlav сыqıv, uca vағыv,
xavada çuqlanadı.

Bir kesek turqanlaj, qojlanı soluqan tauş-
larına Temurqanı xuruldaqanı, Xamidni vurun
сызdyqanı qoşuldu.

Ertenvla Temurqa öрге qovxanьda, incigtı cancarqa qaldı, „aravij savxьnьmь tutxandь“ dev otcaqada savьrlarьn, şьmlarьn teşiv qaraqanьda, aşьqьnь төven çanь azcьq qaralьv tura edi.

Xamid:

— Vьlajь caulqa çuvuqdu da bir çьlanь stavatdь, tynene da sarь inekni emcegin çьlan urqandь, seni çьlan urmaqa edi.

Bir kesek turqanlaj, ajaqьnь көvgeni kerti çьlan urqanьn vьidirdi.

— Mallaqa qaramaj qoşxa nek vashьnnashьz?—dev Qandaur qoşxa kirmegenlej arbazdan qьcьrdь.

Ertdeden veri Qьjamьtlada çalda turqan qart Tavlan ijiliv vaşьn qoşnu eşiginden qaratьv çuav etdi:

— Temurqanь ajaqьn çьlan qavxandь da ana bir madar etermi edik dev turavьz.

— Olse—vasdьrьrla, çenii oquna qoşdan cьqьv mallaqa qaraqьz,—dev acuvlanьv vujruq etdi.

— Varьqьz-varьqьz, çanьm, meni ycyn dev ajьv almaqьz. Xamid, sen ajaqcьq vla qatьma ajran sal, anь çaqarqa kyreşe tururma, sora kesin da igi çaş kivik meni syryvymь da ala var da ullu qavьrqaqa tajandьrьv tuvralarьndan qaraj tursan, uzaq ketmezle, meni da ajaqьm

bir—eki kynden асылық болур дев murat eteme. Күмыş bla тыкурылсе бек иги боллуқ еди, алај болқанлыққа төгerekде тыкyre билген adam çоқду.

Qandaur еşikден kire:

— Sen qojlań onovun etme da уjyne qora, sen мында сытындан туşув, seni асырав турлуқ adam çоқду.

— Da, ne etejim, allaxdan сапа қайтсын, мен da it tyl edim, itni қысдақанса қысдајса, хақсықтык ver keterme, өлsem da çolda өлырme, nedi мадарым.

— Sen mende қарыпны асырав тұрқанлыққа мен ne хақ verlikme, var tynene өлген qojnu мылығын есегіне çykle da ket.

— Men сапа çы bla ус ајны qoj мылыкка дев турмақанма, vere esen, atan bla kesamat etgenibizca, мапа verillik хақтык ver da ketme qoj, vermeј esen, мен da dunjań vaşыnda төre var ese, мапылај қыжынык izlerge кyреşirikme.

— Ха-ха-ха, қара бу qart хайванға, бу da meni төre bla qorquturoға кyреşedi.

— Qandaur! төre, çol bolmasa da, мен sizge uruna qart boldum, endi vылај çazyқ volub атылыв қалқанымда da sen meni қанык icgenca хақтык ағаға кyреşese, menden qorqmaj esen da, allax camıаныр дев qorqсан'a, meni çылатыв tolu stavатындан nek сықараса?

— Bar allaxxa, ol xaqına malla verir. Ne vaj allax bolsada, seni kiviğe mal vere tevrese, eki çынı içinde quru stavatxa qarav toxdar. Bıajda көв yre turma da, men ызма inirge qajтырма, qoşdan qorav tur.

Temurqaqa alaj bek acuv bolqan edi, ajaqъ tuluq kiviк көвүv turqanlaj, sekiriv qovuv, vutun syjrej, көк eşegine eski çaurluqnu qavlav, yjyne qulaqнь enişge ajlanъv tevredi.

Qoş tuvrasъndan taşaja tevregenlej, ызна buruluv: „Ej sizge, qan icgen qanъla, meni bir көlym kensin“, dev зыкыл sevgen çeni bla көzlerin syrte, eşegini ызъndan tajaqqa tajana ketdi.

Ajaqъ ot kiviк qъza edi, alaj bolqanъqqa, çyregi auruqanъ sanъ auruqandan ese aur vov, ajaqъ avruqanъn eslemej, ne zatxa ese da bir zatxa aşьqanca, eşegin da syryv qatъ kelirge kyreşe edi.

Qaracivin acьq çaraqa qonnanca, tajmaj vaşъndan ketmej eki zat inçite edile. Biri Qandaurnu acьq zalimligi, ekincisi da çыl bla yc ajoa derici qullanъv, çarъ yjyne quru qollarъ bla varqanъna savijleri, qatъnъ kenden көryv allъna savarьqlarъ көzyne көrynse, çyregi qъjnalqandan çarьq kyn qaranъ vola edi.

Bara-vara esine: „men vu tuqum inçiliv çaşaqandan ese dunjaqa tuvmaж qaloqa edim“ dev

alaj kele edi. Avruqan butu sarqa tebregeninde, avruqanь tatьv, eşekden artxa qala tebredi. Butu avruqandan-avruv, toxdaj da butun soluta, suvuq suvnu vaşьna sevevge kore da qulaq suvlaqa sala, kolyne çeterge çetiv, qara terle. ulla çolqa cьqьv, çoldan bir çanьna çallav toxdadь.

Temurqanь qatь vla açirlege miniv, kimi qoj, tuar syruv, kimi arqьş arvala vla elge oza edile.

Kök eşek, iesi ьзыndan kelmegenin көрув, төрт çanьna aїlanьv, oquv, Temurqanь suv çaqada eslev, çortuv qatьna keliv, eşek cьqanacaq turuv toxdadь.

„Menden çazьq kim volur, xar kim yjyne mai, arqьş eltgen zamanda, men quru qolum vla vecel voluv varama“—dev elge varqan ulla çolqa qarav, zьkьyl qavdальнь kir көkyregin çьlamuqdan çibiidi.

Butu da terek kivik көвув, ulla воїув, çyrge qarьvu volmaj төgeregine qarav kişі көrmegeninde, көkge qarav alaj ajtdь: „Allax, kesin qarav turqanlaj, men çarьнь nek sojasa, mana bir onov et“—dev avruqan ajaqьn cөgelev allyna tutxanlaj, vilgen dualarьn oquv, kьp tavlaqa qьsьlqьncь, көv namaz etdi. Namaz etiv voşaqanlaj, „vaşьmь tutarca mana bir rьsxь ver“ dev dua etiv, көv tiledi.

Ajaqlıq syjrej, çol çanь sarь cьqanadan cь-
qlıv, ullu çolnu ərge eşegin syruv tevredi.

„Allax meni duamь eşitiv, çarь yjdegimi
quandьrьqda çolda vocxa bla bir altьn acxa tav-
dьrьq volur“ dev allьna qaraqanlaj, aşxam
vola elni qьjьrьna kirdi. Vocxa tyşgen da tav-
maj, bir zamanda qaraqanьnda, eşegi ketiv tu-
ra edi. Qыьqşьz xajvan yjge көv qalmaqanьn
kөrgeninde, iesi da anь çenil çetiv kelmejin
artxa turaqlaqanьnda, çortuvnu salьv, Temur-
qanь qojuv, yjge qacьv ketdi.

TOQUZUNCU BAŞ

Mөlexan, tutuluv bavqa atьlv turqan qьz
savijine çыlaj, eki көzy tuluq kibik көyuv, art
eşikni vosaqasьna olturuv, pravlen tava qarav
turqanlaj, „anam. anam, aq vuruv keliv arьvaz-
da turadь“ dev savьv çaşь anasьna xapar ajtdь.

„Temurqa kelmej eşek nek kelgendi, men
çarьnь vaşьma qara qan çavqan volurmu?“
dev eşekge da qarav, savьv qavxaq vaşьna
cьqanьnda, Temurqa bir ajaqlьndan aur asxav
kele tura edi.

Anь alaj көrgenlej, savьv vağьv, qoltuqun-
dan tutuv: „Ne volqandь, men çarь, çaşьqьnь
atasь?“ dev sordu, alaj volqanьrьqda Temurqanь
sөleşir qarьvu voımaj, çolda çьqьlv qalmaj

arъ yjyme çetiv ölge edim, ölyk esem da degen murat vla arvazьna çanьn atьv kele edi.

„Auzun qandan tolsa da, qallьna bildirine“ degenca, Temurqa da çolda çьqьlьv turqanlaj, Qejamьtladan adam koryryn syjmedi.

Tegaran çanь kycden çetiv yjge kirgenlej, usyne eski kijiz atьlqan volçar salam murçarqqa avnadь.

Erine ne volqanьn bilmej, çarь qatьn dьgalas etiv төgeregine ajlana edi.

Ibrahim da, atasьna ne voluşluq eterge bilmej, çьlaqan da etalmaj, çьlarь kelgeni vojuncuqun buvuv, mьdax voluv, eşik artьndan atasьna qaraj edi.

Eri vla qatьnь biri-birine çuq soradь dev qorquv, bir-biri көzlerine qarajalmaj, xar kim көrgen qьjьnlьqьn çaşьrvьv bir kesek turdula.

Temurqa qarav yjde qьzьn көrmegeninde, çerge qaraqanlaj: „Badimat qajdadь?“ dev sordu.

Irin vişiv vuzulurqa xazьrlanьv turqanca, eri alaj sorqanlaj, Mөlexan төzalmaj, qьсьrvьq etiv, çьlav, eşikge qacдь, daqьda anda da cьdajalmaj, keliv allьndan vaşlav erine xaparnь ajtdь:

— Eşigim çavylqandь, otum көmylgendi. Qьzсьq ucyn kyreşeme degendi da ol çarь. Qanamat da tavda qacьv ajlanadь, vygyn ertdenbla viz qovxuncu keliv yjny da dardaqan

etiv, qızsqnı da tutub tyrmege alıb ketgendile.

Qızsqnı sıyrıma dev kyreşgeninde, çarlı Qanamat urqandı da Apanasnı da Bijmurza qanı kellikni da, ajtxanlarından, aur çaralı etgendi da qızsqnı qutxarqandı, kesini va öksyz vaş tas volub ajlanadı“.

Qatnı çılav, vetin sojub, allıdan artına derici xapar ajtxan zamanda Temurqa kesini avruqanı ketiv, teli adamca anarılıv qaldı.

Orunundan qova keliv:

— Aj gjaur qan icgenle, men sizge kelym kenmei, men koryme kirmejim,—dev butun kolyre, sekiriv qovdu.

— Çaşsqnı atası ne etejik, allax vergen qıynlıqnı kolyrmei amalıvız çodı.

— Allaxnı eşiği tersine aqlamdı ne qıynlıqnı da biz çarlılaqa teçev turmaj, arı Qıjamytnı yjıne da bir kesegin ajlandırsa!

— Ov! men çarlı, otmu aşaqansa, alaj durussuz sözleni ajtma, allax camlanı.

— Atasnı aman közyne ucırama, toxdasa, birda ajamaj ol maña etallıqnı etiv voşaqandı,—dev turub eşiğe sqıv ketdi.

Ibrahim atasnı ızından savıv:

— Atam, atam, Qanamatnı turqan çerin men vıeme, dev atasna qısnıv şıvıdadı.

— Gugukca qъсыra turma da, var da Axmatъ, daqъda Bijnөгerni da saqъr da kel, dev çaşъn aşъrvъ, kesi arvazda narat tomuravlaqa ol-turuv, saqъş etiv turqanlaj, Toqal vla Qasъm keldile da qaldыla.

— Sav kel, xariv Temurqa!—dev qol tutuv, ekisi eki çanъnda olturduia.

Qasъm Temurqaъnъ qulaqъna qъсылъv ajtdъ:

— Bu qan icgen qara qurtlaqa seni alaj tyvlerine salъva qojarъq tylvyz, alaj kesin keliz, Qanamat da qajda ese da, anъ da tavъv, bir betge qararmъ edik dev turavъz ansъ, çanъvъz savdan alaj qarav turluq tylvyz.

Alaj selseşe turqanlaj, şъvъrtsъz Axmat vla Bijnöger keliv, Temurqaqa qol veriv olturdula.

— Kecegi söz kenne varadъ, turuquz, çaşla, yjge varajъq,—dev Temurqa asxaj-asxaj allarъnda, qalqanla da anъ ызыndan yjge kiriv, xar kim qoluna tyşgen zatъ tyvyne tartъv olturdula.

Alqъvurun Bijnöger sordu:—Ajaqъna ne volqandъ?

— Ajaqъm ov, vaşъm şav volqandъ, sizge, varъqъznъda betigizge qarav çetgen qъjъnlъqъmъ ajтъv, siz bir onov etermisiz dev saqъr-qanma.

Kөresiz, qъzъmъ alqъn хыlikge etiv, endi tyrmege salъv turadыla, kesimi çыl vla yc ajъnъ

çegiv, Qıjamyt ulu vecel etiv qısdadı, ol ök-syz çaş da alany pitnalarь amaltyn tavlada qac-xıncь volub ajlanadı. İşim, qajqym, qol ajaz-daca, acьqdь, kesim kibik siz da çarly xonşu-larьmsьz, siz voluşmaqannь mana kişi voluşu-ruqu çoqdu,—dev çaşlaqa qarav toxdadь.

Bijnöger ot çarьqqa tutub tajaqynь vaşьn çona, qalqanlaqa qaraj ajtdь:

— Qalaj vola ese da çenil oquna Qana-matnь turqan çerin tavьv, andan sora Badimatnь tyrmeden voşlar çanьndan volurqa kerekdi.

— Tejri, çanьm sav volub men Badimatnь orus qolunda qojсам men vaşьma vөрk kijmej, bir esgi qatyn xotanь qьsarma"—dev Qasьm qoşuldu.

— Bir işeksiz, Badimatxa bu elde volma-qan adetni etdirgen Qıjamytdь, viz anь savьv vaşьna voş eteviz dev kyreşsek, Qıjamyt ekinci vizge qovannь suvun icirmez,—dev Toqal söz qoşxanlaj, aғ deri tьnьlav turqan Axmat qovub:

— Seni ne zamandada matuxdan çanьn cь-qadı, qorqa esen, var da gardoş uruqa kir da vaşьnь çavdьr, viz vьlajda turqanlaj onsuzu-vuznu tişletiv aşatmazvьz. Kesibizni qolubuz-dan kelmese, vьtev elni çarlyşьn qovarьrvьz,—dev alaj qatь sөleşgenine da ujalaraq volub, vөрkyn maңlajьna basa eşik artьna çalladı.

Maxorka cыgarkasыn otxa ata, şindigin veri ot çarыqqa tarta, Batal:

— Toqal onuna soluna da urdurur, kesi da vыlajda turadъ, kelyne çuq kelmessin, men qaumuquzdan da çaşma, alaj bolsada meni da qalqanlardan aqыльma dev ajtxanьm tyldy, men ala çibergen çerge otxa, qajaqqa kir desele da varьma, bu işni başlaqьncь Qanamatнь turqan çerin bilirge kerekdi...

— Men bileme, Qazqan vaşь qaja dorvundadъ,—dev Ibrahim bilekaqac artьndan qьcьrdъ.

— Ma, aperim, bek kerekli zatнь, çaş volsada, Ibrahim biledi. Qalaj bolsada, Badiinatнь allax Qanamatxa çazqan volur, alaj volmasa, ala bu tuqum işlege da qallьq volmaz edile, axьрь men ajtxan volsa, Badimatнь veri keltir-mej, tyrmeden vaşьna voş etgenlej usyn vaşьn begitiv, Qanamatxa eltirge kerekdi. Qanamat tiri çaşdъ, anь aqac vaşьna mindirise da tuta-ryqdъ. Tyrmeden cыqarьv elde qojavьz desek, Qьjamьtнь çyz közy vardъ, qojmaj tavar, ol zamanda işiviz xьlikgelik volur,—dev Batal sözyn toxdatdъ.

— Çaşla, sav voluquz, meni qьjьnlьqda atьv qojmaqanьqьzqqa. Çaş volsada, Batal çaşavlu volsun, men da ol ajtxan onovnu tav көreme,—dev beti çьjьrьla, Temurqa avruqan butun murçarqqa çьjьv toxdadъ.

ONUNCU BAŞ

Qыялыq, bilmej turqanlaj oçaqdan qurum tyşgenca, yslerin basxandan beric. Mөlexan qalajqa qarasa da, temir sautlanь çiti volub көge turdu, alaj volqanlyqqa vaşxa qajqyla vaşьn vaşьv, sautlanь kim bilegenini tyvyn tavarqa kyreşmedi. Orunda çatьv turqan Temurqa turub vьsaqlanь, tişleni bilemezligin sormaqanlaj da bile edi.

Bir kyn taznь төgerge art eşikge cьqqa-nynda, İbrahim qara ter vaşьv, ertdeden tot kesiv aтыльv qalqan qamanь xьşь taşxa bilej turqanьn көrdy.

„Ne etese, çaşcьq?“ dev sorqanьnda, İbrahim bilegenin da toxdatmaj, burulub imvaşьşv bla qarav: „Qыямьt bla Muxammat-Aminni qarynlarьn tartarьqma“ dev çuav etdi.

— Sen çaşsa alqьn, allaj zatlanь qoj da men ilennen terileni Çummaqlaqa eltiv qajtxьncь, var da ataң qatьnda tur,—dedi.

İbrahimni vytev elni icinde Muxammat-Amin bla Qыямьtdan syjmegeni çoqdu. Qolundan kelse, tişi bla vojunlarьndan qьşьv qanlarьn icerikdi.

Alqьnca dersge varadь, alaj volqanlyqqa ders oquqanьndan ese, afendige qalaj dert çetdirejim dev bek saqьşь oldu. Çaş aqьly bla

saqıx etiv, kəv zat esine kelgendi, alaj volqan-
lıqqa, alañ taşa etalmazlıqın iliv, çaratmaın
qojuv, ne zat tavar edim dev bek saqıxı voldu.

Dersden qajıtv kele, eki savıj biri yj va-
şında oçaq çanında, biri da calmanna qıssılv,
bir-birine taş ata turqanların kərdy. Olsaqtadan
oquna savıv keliv, quranın yjge salıv, eki
xurçunun taşdan tolturuv, afendi namazqa oz-
qan çolnu çanında, bir eski yjny oçaqlıv
çanına vuqıv saqladı.

Qaramaqanlaj da, İbrahim tamaqlın arıtxa-
nından Muxammat-Aminni kelgenin vile edi.

Igi kəv taşın da oçaq çanına qalav etiv
turqanlaj, bir zamanda kertida tamaqlın arıvlaj,
guloc tajaqlıv qınlıv imvaşsına ilindiriv,
çaşıl avasv çel ete kele edi.

İbrahim tögeregine qarav, ajıgv alıv em
ullu taşların birin çiverdi, aururaq voluv taş
enişgemi çendi da, İbrahim tutxanca vaşına
tijmej, vilek qoşuna tijiv, gulocu dıqırdav bir
çanına tyşdy.

Ol eskeriv tögeregine qaraqlıv, bir völek
taş vaşına, sırtına tijiv, qalajqa qararqa vilmej,
afendi cıqana salınan xunanı vaşv vla tyşuv
etegini da çartıv cıqanada qojuv, vaş eniş-
ge ajlanıv, muqut voluv qacıv ketdi.

Olsaqtada quannanın İbrahim atası sav vo-
luv, egeci tyrmeden cıqsa da, andan bek qua-

nallıq bolmaz edi. Asırq quannandan adam eslejdi dev da qorqmaıyn, afendini qasxanına qarınyn tutuv kylyv, oçaq çanına çyqylıv avnadı. Endi da kerek bolurla dev atılmaj qalqan taşların oçaq çanına qalav etiv ketdi.

Ibrahim ikinci kynynde medirsege oqurqa kelgeninde, Muxammat-Amin qadalıv mezigit allında olturqan xaçilege xapar ajta edi: „Çyraq çandırmaı gøzenne kireme degenme da, esletmeı gardoş uruqa çyqylıv bolqanymı teşgenme“ dev bir qolu bla køzyne uzalıv tajqan vajlavnu tyzetti.

Xaçile, vaşların silkiv, bir auzdan anı alaj asıqanına vuşuv etgenlerin bildirıie.

Alaqa søleşe turqanlaj, esletmegen kizik etiv, uzaq bolmaj olturuv ders oquı turqan Ibrahimge qaradı, alaj bolqanlyqqa ol da tijekni ondan solqa tartıv, dersge kyreşgenca etiv turqan bolmasa, birda kesin bildirmeıi. Ol oqaj esen afendini kølyne çuq kelmesin dev oqurqa bile turqanlaj, tijek bla qurannı bir çerin tutuv keliv: „Afendi, vılayın bir ajtdır, kesim teçivyt bla oqujalmajma“ dev qatına cøkdy.

Muxammat-Amin ne bek symarlav qaraganında da Ibrahimni beti tyrlendi dev tanımaj, kørgyzgen çerin ajtdırıv, „bar medirsege kir“ dev qatından qısdav çiberdi.

Afendini çyregi „bu itlik İbrahimden сыqqan bolur“ dev işekli bolsa da, alaj bolmaqanlyqqa ызыndan qarav, gitçe көrynneninde, „çaпыла болурмамъ“ dev biraz көlyne işeklik kelgeni toxdady, alaj bolsada çyregi hoş bolmaqanlaj qaldy.

Muxammat-Amin bla olturqan qartlany biri tajaqqa tajana, өрге qobuv, tavlany bygyn көrgenca, төгeregine көв qarav turuv, gulocu bla uzalыv сыrtyn qaşy:

— Kөkden tamcy tammaqanly tolu bir aj volady, qarajma da tavlaqa bir bulut qonuv көrmeyme, ылай vola ese, bir işeksiz, vicensiz qalыv keteviz, afendi, bir madar çoqmudu?— dev sordu.

— Qajdan volady çanur, elni çartcy namazqa çygymejdi, sadaqany, bitirni unutxandy, çanur bergен oqaj esen, allax bu tar өzenne bir qan çavdurmaqanlyna da şukur eterge керekdi.

Meni көlyme alaj keliv turady: bir kyn vutev çamaqatny ullusun gitçesin da сыjыv, mijik dıvburлany birine tajanыv, zikir etiv, qurmanlyq etiv, allaxdan tilesek, vizni tilegıvizni eşitiv çanur çıberirge volluqdu.

— Da, afendi, savan ызыqlарыvız kyjyv qaloıncy çavqa edi çanur,—dev bir qыңыр bel qart söz qoşdu.

Tavlada көв қар ериген болур, Қован қаралы, таş, ақас тавхань келтирив, көпурну ара веçенине қалайды. Келив çань ақас урув тохда-қанлај арқавларь сықардайдьла, алај bolsada көпур кесин қатдырға кыреşеди. Оқартын сувда бир қаралқан кеledi, endi ol ara веçенде тохдај есе, бир işeksiz, көпур кетерикди.

Көпурден етальмај қорқув, еки қулақында көпур вля сувну кыреşгенлерине сеirsинив көв adam саqlайды. Алај турқанлај бир атль келив көпурге киреди.

Сув таушун хорларға кыреşив кирме-кирме деv еки çапынданда қысыра турқанлај киров атль ор-ташына çетгенлеј, хар кимни көзу атльға қатыв турқан заманда mazалль өгыз ақас келив орта веçenni urdu. Көпур қалтырав төзерге да кыреşди, алај воlқанлыққа сув, апы вля ериşив кыреşгенца, таş, ақас тавхань да келтирив урув, қарав-қара-қыпсы көпурну орунундан қоварыв теvреди.

Басыпыв қарав турқан халқ тилленив ахсып-нанца ахсыпыв, сувну ызын ениşге савдыла.

Атль көпурну ysynde вара-варыв şorqaqa çetгенлеј, көпур сасыпыв еки кере атнь қаралдысь көрυνув көзден таşайды.

Arada көпур болмај сувну бир çапында ана-сы бир çапынданда гыльву қалыв, ekisida сув ça-қада өрге-ениşге варыв, баşларын өрге tutув oquј edile.

Quvuqunna başınnan xalq, suvda barqan ölykden artxa qalmaj suv çaqañ barıroqa kyreş-dile, alaj bolqanlıqqa quturub kelgen suv şorqa'laqa çetgenlej ölykny öрге öрге ata, suv bojununda kelgenleden uzajta edi.

Ölgen atlıñ anası bolur edi, adam ortasından ozqan bir qatın, cası tozurav, çavluqun ajaqları bla basa da öрге çıja, bet dubuşlarındın qan kele, kızıleri suvqa aralaqanlaj, qaiqanladan ese alqa vara edi. Cava varıv ölykny tuvrasına çetse, qolların alqa uzatıv, suvqa kirirge cava eoi. alaj bolqanlıqqa ızından kelgen aqsaqal kişi eteginden tutub çıvermej edi.

Ölyk şorqalaqa tyşyv, suvnu başında kerynmej toxdadı. Ne qadar cavıv dıgalas eidi ese da, anası tamırla, aqac kesekle barqan bolmasa, suvqa ketgen balasın ölygyn kormedi.

Butların tyjyv, betin sojub çılaqanlıqqa, suv şuvuldav turqan bolmasa, birevny sabijin qajrı suqqañın kergyzmedi.

Ölykge qararqa kelgen xalqdan biri: „Suv anası sıvızdı taşsuz verlik tyldy, sıvızdıñ cıqırqıv“ dev qıvırav borkyn da qoluna alqanlaj alqa cıqdı.

Mukgur aq saqal soqur sıvızdıñ, sıvızdıñ tartıv bir qıvcıq da eteginden tutub, suv çaqañ xalqın da ızından tiziv, öрге-eniğe

bara edi, alaj bolqanlyqqa suv çaşyran çerin ajtyrqa unamaj edi.

Bir zamanda „mьndadь, mьndadь“ dev terbasьv, kencek avcuqu butlaryna tije da avьna, Ibrahim çetdi. Sьvьzqьsьnь da kesin çaqada qojuv, Ibrahimni ьzьndan savьv kelsele, ajrьmkanda ulykny bir ajaqьn suv ura da qaltьrata tura eoi.

Çaşьnь kɵzynden kɵryv, qart qatьn kɵzlerin ajrьmkanna araltьanlaj, Ibrahimni qojununa qьsьv, vaşьyqьn çьlamuqdan çivitiv: „amma sana qurman bolsun esli valasьyqqa“ dev ajrьnkanda çatьan çaşьna çetalmaj, ana syjmekligin Ibrahimge vere edi.

Çьçьm vla belinden vajlav ulykny suvqa salqanlarynda, qolumdan ьsxьnьv ketedi dev kyreşgenca, quturqan suv, narat cegetde çel urqanca, şuvuldav demleşgenca şorqalarь ørge ørge cьnav, çьçьmнь bir qьjьrнь tutьanlanь tartьv qollarьndan sьjьrьqqa kyreşdi, alaj bolqanlyqqa „men eterimi etgenme, endi sizni bolsun“ degenca ulykny çaqasьna taşladь.

Çaralь bolqan aju qatьnda oq tijgen valasьna mьllьk atьanca, zamansьz suv azyqь bolqan savьjine qavlanьv qart anasь kɵz suvlarьn tɵkdy.

Endi va kim tyşedi qoluma degenca, çaj voqlannan suv taşlanь bir-birine uruv, qurlaj ajlannan tirmenca, dьqьrdaqanь toxdatmaj turdu.

ONBIRINCI BAŞB

Qanamat qara ter başb, elden aýblyb dub-
bur başbna sýqanbnda, çyregi, çav sajqaloqan
gýbıtca, ura edi. Bytev sanlarb, otda qýzqanca,
qýzb, qolu bla çyregin başb, allbn elge çlan-
dýrb, taşxa olturub, aj çarab bla yjleni kölek-
gelerine qarav toxdadb.

„Tyş köremi turama, oqese kerti vola tur-
qan zatmb“ dev vazbq butundan asýqbnb
cimdidi.

Soluqan da etiv, kece ajaz esin orununa
salqanbnda, çajaq bla qol ajazbna tajanb,
aşxamdan veri volqan zatn aqybna keltiriv
qaradb. Xar volqan zat esine tyşub, ol Qýja-
mýtlaqa çañ kirgen zamanda Badimatn çlam-
sýraj, sasy tozurav turqanb esine tyşub, bezgek
tutxanca qaltýrav, tişlerin bir-birine urub, bir
kesekni turdu.

Qama bla ekevlenni sermev, biri orunduq
tyvune qasb kirgeni esine tyşub, „suvqa kir-
sen, sýqdan býslama“ degenca, „axýrda da bu
xýlmb işge qatýxandan aý birda qurusada
ullu gýbıt oruslu bla Qýjamýt ölyv kölym kenne
edi“ dev alaj kölyne keldi. Kesine kelgen qý-
jýnıqnb eskeriv, aça qajqyb volmaj, çaralb
ajyle savxanca savb, ol qan icgen itle Badi-
matxa neda anb yjyne bir zaran salmaqda edile

dev çyregine ullu qorquv kirdi. Bu saqırlanıp ete turqanlaj, ne voluv tura esele da varıv bir qarajım, ansı kişdik qujruqu bla ot salqanca, meni ылај etiv turqanım erkişini işi tyldy,— dev qarxaqdan enişge tyşe da tevredı, alaj volqanlyqqa soquranıp ызна qajıv, anda elde qalqanlaqqa meni ycyn dev bir tavсыз volmasın dev ызна tajanıp ыјақ suvuq taşxa olturdu.

Başın enişge tutuv, qollarına tajanıp, saqırxa kiriv turqanlaj, İbrahimge qalajqa varlyqın ajtxanıp, xalal kesi kibik çarlı çönerleri ызда qalqanlar esine tyşuv, qırx künde oqarqı çel urqanca, çyregin çыldı.

Ыслақ çыкырын тuzluq taş vasxanca, qajıq başın vasıp, kely saqırxa ketiv turqanlaj, burununa tytyn işis keliv, ertenni ajaz qaqıv zuvuqsuratıp, başın öрге kelytyv qaraqanında, төвен çаныndan көк sarqalıv тап атıp kele edi. Sekiriv qovuv, ullu ысақın auzundaca, qып-lyqda turqan esine tyşuv, kece qaranı avun асы, ajıaq voluv qalmaım dev qolların çenlerine suquv, cegetni qып-lyqdan kirđi.

Aхсыны, ызна elge ajlanıp qaraqanında uzaq çulduzlaca, bir qaum yjde çarық çытырав, elni төвен qып-lyqda itle qызын qызын yrdyle.

Mijikge bir kesek örlеј da toxdaj, Qanamat ceget eteginden сықыv Qazqan-baş tavlaqqa kirdi. Ылајdan qarasın, elle varсыда qol ajaz-

tyz qajanь ortasьnda biri-birinden ullu volub
yc teşik. Ortada dorvunnu icine kiriv көв ајлан-
наньnda, alaj көlyne keldi: „Beri ваşьna сьқ-
қandan sora askerni сьjsaң da сьjьnnьқ көре-
me“. Alaj volqanььққа otun, suv сьқарььққа
вььқdan sora çolu volmaj, ol tavсьzлььқ bel-
gili voldu. Dorvunnu icine kiriv qarasан, elle
көрьnnenden sorada, seni тьşьndan adam көр-
megenlej, төгerekde ne volqanььн sen qarav
көрүв turasa.

Dorvunnu daqьda Qanamatxa ваşьxа tavль-
қь, andan sora вьlajьн kişi vilmegeni edi. Ert-
delede birevny ecgilerin kyte tajaньв вьlajьқа kelse,
qajanь mijikligine seirsинnen volmasa, вьlajьda dor-
vun vardь dev vugynne derici birda esine kelgeni
volmaqandь.

Qьjьnlьқ çetiv keliv, qьjьnalmaqanlaj, vu ха-
зыr qalanь tavxanьна quanьв, endi munu icin-
de qalaj çaşar madarьн etiv tevredi.

Erlaj ot сақдырьв, qьja qьjьrlarьnda vitgen
salamнь гьrmьк etiv, çandьrьв, anь çarььқ
vla dorvunна uzaq. kiriv qaraqanьnda, dor-
vunnu artь tausulqan çerde suv tamсь ete tur-
qanьн көrdь.

Endi suv qajqьь da volmaj, вьjaqь вььқ
vla ьзьна туşув vir—eki kere da qajtьв сьmr-
ta otunlanь belivavi vla qьсьв, dorvunnu al-
ьна-альна qalav, kişi көzy eslemesin dev qa-

janь qыъгъна keiiv, tartъv vьqъnъ vaşьna cъ-
craгъv dorvunnu taşasъna salъv, cъmьrtalaqа ta-
janъv olturdu.

Sanъ, çyregi qыjalqanъ da, bir-birine qo-
şuluv, dev sanlarъn xorlaqan volur edi, kəv
turmaqanlaj anda-mъnda qanatlylanъ çыrlaqan-
larъna Qanamatnъ xuruldaqanъ qoşuldu.

Bir zamanda kecenі aurluqu ketiv, tavidan
urqan suvuq uјatdъ. Qajaqа tijgen on çanъn-
da, çыъгъlъv çatxanъna volur edi, tovuqlarъ
da quruşuv, çuqudan çanъ qajtxanъna qajda tur-
qanъn unutul, kəzlerin uva, qaja erinne keliv
toxdadъ. Eslemeј bir—eki atlaqanlaj cъnъnъ ty-
vune ajran gъvъtca tyşuv vuzulluq eci, alaj
volqanlyqqa qaranъda tyrtyle keliv qanatlylanъ
uјalarъna kiriv, ala tauş etgenlerinde, ol za-
manda qanatlylaqа xonşu volqanъn biliv, allъ-
na kəv varmaj anъ vla toxdadъ.

Artyqşызda dorvundan acъqqa cъqdanъnda,
ajaz uruv suvuq volqanъn keterir ycyn, qaja
erинinden dorvunnu ici tava çallav qъmьldasam
bir kesek qъzar edim dev çanъzqa tepsedi. alaj
volqanlyqqa ol tepsegen zamanda qъzqanlyq-
qa toxdav bir kesek turqanlaj daqъda vъja-
qъnlaj suvuq voluv tevredi.

„Men ne хайван adamma, qatъmda qurtmac
kivik cъmьrtala turqanlaj, men tekeca øge-
enişge sekire turama“ dev kesi-kesine ajъv etiv,

erlaj otluq taşın saqǵıǵıv, dorvunda şınqart ot etiv, vaurun çylytǵıv olturdu.

Bu tınclyqsyz qonaq kelgenine razǵıv volmaqanlarǵıv qısqıqlarǵıv bla bildiriv, otxa, tıynne yrenmegen ullu, gitçe qanatlyla da, qanatlarǵıv bla çel tauş ete, bir-bir dorvundan qoradyla, vılapıv biri Qanamatxa çuvuqmu ucdu, qanatǵıv avadan voluvmu çetdi da, „tur vılay, kesin otxa cök da“ degenca borkyn uruv alına tyşyruv ketdi.

Otnu qızyvu tıgylgeninde, sanlarǵıv da çylypıv, „aj! endi bu qızyv otxa ne semiz qavırqa kerek edi“ dev qavırqanǵıv cıyldav çavu aqa, otta qızqanǵıv esine tyşyuv, auz suvlarǵıv keldi.

Qajıq etmej unutxan kivik etiv qojısa da, eki sutkanǵıv aşamaj turqanǵıv kesin bildire tevredi, alaj volsada ertdenvlaqa derici azyqlǵıv volmazlıqıv biliv, ajaqlarǵıv otnu çanǵıv bla uzatıv, cınyırtalarǵıvna tajanıv turqanlaj, dorvunnu qavırqasǵıvnda salamda bir aqarqanla kerdı.

„Ne zatladyla“ dev qaraqanǵıvnda, yc—tört ujada köv quş gakgyla. „Sav voluquz, munu maña qojuv ketgen qonaqvajla“ dev gakgylanǵıv syınnanǵıv saqlǵıv birin borkyne qujuv, otçaqada cıgyuv gitçe zamanǵıvnda anasǵıv etgenca, „atılyv syntasynla“ dev xar birine birer tykyruv, kömyr çaqıv, çanǵıv tyşgen kylge kömdı.

Aşarqa tuz kerekli bolqanьn da qulaqьna almaj, bek çaratьv gакыладan voşadь. Aş çanьndan çel eltmezlej volub, parat otdan igi çььnnanьnda, vaş qaqa keliv, kёsёvle da kyje keliv kёsёv bolsala qurmac cartlaqanca cartlaj, bir qolu bla otnu ьььra turqanlaj, quş tёşekge avnaqanca, ot allyna avnav tatль çuquqa kirdi.

Ertdeьnla kyp ajaqьna tijiv turqanlaj qovub tёgerekge qaraqanьnda, dorvunnu allyna, vaj ёlykge vashьnnan mollalaca, tyrly-tyrly qanatльla vashььv. vojunlarь mugur volub, dorvunna kirirge qorqub tura edile.

Alanь alaj yjsyz, kynsyз volub turqanlarьn kёrgeninde, kesi esine tyşuv, çyregi avrub, ariv ajьv dorvunna saqььььra murat etdi, alaj volqanьььqda ala anь, tauqlanь saqьььanca, qolun uzatьv saqьььanьndan qorqub, ne ese da bir valax eterge tevregendi dev kёllerine keliv guryşxa volqanlarьn tyrly-tyrly qьсьььqla bla bildiriv, vёlek-vёlek ucuv ketdile.

Çanь mekamynda aşьn-suvun qalaj çaraş-dььььra bilmej, qaja qььььna olturub turqanlaj, vashььv bir syryv kijik ecgile sekire-sekire dorvunnu tyvune kele edile.

Çanь soqulqan kyjyzca, ala qajqьсььz çiti tav kьrdьkьnь otlaqanlarьna qarav, qьььdamaj bir kesekni turdu.

„Kijik et tatlı voladı“ dev eşite tursa da
tybev aşarqan bolmaqand, alaj bolsada aqr-
tın qovuv, qajadan qovxan bir ullu taşn kıl-
tyruv, qalınlar ылајыды degen çerге çiberdi.

Qanamat ықыын алыв сыққыны есгилени
qalqanlar qasv, biri sırtından тышув qaltı-
raj tura edi. Erlaj ықын тывyn ornaltv, тышув
qaraqannda, bir ças есгini beli сынв, kızıle-
ri aqarv, çan tarta tura edi.

Qamasın сықарыв keserge tevregeninde,
vasın kıltyruv, „nek etdin ылај, ne xatam
kergen edin“ degenca tyz Qanamatn vetine, ter
savxan mılalaca, mutxuz kızılerin asv qaradı.
Qamasın сықарыв turqanlaj, bir kesek murukgu
bolsada, есгini vojynun tartv, imvasına atxan-
laj ылајыды ыды вla ырлев dorvunna сықды.

Quru qajan ысықından sorada, endi dor-
vunda aşarqa et, icerge suvu, kyidyryrge otu-
nu volqanlyqqa, qarqynna aş. suv varmaj, qar
çummaq ырgenca, qajqısy ырgendenden-asyv tev-
redi.

Qanamat qasxanlyqqa, elde Badimat qal-
qand. Qıjamy çan сыққысы, Qanamatn tav-
masa da, elde turqan Temurqan çarlı yjyne
artıqlıq çetdirmeј qojmazlyqın anıлај edi. Qa-
laj bolsa da elge kiriv bir xapar biliv, ana kızı-
te eterge tınсыз voluv tevredi, alaj bolsada
elde kyndyzgy kyn varsa, kim bolsada bir kızıle-

рув, andan сьқоһъсь, сьвсьқъ ав вля тутхан-
са, тутув қалъ җавларъ таваларъқларън билів му-
рукгу etdi.

Busaqatda сьвсьқ volub, варъв elge qarav
qajtvv kelirge tavsa, Qanamat dunjanъ rьsxъ-
сьndan syjerik edi. Анъ muratън аңылав qozu-
qınca, bir aq vojun qanatльсьқ qaja җitige qo-
nub bir kesek җьrlaqlanjaj, daqlъda ucub varъв
qajanъ bir myjyşyne qonub, vьjaqlъ җьгън Qa-
namatxa ajlanъв җьrladъ.

Сьвсьқънъ халисине көв qarav turub, eki ete-
gin җаньна qajьгъв, кун qamatxandan көзlerin
saqlar ycyн, вөркун маньлаjna tartъв ақьртън-
ақьртън вьрънъ butaqlarъndan atlaj, tyvune
tyşyв, tiri-tiri atlav el tava ajlanъв tevredi.

Arlaqdan qarasan, Temurqanъ yjy, belі canc-
хан qart qatъnca, avub keterge bir җаньна
mukgur volqanjaj turadъ. Җамалъ da turqandъ,
alaj volqanльqqa topraq vaş yjyny җер-җери oju-
la da тыşe, oqlarъ eki myjyşynden kyndyz җа-
рьқ uradъ, kece va, esgi, җав syrtylmegen ar-
vaca, җьзыldaj, aqlac orunduqqa сыrtъndan ty-
şyв qarasan, yj vaşьnda teşikleден qarav, bir
vөlek җulduznu sanarqa voladъ.

Qar, җанур җavqlan kece aqlac orunduqda
җatxan adam (anda tajmaj elde volqan көзыv-
ynde Temurqa җatadъ), җанур qurtlaca, шыта-
гьларъ сьқъв turqan esgi icirgi җувurqanънъ

ysyne çavъv, yj vaşь teşikden qujuloqan çanur çibitmesin dev namazlıqlıq etgen esgi teke terini ysyne qavlaıdъ da alaj çatadъ.

Orunduqnu tyvynde da gardoş qujarqa dev etilgen ulla uru vardъ. Temurqa çatarъnъ allъ bla tuar vaş teriden etilgen eki savъrъna çarak salam salъv çaraşdъrъv, orunduq allъna salъv alaj çatadъ. Bygyn ertdenbla qovxanъnda, qarav savъrlarъn tavmaj kôv tenûrev, oınajma dev kişdik tyşyrgen volur, Temurqa atlaqanъ saıyn asxaq butundan çыrъyla, gardoş uruqa kiriv savъrlarъn alaj tavxandъ.

Uruqa qalaj-alaj tyşdy ese da, ikinci ызына сыjarqa murat etiv kôv dъgalaslanъv kyreşdi, alaj volqanlyqqa bir ajaqъ qoşulmaj bir ajaqъ bla tьrnaqlarqa kyreşgeni rirda xajьr bermegeninde: „A qatъn, qajdasa, xajьrsъz, veri bir kel!“ dev qьsьrъqqa da kyreşdi, alaj volqanlyqqa Molexaп ertenbla Çummaqlaqa suv alyrqa ketgenli qajtmaqandъ.

Qaranъ, muxut ijis etgen uruda qьsьra-qьsьra, erigiv olturuv, çanъ savlaj qavьrqa kirgen adamca, urunu bir çanъna tajanъv qalqьrqa kyreşdi, alaj volsada kôzy qalqьvqa vara tevrev, tarda tyvyne basxaп ajaqъ avruı tevrese, sekiriv qova edi; daqьda avruqan ajaqъ sarqьv vьjaqьnlaj qьsьrъq etiv, qatъnъn saqьra turqanlaj, qolunda bir tavaqъ bla, qoltuqu-

na uaq kir busxulladan tyjymcekleni qьsьv Mө-
lexan bosaqadan kirdi.

„Çaratьlqanь meni qol qьjьnьmdan tojma-
qan begeçenle, meni xaqьmь vermej qьzqana
esegiz, tolu mylkygyzden quru cьqqa eđigiz“
dev kimden ese da çyregi qьjnalqan volur edi,
yjge kirgenden sorada tyv tavxada cojunlanь
zьnьrdata, Temurqa anь tauşun eşitiv qьcьr-
qьncь kesi-kesi vla sөleşe turdu.

„Qajdan qьcьrasa, çaşcьqnь atasь“, dev
orun taва tevregenlej, daqьda tyz allьndan bir
qьcьrьv, Temurqa qajda turqanьn bildirdi.

Ov! men çarь, men xariv, ne volqandь,
beri nek tyşgense?—dev orunduq tyvyne ijiliv,
uruda turqan erine qaradь.

— Sen sydevna tylse, menden soruv ala
turma da, orunduqnu artxa tever da qolunu
beri uzat da meni arь cьqmaqqa qoj,—dev qa-
tьnьnь qolundan tutxanlaj vaurлана, urunu va-
şьna cьqdь.

Nasьvьn alaj bolsun, ol көv gardoşun uru
kerekli yşymej qalqa edi, savьrlarьmь izlejme
dev ketgenme da, alaj kelmesen, ölyv syjme-
genleribizge bir bedişlik vola edin,—dev mь-
lь uruda turqanь tatьqan volur edi, cьqьrdata
aqac orunduqqa tajandь.

— Men da busaqatda Çummaqlarь çelma-
uzlaqa varьv, ijirgen urcuqlarьmь eltiv keleme.

Kimda bolsun vajqa ʔsannaŋ adamqa nalat bolsun. Dunjaŋ sana xaznasʔn-xoçasʔn eterbiz dev ʔylʔrdan qalqan çynlerin ijirtiv, soqurqa soxda tutdurqanca, maŋa eki uvuc tarʔbʔ tyj-cyk qujuv, eki gʔrtdam kəgergen çʔkgʔr ʔş-laq veriv qojqandʔla. Bizden xariv kim volur, işlejse da qʔbʔnʔbʔ tavmajsa, işlemejse da acdan əlyv qallʔqsa, qalaj eterge billigʔ çoqdu.

Ej! qatʔn. sen busaqatda ajtxaŋ tarʔqʔvla-nʔ men kərgenli eki çʔjʔrma çʔl voladʔ. Allaj bir zaman bir adamnʔ əmyrydy, ol zamannʔ icinde meni çyregim bir vajdan çʔlʔnmaqan-dʔ. Alaqa urunqan toquznu qavʔrʔqasʔna quj-ruq çav syrtgen kibikdi. Durqucula bu taş əzen-ne kiriv elni çarlʔsʔnʔ usyne minnenlej tura-dʔla. ʔaşʔʔʔzʔnʔ atar bir çer bolsa, mʔndan kece-kyn demej, qasʔv keterge kerekdi.

Ov! men çarlʔ çaşçʔqʔnʔ atasʔ, alaj necik ajtasal! atamʔ, anamʔ qavʔr topraqʔn atʔv qaj-rʔ keterikme? Taş çalav tursam da çurtumda tururqa syjeme. Sen avruqanʔ kereklini kerek-sizni da ajtasal. Çurtundan cʔqqanʔnʔ vəry aşajdʔ, alaj ajtma.

— Birda ajama da atanʔ topraqʔn saqla da tur, Qʔjamʔtla, Çummaqla sav bolsala, ala se-ni atanʔ çanʔna vek çenil aşʔrʔrʔla. Ala vizni kibik kəvleni etlerin aşav, terilerin kijiv, em artʔnda bitge kesdiriv əltyrgendile.

Məlexannın vurununu çapnada qazan qara çaqlı, kaksıq bulqaj turqanlaj, Temurqalanın xonşuları Tavçan, eşikdən başın qaratı, Temurqanın otçaqada kergeninde kirirge ujalı, Məlexannın sağırdı.

— Bir tavsız zamanımda keldin, Tavçan, kaksıq kəmyrsev qallıqdı, sen ujalı adam çoddu, men çasıqın atasına xant salqınсы veri kir da oltura tur,—dey varmaqın qını etib bişgenin kəyirge kakdan çala, cojunnu sındırdan tıyır, ajaq, qasıq qajıqı oldu.

Cojuncuq otdan tışgenlej, Temurqanın butları qızqan volur edi, tıvyne salqan esgi eşek çaurıluqnu artına tarta, Tavçan tava ajlanı sordu:

— Senda bit başınlaj tas volub ketese, qajdasa, kəyınmejsе da? Eki qotur at bir-birini qasıqda, sen vıaj vızni kivi kqınlıq çetgen çarlı xonşulaqa kire tursan ne vılluqdu. Men vıaj çuncuqanlı eşikge sıqıma, çamaqatda, elde ne xapar vardı?

— Tova meni ulla kəlylygım da çoddu, kişibiz vıa (alqın eri Çantemirni atın çasırvı ajtxanlıqdı) qırmı vıqanlı tıjrege kelirge da kəlym tartıaj turqanma.

— Eki çarlı bir-birine vojın verib turuqa kerekdi, toquz—on çınlı birge turub, sizni ajırlı ketgenigizge bek ulla seir vıqanma.

alaj bolqanlyqqa, „at vasxannъ çer viledi,“ kimni çyreginde ne bolqanyn qajdan ilgin. Entda çaraşyqqa kereksiz, ol senden, sen andan igi tavъv çaşarbyz çoqdu.

Alaj bolsada çamaqatda vizni vaşvbyzqa bu Qyamyt salqan qyjnlyqqa ne ajtadyla?— dev sordu.

— Bajla qan kekirge edile, ala mybyq tyvynde kylgen bolmasa, vizni k'vik çarbylaqqa tursunuv da qaramajdyla. Sizni işigizni eşitgen çarbyla acyq ajtyrqa kël tavmajdyla, ansъ icleri qara da kyjedi. Kerti ese ajtxanlarъ, qatynla alaj quş muş etedile, Qyamytnъ çanъ sav boluv Qanamat tutulmaj Badimatnъ tyrmeden ijdirlilik tyldy dev ol xaparla çyryjdyle. Qyamytlaqqa çumuşxa çyrygen qatynla mana kesilikleri bla alaj ajtadyla: „tşşrv savijni tyrmege uruv tursaq elde qajqъ cъqar dev qajqybъ da bolqandyla, alaj bolsada Badimatnъ tutsaq, Qanamat qacъv ajlanbyqqa bybyqъr da qajtyr degen murat bla turadyla“.

Çanъ onovcudu dejdile, men işibizge auz sydge pravlenne varqanymda kerdym, bir vatъq vuruv çijirgenşli, busaqatxa deri Qanamat nek tutulmaqandъ dev ajaqlaryn qaqъv Bijmurzanъ onununa olturqan Myrtaznъ çajaqyna bir aman-aman urdu. Qurusunla vizni erkişileribiz, xomuxdan öledile, keslerin qajarъ itden tuvqan-

na tyjdyre turqan bolmasa, anь tajaqьn ьzь-
na qajtaralmajdьla. Anь alaj koryv tьzalmaj, „qa-
tьn ьltyrgenne qan ьoqdu“ dejdi, ol tonuz xam-
xotnu taşnь aьv vaşьn ьarьrcьa tevredim, alaj
bolqanььqqa, gytdy usyne qalac dev endi da vu
ьarlь elge bir qan ьavmaşьn dev qojqanma.

Elni ьarlьsьndan ьasaq ььjqan zamanda vi-
cimsiz Mьrtaz tuta-tuta qatьnlanь qazansьz et-
genligine, manqa vurun sarь, ьajaqlarьn qьz-
dьrqanьnda, butlarь qaltьrav turqan bolmasa,
vaşьn bir ьanьna da tutalmadь.

Busaqatxa deri seir volub tьnylav turqan
Temurqa, qaşьqnь aьv, kesin aşarqqa ьaraşdь-
ra ajtdь:

— Bizni zalimle vizni teblerge ьigit volqan-
ьqlarьna, keslerinden zalimge tyvesele, ьuaş
volub qaladьla.

Seni sьzyn volub kelgen volursa, men bir
auzlanajьm, mana qaramaqьzda siz işigizni eti-
giz,—dev Temurqa suv qoşulqan ajran bla
kakga ьaraşdь.

Tavьan ujalqandan şьntagь ьavluqunu ca-
caqlarь bla ьuvana, ьerge qaraqanlaj ajtdь:

— Siz busaqatda meni qajqьlь da tylsyz,
alaj bolsada toquz—on ььlь bir yjny icindeca
bir-biribizge avruv-talav demegenlej ьaşadьq,
sen ajtxanna qarar edi dev murat ete edim,
vizni kişige sen bir auz ьetdirsен edi. Xapar-

laqa qarajma da, ol da xaram talax saloqanına soqurannanca koreme, alaj volqanlıqqa keşi başlav çuq ajtxanь çoqdu. Aşygyle çete esele, biz vıaj cacyıw yjsyz-kynsyz volub ajlanıan-ly tolu bir çyl volady. Çaşavlu vol, vıjaqında kesin çaraşırqa kereksiz dev ajtdı, andan igisi aña da, maña da çoqdu. Siz, erkişile qat kölly adamlasız, men öle-qala esem da, anь qulaqına kire volmaz, ol arь-veri ozub anь çaqasь kir volub neda cevgeninden çamavu qovxanь korse, çyregim qyjnalqandan toxdatьv çamav ijejim degenca volama, alaj volqanlıqqa ol meni tava qaramaj, qyğm tauqca, kesin kövdyryv, vaş enişge qarav, ozub tevrese, vaşymdan suvuq suv qujqanca volama da qalama.

Tavçan xarağın ajtxan zamanda, Mөlexan көв çылап егі vla tatly çaşaqlarь esine tyşuv, vaşxa qyjnlьqlarь bolsada егі vla igi çaşaqlanьna çyregi quanьv „endi da bir kesek qavarmь edin“ dev Temurqanь төgereгine ajlandь.

— Da, egecim,—dev qolunu sırtь vla mьjьqlarьın syrte, allьnda өрге turub turqan Mөlexanна çalannan aqac ajaqlьv uzata ajtdь:

— Men çaratьlqanь kışige kelecı da volmaqlanma, alaj bolsada meni auz çelim sana çarağь ese, Çantemirge tybegenden ozmaqlan-

İaj vıaj nek etiv ajlanasa dev çaqasından alıv
ajtırma.

Mölexan qıjrlarında gugurukgu suratlar
vıa bir çaıçavluqqa aqac ajaqqa tevlev kak-
dan salıv sırtaı, qıjırına da emilgen kir
şeker gırtıqıı tyııv xazırıav, Tavçandan
tıledi.

— Ol qanııgenleni qoluna tyışgen çarlı
savıı auzuna suı salmaqanı eki kın voladı. Men
barsam, ekıvızda çılarqa volavız da, ol çuı aşı-
majdı da qadı, meni da mırtazaqla synıny
közıme tutadıla da qısdajdıla da çıveredile.
Men korynmej sen barsan, bir çuı auzlanı-
rı edi dev kölyme kele edi, daqıda ne de-
senda men anasıma, arı-veri ajtırıqı var ese
da, menden ııaladı da ajtmajdı, çyregine ty-
ıylgen zatı var ese, sana ajtır edi, andan qı-
jırııq körmegin, vı tyıymcekni ana bir elt,—
dev Tavçanna gugurukgu suratı çaıçavluq
sırtımaqanı uzadı.

Ala eşik ysynde ol sözge voluv turqanlaj,
İbrahim yıge savıı kiriv gözenne sııçıradı.

Ne zatı ese da çerge tyşırgen volur edi,
gözende dııar-duıur etdiriv, bir kesek tur-
qanlaj, volçar salamrı qoltuıuna qıııv gözenn-
den sıııv, eşiklerin da qajtarmaj, anası vıa
Tavçannı ortası vıa sııııııv arıazqa sııııv
ketdi.

Тавçаннь ашыгъв уйге киргенінде, Мөлекан:

— Badimat қыялыға бу қара кын келген-
li бу аман җаҗық вери көрүпүв тас волув кет-
ген болмаса, уйде тохдамайдъ. Мухаммат-
Амин афенди да мен сувдан кеке алына ты-
вев, ел вля бир тарықды, җаҗықыз хатакъ җаҗды,
dersge җырыгенін да тохдатхандъ, kesinden та-
mada бир җуқ айтханлај қажыгъльв тохдақан вол-
маса, beti җивимейди, җаҗнь қолуқызға алмаса-
қыз, җојулурға теvрегенди дев артықсызда век
seni војунуна салқандъ. Мен айтханлықа қорқ-
майдъ, sen урушмасап, volluқ тылды, amanna
yreniv қуранъп, келамъп билмеј қаллықды,—дев
Temurqaқа қарады.

Temurqa ајақъль вайлавун ит тил җапрақ вля
җапырта турқанлај, ваҗъп өйге тутув айтды:

— Meni da gitçe zamanьmda, men mezir-
teden, balaqadan balaqьm қызоқань сайъп қасъв
atam харив да тыјув ызма қажтаръв, җалоја кел-
тирген вuzovlu inegin верив қуран җықартды.
Men анъ оқуқанлықта ајақтама савыгъ вав
қысхандан вери adam ортасындан озқунсу бир
тынлық көрмеј, „ақаснь пасъвсызъ тирменне
қаққыс волув“ degenca, вайлапъ stavatlarьnda
„sьrtьm tijgen qova, ваҗъm tijgen ova“, волув ај-
lannanma. Анъ оқуқаньндан ese, бир җерге
җарадыгъв аз-көв bolsa да җал җықарыға
қојарға керекди.

bergenca, tijre-tijrede yredile. Ot tamъзыр-
sernegi volmaqan yj volur, bir тьсыгъв кесөв-
ny qoluna tutxanlaj, temirci aq qъzqan temir-
ni uruv çiltinlerin qujoqanca, allъndan ajaz ur-
qanъ sajъn çiltinle cacъla da xavada çuqlana,
ajaz uruv kесөvny çannan çercikleri çolnı çar-
vta, tijre colnu kesiv myjysge tasajdъ.

Taşkөmyr qazylqan teşikde tonarla çanъv
çыltыraqanca, çer-çerde çыltыrauq qurtcuqla çы-
тырав таşajadya. Stavatxa qajtmaj kecirek qal-
qan inekleni çelinleri qъзъv, çenil-çenil өkyre
aşьqъv keledile.

Elni qъjъrında bir qazaq yjny allъnda-qatъn-
da adamı volmaj beşikde bir savij, qojununa ot
tyşgenca, qъсыгъв çыljady.

Bijnөger ьзына ajlanъv qarav Toqalъ kөr-
mej alaj ajtdъ:

— Ol aman vizni vla cъqъv qajsъ тьqъrъq-
qa ese da kiriv, bir işeksiz, vuquv qaldъ. Biz-
ni işbizden varъv adamqa çuq saqъnsa, men
anъ gъrmъk eterme. Ol çapъsъ vla ol adam
bolarıdъ, kyndyz oramda vara turqanlaj çuq-
laj turadъ.

Şьmbavu boşlannanъn tartъv, nөgerlerini
bzlarъndan çete, Axmat ajtdъ:

— Qoj-qoj Toqalъ adamqa sanav da sөleşme,
ol „xada хьjda da çoqdu“, kimni voza cajqam-
ıъsъ volsa, ol anъqъdъ. Ol vygece qorqqandan

eşikge сьқар дев мен birda murat etmejme, alaj bolsada вош vojun adamь da қарьньна қарав, voza ајақнь tutdurub çavlarьvьzdan ana sora bilgen adam bolsa, айтв qojarqa da oqaj demez.

Ахматнь Тоқалнь уsynden айтхань нөгерlerine çannan otxa сув byrkgen kibik көргенин eslev, Bijnöger çoldan twir çajaqlav toxдав, Qasьmнь imваşьndan tu uv айтдь:

— Bygece viz aslam çolovcu volluq volur-vuz, aqac etgen zamanda balta çetgen çarandan сьньсқлақанса көrynese, qalqan çaşla razь esele, sen qajt da, вьлај kelgenlejine ol aman Toqalqa da bytev vizni атьвьз вьла nalat ver, sora Qьjамьтлақа zatxa тьдьльв ketmesin, ariv ань ycyn гөзет eterik esen da, ertdenвлақа deri қатындан арь-beri çivermegenlej tur.

Qasьm қьjnalsa da, нөгерлеринден аьрььл-қаньп асьрь ушатмадь, alaj bolsada qaumu da bir auz volub айтханларьнда, алань razь eter ycyn elge qajtdь.

Qasьm qajtxaньнда, bir kesek turub Bijnöger айтдь:

— Kөremisiz, „aman арва çol сьзар, aman kişi el vuzar“ degenca, aman Toqalнь tiline гөзет eterge kerek volub, qalaj иги нөгерибиз işden çallarqa kerek boldu. Ne etejik, qajdada volaдь aman, elde birgevizge тақьлқаньна adam-льқь volur дев тура edim.

— Qoj-qoj, Bijnöger, aman Toqalнь ать уш-хувур артында айтълсын,—деу Ахмат алаарақ съ-қъв, ижилв алъна қарав,—Ibrahim айтхан çerге съқарсја вьлајдан çол ьшан тебреј волурму деу қарайма, çолну виймеј кеceгиде ачаşьв теceј-меzге кереквиз.

Ibrahim, ать сақълыланлај, ешекге тajaқнь çetdiriv алъна quva, алаа өтув ајтды:

— Tyz ma бу алаа tartылқан сызқань өрге вагьв қaja sekirtmege çetgenlej, sol qolqa бурулув, qoj çолну өрге тajансақ, ullu қajалань ysyne варьқьвз, Qanamatнь мапа айтхань вьла, ol төгerekде болмај амаль çоqду,—деу аллағына өтув, çолqa kesin сальв, еşegin guzavalatьв тaja-ньв теbreди.

Batal тajaқqa тajanьв, soluvun альраа тох-дав, нөгерlerine ајтды:

— Çaşasьн хariv бу çaşcьq, ansь бу bek ullu onlu adam болмаса, бурунуми çьрдьгь-ма. Kөremisiz, savij vaşь вьла qaumuvuzdan да ol tiri çyryjdy.

Ceget qulaqqa kirgenden sora tauşumu adam eşitedi деу да tartьnmaj, Ахмат Batalнь сьртьн-дан qaқьв kyldy:

— Burununu çьрдьrsan, ьjьqмај мен seni вьла tojqa varmam, syjgen qьзын да сапа qара-са, syjgen oқaj, kece тыşымде көreme деу qор-qар, andan ese sav бурun теşикlerin вьла qalsan,

burun kirini tıjarqa da ol igidi,—degeninde Bij-nöger da ana qoşulub kyldy.

Köly bla ajtxan zatına nögerleri cam etiv kylgenleri çyregine aur tijiv, Batal bir kesek-ni sölüşmej varıv, çel urub vulutnu qulaq-dan sýqarqanca, köly qalqan ketiv toxdav ajtdı:

— Alanla, ol çarlı Badimat busaqatda ne ete tura volur, biz vılay qajıqıyn etiv ajlanna-pıvıznı çyregi bile ese quana volur,—dev nögerleri da ana çuav etginci atlav tevrege-nlej, alqa uzajıv varqan İbrahim ızyna savıv qaj-tıv, icin urqandan soluvun alalmaj, qolcuqun qajala tava tutub ajtdı:

— Ma ol qajadan eki kere ot çarlıq sýqıv çuqlandı, bir işeksiz, Qanamat alajdadı,—dev xaparı ajtır-ajtmaz varıyda İbrahim körgyzgen qaja tava tebredile.

ОНУСЫНУ БАСЫ

Qanamat çaşaqan çerini tögereginde ne vol-qanpna qarav çoluna, taşpna, aqasypna şaqrej volub, elge tyşerge kesin çaraşdırıqqa ot etiv savırları tize turqanlaj kölyne keldi: „Kece-gide ot çarlıq uzaqqa varadı, kenden köryv keliv tutub qojmasıyla, ertdenblaqa sav sýqa esem, dorvunnu allpna xuna etmej qojmam“.

Adam qatından aýgýlýb bir wölek kynny turqanyna erigib, adam bolmaj çanvar bolsada ullu quana edi. Ol sawrlaryna bolub turqanlaj, eki sýxançyq bir wölek kere otçaqqa kelgenlerinde, menden sorada qaja dorbunda çan bolqanla bardyla dew kölyne kelib quanyb, kesi allyna ýşardý. Başxa zamanda bolsa, alany öltýrge kyreşirik edi, busaqatda wa sýxançyla elgenib qacadyla dew qorqub çyk eterge qolun qymldatmaj bir kesekni turdu.

Eki kynden beri, artýqsyzda bygyn ertden-bladan beri saqýş etib tabxany ol boldu, ne tuqum bolsada keç bolqanlaj elge warýb tenlerini qajy bolsada birin tabýb, tyz xapar bilib işin ana köre eterge dew ol aqylda toxdady.

Erlej otu çuqlatýb, wýqny syerge ally qaja qýjýrna kelgenlej, qajany tywynde bir qaraldylan qymldaqlanlaryn köyub, tögeregimi aldyla dew kölyne kelib, ýzyna toxdady. „Şkogum bolsa, men sizge eterni bilir edim, qan icgen gýbýla“, dew acuvdan tişlerin qýsýb qajany qucaqlady. Kөkge qaraw, barmaqlary asýqnyç qollarýn qýsýb, tartýb көkyrek tyjmelerin uzyb, oq tijgen ajyca, ne zatdan qan alýrqa bilmej dýgalas etib turqanlaj otçaqada yjyb bir çanyna salýnyb turqan ecgi waşxa awýnyb, ecgini öltýrgeni esine tyşyb, endi sizni men көýirme dew çyregi quandy. „Bolluq birdi, men sizge qany-

мъ alaj вош, erkin төкдырмем“ dev avnaj-avnaj
dorvundan сьдъв, төгерегин сусхив, qajadan
qovxan mazallъ taşnъ көльтырды. Ахьрдada kel-
genleni erkes qaumuna tijge edi dev qajanъ
qъjьгьна варъв qaraldыланъ ortalаръ ылаjьдъ de-
gen çerге ьшан etiv qarav, aiqan taşьn atarqa
kesini ваşьнъ mijikligi bir сьqарqанlaj, „Qana-
mat, Qanamat!“ degen çaş adam tauş eşitdi.

„Альнъv ete tura volurma ansъ men Ібра-
himni tauşun nek eşiteme“ dev көльтырген та-
şьn qaja qъjьгьна салъв тьпыладъ. Bir kesek tur-
qанlaj daqьda eşitdi „Qanamat, men Іbrahim-
me, Bijnöger zat da sana kelgenbiz, veri сьq“
dev eşitgeninde, eki butuna da qara kyltym
salqьncъ cimdiv, Іbrahim kelgenin taza bildi.

Варъьда өрлев сьqдандан sora qaumuda
Qanamatnъ көзыv-көзыv qucaqlav, bir vөlek
zamannъ turdula, artьqsъzda Іbrahim qojununa
kiriv, vojунundan qucaqlav, otnu асьв, çарьq
etiv, харар ваşланьncъ turdu.

Qanamat nөgerlerin көзыv quannанъ so-
ruqданьнда, çаралъ adam suvsav voluv suvqa
termilgenca, elden харар аjтьрьqlарьна termildi.

Bijnöger анъ izlegenin bilgenca vaşladъ:

— Sen ol qъz savijni namъсьn saqlar ycyn
ваşьнъ otxa salqan esen da, adamльqъ volqan
erkişі etgen işni etgense. Харарьнъ eşitiv, tenle
bir çerге çьjьlqаньqda, seni etgen işini sөkgen

adam bolmaj varьvьzda bir auzdan igige tanь-
qanvьz, alaj bolsada qьjьnьn alqьn allьndadь.

Bijnøger alaj ajtxanlaj, Qanamatнь çy-
regi işek volub, beti aqarьv, nøgerlerine ne
ajtadьla dev, çiti-çiti qaradь.

... ne etejik, sana çetgen qьjьnьlьq varьvьz-
qa da çetgendi, bu işde seni tenlerin seni atьv
qojarьq tyldyle...

Qanamatнь көzleri төgerek-tөгerek ajlanьv
sordu:

— Tilev ajtama, Bijnøger, tözalmajma, ne zat
bolqan ese da, çenil ajt,—dev Bijnøgerni көz-
lerine çiti qaradь.

Bijnøger sözyny toxdaqan çerinden vaşlav
tevretди:

— ... Аранас вla Bijmurza çarаль volqanlaj,
vytev onovcu, мыrtazaq volqan ajaqь usyne
miniv, bekişaj çьkьrca, Qьjamьt da allarьnda
senilizlev tintivyl etiv çetmegen çerleri qalmaj ajlan-
nandьla. Ertidenblasьnda vьjaqь Qьjamьt мырта-
zaqlanь alьv ke'iv, yjyny icin suv vla çuvqanca
etiv ketgendile. Andan Temurqalaqa kiriv...

Temurqanь atь saqьnьlqanlaj, Qanamat issi
kylge olturqanca, çenil-çenil qьmyldadь.

— ... volqanlarьn vaşьn tyvune ajlandьrqa-
ca etiv, allarьnda Qьjamьt qaraj keliv orunduq-
nu çanьnda seni at çerini көrgeninde, „aman-
lьqсьnь siz vasdьrvь turasьz“ dev Temurqanь

da bir--eki kere gulocu bla urub, anda ol et-
megen artıqlıq qalmaqandı. „Qızvızın vere-
biz dev siz anı çaşırqan“ etesiz dev Badimatın
mırtazaqlaqa tutdurub, tyrmege alıv ketgendi.

Qıl qovuznu qıl bek tartıl vzylyrge ha-
zır volub turqanca, Qanamat anı eşitgenlej
közleri cartlarqa çetiv, sekiriv qovub qısrıdı:

— Tav suvla enişge varmaj, öрге varsala-
da, bu tar özenne qan çavub toltursa da, men
vugece anı tyrmede qojmam,—dev sermev vı-
qın alıv tevredi.

— Qanamat, çenillik etme, viz da sana anı
ycın kelgenbiz,—dev Bijnöger sermev etegin-
den tutub tıjdı.

— İtten tuvqan qart vöry etgen artıqlı-
qım azdı dev endi quturqanında, tışrıvıan
tyrmege saldırv tevregendi,—dev qamasına
çavıvıv dorvundan sıqarqa tevredi, alaj vol-
qanlıqqa ye teni da alına sırtav volub çiver-
medile.

Olturqan adam volmaj, varıyda dorvunnu
alında öre turqanlaj, Bijnöger çolda nögerleri
bla vıcın etiv kelgen onovun ajtdı:

— Endi qızv, „teli Çanvıek Cegemge var-
qanca“, varqandan xajır çoqdu, alaj varqanlaj
—ma elt—dev veriv ijerik tyldyle, kece-kyn
sautlar vı qaraulla saqlav turadıla. Andan ese,
xar vırvız ne zat eterigıvızni biliv varıqqa ke-

Асызъ quannandan varьsьda vytev bir-birine
çetdirmeј çaşcьqnъ kелtyryv, kелzlerin иvba etdile,

Alqьvurun çaşcьqnъ çerge çiberiv—Qajda
tavxansa şkoknu?—dev Qanamat sordu.

Ibrahim, gerekli zamanda çaraqanьn eslev,
—sen vosaqada syelgen myrtazaqnъ uruv qьr-
qanьnda, şkogu bir çanьna cortlaqanьnda men
da sermev alqan edim,—dev ьşara-ьşara ajtdь.

Ne zat ese da bir ullu zat voluv, muratьna
çetgen adam quannanca quanьv, Batal Qana-
mat tava ajlanьv ajtdь:

—Beri kelev, men vu çaşcьq alamat adam
bolluqdu degenimde, vьla meni xьlikge etiv
kyldyle. Meni tyz volqanьm vьlajda vygece
acьq voldu,—dev Qanamatxa „kertidi, Batal tyz
ajtdь“ der degenca qaradь, alaj volqanььqqa
ana auz vьla çuav eter onununa qatьna qьsььv
turqan Ibrahimni kелtyryv qojununa qьsdь. Anь
alaj kergeninde Batal „çyrygyz alanla“ dev eki
qolun çan syeklerine salqanlaj, Bijnoger vьla
Axmatxa xьlikge etgenca etiv qьnьr qaraqanlaj
dorьbundan cьqdь.

ONTORTUNCY BAŞь

Qasьm ьzьna elge qajtxanьn uşatmasa da,
elge qajtvь kirgenlej, Toqalнь yjyne savdь.
Aьvazqa kirgenlej, vaşьn vosaqa usyne salьv

çatıv turqan bir mazallı itni koryv turaqlasa da, tajaqı volmaqanı ucyn belıvavun qoluna alıv, it da anı eslev, vaşın kelyrmegenlej, qıyıdaı turqanlaj arvaznı arasına deri varıv, Toqalnı atnı aııv qıyırda.

Eincek volqanı bildire, kim bilsin qartlıqdan ete ese da, alaj Qasım anı tişine qararqa zamanı volmadı, aqırtıv vaşın kelyryv öge qovarqa da tursunmaj vorcun telegenca uryrge kyreşdi.

Bir kesek turqanlaj tauxa, anası volur edi, bir tışırıv vaşın eşikge qaradıv sordu:

— Kimse, ne izlejse?

Itni qaravun da biliv. qatn eşikden vaşın qaratanıdan kıl tavıv, çuvuqıraq varıv sordu:

— Men Qasımma, Toqal yjdemidi? Mana ol bek kerek volub sorama.

Qasım atnı aııv kesin tanıtıxanında da çumuşamaj:

— Toqal yjde çoqdu, qajrı ketgenin da bilmejme. Kecegide, dunja mekama çyılqan zamanda Toqalnı izlev ajlanma da, sen da yjynde tura bil, sizge taqılqanlı xavle volub ajlanıv volmasa, yjyne bir çarqa otun keltirmejdi,—dev qatn ızna ajlanıv taşajdı.

Qara it da iesi Qasımın arvazqa kelgenin syjmegecin bilgenca, öge qovıv uryrge kyreşdi.

Başxa zaman bolsa, Qasım qatınnı çaav eterik volur edi, busaqatda va Toqalın qajda tavama dev anı saqlı etgen bolmasa, qatınnı gırılacaqın qulaqına almaj, belıavun qısa, arvazdan sıqlı, oramnı öge ajlandı.

Toqalın xavle tojsı volqanın biliv, busaqatda kim qatın keltirgendı, kimni qatın ças tavxandı degen saqlı bla „amanlanı nıqlına“ sıqlı, alajda da Toqaldan xapar vıımej: „Ol qart almasdı aldav ijgen volur, yjynde vııqunıv tura volur“ dev ızına qajtıv kelgenlej, allında eki adamnı ketiv varqan qaraldıların kerdı. Kece qaranı edi da asıq tanırca da volmadı, alaj bolsada tejri çarlı bla ijiliv qaraqanını, avnav atlaqanın Toqalqa ıfatıv, aqırtın ızların dan qıssa kirdi.

Bir kesek varqanlaj, tajaqnı taşlaqa tijgen taııundan, tamaq arıtxanıdan Qıjamyı volqanın eslev, igi ızlarından çuvuq kiriv, şvırt-sız atlarqa kyreşiz tınladı. Myjyşden burula tevregenlej qulaqına keldi: ...Seı bir çarlısa, elni amanlıq sısına taqlımaj, vaşın saqlarqa kerekse... atam xariv ölgeninde, Qıjamytnı etek tıvıne qıssıa tur, ol sana...

Qasım ızından ajaq taısla kelgenni eşitiv, allında varqanlaqa ijiliv tınlav varqanın toxdatıv, qolların sırtına calışdırvıv, san etmej varqanca etdi.

Kimle esele da ekeven, curuq tauş ete, ana da qaramaj guzavalanъв ozdula. Sözlerini qъjъгъп eşitgenlej, ajaqъна съqanaq kirgenca, Qъjамът, bir işeksiz, Toqalqa iciriv taxsa bilirge eitgenin, анылав dъgalas etiv, tiri atlav, çetiv ызларъндан qъsxa kirdi, alaj volqanъqqа Qъjамътлауь арвазларъна çetgenleri ycyn yjge kirirni алында ызларъна ајланъв qaraveslemesinle dev ala yjge kirginci caldъş çанына qъsылдъ.

„Icgi icdegin ajtdъradъ“ dejdi, voza çajqamdъ urtlatъв aman Toqalнъ bilgenin ajtdъrvъ vaşlaqan işlerin tersejtedi dev çyregine ullu qorquv kirdi. „Men kirejim da varajъm Qъjамътlaqa, meni көrse, qorqar da çuq ajtmaz“ dev көlyne da keldi, alaj volqanъqqа kecegide ne zat ajtъв varъrqa bilmedi. alaj tyz „kece aşxъ volsun“ dev kiriv varsa, Qъjамътнъ işek vollarun biliv, ne eterge bilmej, saqъş etiv toxdadъ.

Kөv zatla көlyne keliv, birinde da toxdamaj urlarqa kelgen guducuca, qavъrqaqa qъsyla keliv асылъв turqan eşikden qaradъ.

Qъjамът төрге olturuv gulocu vla çerni съza, Toqai da ань qатында alaşa şindikge сөгyв, qъsxac qъzqъпсъ vozанъ icerge saqlav тура edi. Bir kesek turqanlaj, voza ajaqнъ vaşъnda, qajnaqan соjunnu vaşъn асхан tytyny съqanqanca, qъzqan qъsxac kirgenlej şъvъrdaqan tauş etiv vozанъ tytyny съqдъ.

Başxa zaman bolsa, Qasım qatınna çuav eterik volur edi, busaqatda va Toqalın qajda tavama dev ana saqış etgen volmasa, qatınnı gıyldaqlanıp qulaqlına almaj, belıvavun qısa, arvazdan sıqlıv, oramnı öрге ajlandı.

Toqalın xavle tojsu volqlanıp biliv, busaqatda kim qatın keltirgendi, kimni qatın çaş tavxandı degen saqlıv bla „amanlanıp nıqlıvna“ sıqlıv, alajda da Toqaldan xapar bilmej: „Ol qart almasdı aldav ijgen volur, yjynde vıqlıvıv tura volur“ dev ızına qajtv kelgenlej, allında eki adamnı ketiv varqlan qaraldıqların kerdı. Kece qarap edi da asıql tanrıca da volmadı, alaj bolsada tejri çarlıv bla ijiliv qaraqlanında, avnav atlaqlanıp Toqalqa uşatıv, aqlrtın ızqlarından qısxı kirdi.

Bir kesek varqlanlaj, tajaqlıv taşlaqla tijgen taşından, tamaql arıtxanından Qıjamıt volqlanıp eslev, igi ızqlarından çıvuql kiriv, şıvırt-sız atlarqa kyreşiz tınladı. Myjyşden vurula tevregenlej qulaqlına keldi: ...Sen bir çarlısa, elni amanlıqlıvna taqlımaj, vaşın saqlarqa kerekse... atam xariv ölgeninde, Qıjamıtın etek tıvıvne qıslıa tur, ol sana...

Qasım ızından ajaql taşla kelgenni eşitiv, allında varqlanlaqla ijiliv tınlav varqlanıp toxdatıv, qolların sırtına calışdıqlıv, san etmej varqlanca etdi.

Kimle esele da ekeven, curuq tauş ete, ana da qaramaj guzavalanьv ozdula. Sözlerini qьjьrьn eşitgenlej, ajaqьna cьqanaq kirgenca, Qьjamьt, bir işeksiz, Toqalqa iciriv taxsa bilirge eltgenin, aьlav dьgalas etiv. tiri atlav, çetiv ьzlarьndan qьsxa kirdi, alaj volqanьbqqa Qьjamьtlanь arbazlarьna çetgenleri ycyn yjge kirirni allьnda ьzlarьna ajlanьv qaraveslemesinle dev ala yjge kirginci caldьş çanьna qьsьldь.

„Icgi icdegin ajtdьradь“ dejdi, voza cajqamdь urtlatьv aman Toqalнь bilgenin ajtdьrvьv vaşlaqan işlerin tersejtedi dev çyregine ullu qorquv kirdi. „Men kirejim da varajьm Qьjamьtlaqqa, meni kərse, qorqar da çuq ajtmaz“ dev kəlyne da keldi, alaj volqanьbqqa kecegide ne zat ajtvьv varьbqqa bilmedi. alaj tyz „kece aşxь volsun“ dev kiriv barsa, Qьjamьtnь işek volluqun biliv, ne eterge bilmej, saqьş etiv toxdadь.

Kəv zatla kəlyne keliv, birinde da toxdamaj urlarqqa kelgen guducuca, qavьbqqa qьsьla keliv acььv turqan eşikden qaradь.

Qьjamьt tərge olturuv gulocu bla çerni sьza, Toqal da anь qatьnda alaşa şindikge cəgьv, qьsxac qьzqьncь vozanь icerge saqlav tura edi. Bir kesek turqanlaj, voza ajaqьn vaşьnda, qajnaqan cojunnu vaşьn acxan tytyny cьqanqanca, qьzqan qьsxac kirgenlej şьvьrdaqan tauş etiv vozanь tytyny cьqdь.

Qыжамыт tazgekni qатында olturqanca çijirgeniv, Batal tava qыныr qarav ajtdы:

— Sen erkіші tylmyse anь көmygyn nege yre turasa, көzlerini qыs da tart da qoj.

Tajaqып otçaqaaqa çenil qaқыв, vurununa çenil uzalыв, tamaqып arivlaqandan Qыжамытны ne zatxa ese da aшыqqanь belgili edi.

Toqaldan ne zat ese da bir bek kerekli zatны izlev itge ariv ajтыв аш vergenca, anь ycyn cөkdыrgendi ansь, vaşxa zamanda bolsa, ol Toqalнь arvazыnada qojaryq tyl edi.

Bir kesek zaman ketiv voza sinendi degen-den sora. Toqalqa ajlanыв tylky kibik ыsara:

— Siz, çaş tely çetgenli bilmejsiz ansь, men seni atan xarıvge da көв çараqanma. Тышыrv-laqa da—kesi çашды, anasь qartды, alaqa igi qaraj tur—dev bir—eki çolda ajtxanma, alaj bolqanлыqqa sen kesin suvuq adamsa da, çallav ajlannan volmasa, хайр volur çerge qыsyla bil-mejse. Bygynden arь ujalmaј meni yjymy kesi-ni yjynca көr,—dev itni vaşыndan sыlaqanca etdi.

Qasым еşik ysynde syeliv: „Endi bir kesek tura ese, vozadan çылыныв aman Toqal Qыжамыtxa betsinnen kibik etiv, vaşlannan işni ty-vyn ajtady“, dev qorquv, Toqalнь voş auzun ne vla тыjarqa bilmej төgereгине qarady.

Kөzler! gылып quşnuqulaca volub, шыvыrdar-qa murat etiv Qыжамытны qulaq çанына qысыл-

qanlaj, Qasym tamaqyn ajamaj qysyrdy: „О хажай! Тоqалнь уйу кyjdy“. Sora артына qасыв, тууысге çаллав тохдадь.

Көв турмаqанlaj, çарь вөркын да qојув, çалан ваşlaj, Тоqал сыqыв Qасымнь qаты вla çортув озарqа murat etdi, alaj volqanлыqqa tuврасьна сыqqanlaj serмев çаqасындан tutув, Qасым emilik uапыкнь tartыв туşyргенca суv çаqаqа syjрев туşырды. Bir-biri vetlerine qarав bir kesek турqanlaj, Qасым sordu:

— Manquş! Seni vaşxa amanлыqындан sorada til etiv nøgerlerini satxan qылыqыv volur dejme?

Ert dennide suvuq suvdan ötgen atнь butlarь qaltыraqanca, çuав etalmaj qaltыradь.

— Men saңa sorama, cij vьдыр, ajaq biljamuqqa kimni sata tura edin?

— Men... men... çarлылыqымдан sөleşe edim... sizden çuq ajtmaqan...

— Çarлылыq sөleşirge ne igi adamнь tavxan edin! Nartyx tuluqnu toqmaq vla urqanca, çelkesine qaqыv, çyr dev allyна syryv elden тыşна сыqардь.

ONBEŞINCI BAŞB

Qanamat allarында, веşisi da tizilib, aq vurun eşekni da allarына quvuv elge туşгенлеринде, кын vatxan tavnu aj tijiv, qovxan suv az

bolub enişge tarqajqanca, beline çetgen edi. Eşek elge kiriv yjge çeterge, çuvuq bolqanyn esker-genlej oqurqa burun teşiklerin keriv tevredi, alaj bolqanlyqqa İbrahim cымьрта vla vaşьna qaqьv çьь burunundan qьsxaпьnda, bir aman-lyq eterge tevrev birev eslev ujaltxanca, oqur qajqьсьн qojub. qujruqun da bir—eki silkiv, vaşьn enişge tutub çoluna çaraşdь.

— Alanla! aj tijiv keledi,—dev Bijnöger silkiniv Qanamatнь allyna cьqдь. Elge çetgen zamanda, arь deri qaumunu da allynda kelgen Qanamat, kesi eslemegenlej çyregi saqьşxa ketiv artxa qaldь. Bijnögerni aşьqdьrqaп sөзyn eşitgeninde, qatь çuqlaqaп adamнь ujaltxanca, vaşьn silkiv, tögeregine qaradь, sora guzava bolub nögerlerini allynda pravlen arvazqa kiriv, İbrahimni toxdatьv ajtdь:

— Sen gitçecikse, endi seni vьlajda eterin çoqdu,—dev qojununa kəltьryv vaşьndan sьladь, alaj bolqanlyqqa İbrahim anь gitçege sapav alaj ajtxanь çyregine kyc tijiv, sekiriv qojunundan tyşdy da, savьv qalqaп nögerlerin çetiv alaqa qoşuldu.

Çaşььqнь çaпьna tijgenin eslev, çetiv ariv ajtv qajtarьrqa murat etdi, alaj bolqanlyqqa Qanamatнь qolu tijgen imvaşьсьн silkiv bir çaпьna qarav toxdaqaп volmasa, ajtxanьn qulaqьna alyrqa unamadь.

Kentin tyrmeni tögeregine qarav, Bijnöger nögerlerin qatъna çыъв ajtdъ:

— Ылајда виз murat etgenca tyldy, tyrmeni tört myjыşynde tört çasavaj syeliv turadыla, pravlende eki tereze qanany ortasыndan çarыq da сыqadъ, çuqlaj volmazla, meni kelyme kelgeni: bu işni başlaqыncъ biribiz ölgen çerde biribiz da ölyrca, kim bilsin, biribiz bu qan icgen itleni qollarыna тыşgen zamanda, auzu qandan tolsa da çuq ajtmazca, tajaq тыşynden tizilirge kerekbiz.

Ылај ajтъв uzun çавъşmaq tajaqны Ibrahimni qoluna tutdurdu.

Ылақа qararыa ашырғанca, aj da сырыв çарыqъ qавырлақа çetdi.

Nögerleni, qajы sözge kelgen adamlaca, birini da auzundan söz сырғанъ volmaqanlaj, Ibrahim tajaqны көndelen tutub, qalqanla, qazla tizilgenca, vaş enişge ijiliv tajaq tyvynden өtdyle.

„Çenil voluquz“ dev ашырдыңғанca, qovxan suv şuvulдав, bir-birde taşlanъ bir-birine urub, gözende atыlqan şkokca tauş ete edi, nögerle çaşсырны арвазда qojub, eki qaum volub calдыşdan taşajqanларында, Ibrahim kesi çаныз qalyb, „Meni adamыa sanamaj qojub varadыla“ dev kelyne keliv, qыгым tauqca kesin көvdyryb, bir kesek da sireldi, alaj volqanлыqқа

egeci esine tyzgeninde, qolcuqun silkib, prav-
lenden ot çarьq urqanь kəzyne kərynyv, tauş
etmejim dev ajaq vurunu bla tiri-tiri atlav prav-
lenni vosaqasьna çetdi.

Taş vasxьclanь ortasьna çeterge „qь—qь—
qь“ degen tauşlanь eşitiv ьzьna vuruluv qara-
qanьnda, arvaznь төven çanьnda bir qaraldь
qazlanь quva ajlana edi. Qazlanь tauşlarьn eşi-
tivmi, oqese vaşxa zatxa qajqьь volundu eseda
pravlenni icinden şindikle qьmyldaqan tauşla
keldile. Sermev eşikni qadaun salьv, savьv qaz-
laqa varqanьnda, Batal tьpuvun cьqaralmaj
qazlanь quvuv ajlana edi.

— Boş qallьqla, orunlarьnь qatь bla ozuv
varqanlajьma, allьma çasavaj cьqььv kərgyncy
qaz orunna kireme dev eşiklerin acxanlajьma,
urylyv tьşьna cьqandьla da, endi ьzlarьna çьjal-
maj ajlanama.

— Qazla qajqььь volma da, sen işini et,
men alanь orunlarьn tavdььrma,—dev lbra-
him vьrunu çerge çetginci ijiliv aqьrtьn taja-
qь bla uzala da bir çanьna cьqdan qaznь veri
tьja vaşladь; ala da, acь qьcььqlarь toxdav,
andan-mьndan biri-bir tauş ete, qoj syryv gə-
zenekge kirgenca, orunlarьna kirdile.

Ajaq tauşdan elgeniv bir çanьna qaraqanьn-
da, tyz usyne bir çovvu qaraldь kele tura
edi. Qumqa suv qujulqanlaj taşajьv ketgenca,

təvbesinden iñne canıyolanca ızyldav tavapna deri ıetdi, alaj volqanlyqqa qasıv qutulamazlyqyn biliv, qaz orunnu ııgine qısylyv toxdadı.

Nögerleri kele-keliv, ala da İbrahimca qaz orunna qısyldıla.

„Oj!“ dev qojununa ot tyşgenca, Batal qavırqadan allyna sekiriv, nögerlerin sesgeklenıiriv ızyna qaraqanında, İbrahim qarınasyqyna ıavıııv kyle tura edi.

— Qajdan sıqdyñ, xajırsız, sen da ıylajdamısa?—dev alqıburun Bijnöger sordu.

— Da men da körgenigizca, qazlanı allyn saqlav turama. Meni ıylajda turqanında xata ıoqdu, alaj'a siz ıylaj „ıigit“ bolsaqız, Badimat ıylajda köv zamanı turıuqdu.

Batal alaj kereksiz elgenneninden ujalıv, vaıyn arıvlarqa kyreıiv ajtdı:

— ıylaj keliv qavırqada tajannanlaj, on ajaqymı tyvu qymıdadı da ne volqanyn...

— Da, Batal, keliv qatxan savırıla vla ajaqymı vassan, on ajaqymı tyvu qymıdaqan oqaj ese, eki ajaqyn da qymıdar. Men sizni kim volqanlyqzyn bilmej ıallav qavırqada qısylyv turqanlaj, Batal qavırqada qıslama dev ajaqymı vasdı, qoj bir elgenmesin dev ajaqym asıv men da tezyv turdum, alaj volqanlyqqa, Batal ajyca bir ıerden qymıdamazlyqyn biliv,

aqırtıp ajaqıtmı ысхындыrama degenlejime, аль-
пыв кете еді. Мен...

Bijnöger Batalnı çuncuqanyn eslev, sözny
vaşxa çapna burdurdu.

— Endi turmazqa kerekdi, ajnı çarboq sa-
lınpyv qavırladan ozqandy. Mından aғы muruk-
gu etsek, aj cыqıv bir zat da etalmaj qallıq-
vıv.

Qanamat nögerlerini artlarından veri cыqa
ajtdı:

— Анı murukgusu çoqdu, men aloqın ajtxan-
ca ekişer voluv, tyrmeni eki myjyşynden cы-
qıv allıvıvzqa tybegen çasavajlını tauşsuz
uruz cыqıv, tyrmeni eşiğın cacyv, Badimatnı
vaşyna alaj voş eterikviz.

— Qanamat! Seni ajtxanynı varıvıvzda eşi-
genviz, alaj volqanlıqqa sen ajtxan vla iş vol-
majdı. Biz çetiv eki myjyşde çasavajnı urqan-
laj, eşik usyn saqlaqan çasavaj anı köryv, vaş-
xa zat etalmasa da, qıcırmaj qojarıq tyldy, ol
sebevden ne zat bolsada eşik usyndegine bir
tav madar eterge kerekdi.

Aşboqıv, işni çenil volmaqanı acıv tıjıv ete
volur eді, Qanamat qolların artına salqanlaj,
eki butuna közyv tajanıv ajtdı:

— Qaz orunnu allına keliv el bergen ço-
maq ajta tursaq, tyrmeni eşiklerin kenine acıv,
„ma kirigiz da eltigiz“ dev vizge kişida verlik

— Men bu çaşсық вағывзынь вақавыз ваг-
ды дев алаһы да айтханма.

Bijnöger İbrahimni etgen onovu tavmydy
dev saqyşxa ketiv turqanlaj, ysinden cevgenin
sydygyv İbrahimni qoluna tutdurdu.

Nögerleri tyvynde qarav turqanlaj, uzun
cevgenni imvaşyna atyv, kişdik qavьrqaqa ты-
наqlav örlengenca, İbrahim yj caldyşxa ötleв va-
şyna сыqды.

Çaşсықны tiriligin көryв, bir-birlerine söz
ajtmasala da, xar kim kesi-kesine аһыv etiv,
tyrmeni eki myjysyne аһаныв, tiri atlav tevre-
dile.

ONALTYNCY BAŞB

Pravlende, qonaq yjde adam alaj көв tyl-
dy. Yjny tyz arasyна таqыльв, көvgen sapьn
kömykca, vazьq lampa çanady. Aq geten çavuv
çajьlqan stol yjny arasynda quralьв, any төge-
reginde, cibinle balqa vasyнnanca, bir völek
adam olturady.

Qulluq etgen bir çaş тыşьrvcuq aq көzle
tyşgen көк хотасына көzyv-kөzyvde qollarьn
syрте, tytyн etdire tabaqlany keltiriv stolqa sa-
льв, voşalqan-voşalqanyн ьзына qajtarady. Ol
aş yjny eşigin acxany sajьn, andan veri soxan
kyjgen ijis uruv, Murtazny auz suvlarьn keltiredi.

Асырь җарық берив хажьрларь да җоқду, алај bolsada tereze tyvynde stolda төрт җавсырақ җа- nadьla, ala җана келив, көзыне сохан савхан adamca, erigen җавларь җыламуqlaca төгerek bolub tolsala, qıjıulub сырахтannь tyvyne тышув cıcxurda suv tamcь vuzlaqanca, vuzıav toxdaj- dьla. Qoşula da vuzlaj, җавсыраqnь төвеп җань axıjul keltiriv qalaqan vuzqa uşajdь.

Stolnu bir җаньnda vojunu көkyregine de- ri асылъв, duvburda etilgen kapnaca, сась tyz төвbesine taralъв, auzunu eki җыьььnda eki al- tьn tişi җыльтрај, bir qatьn olturub, kymyş tiş bla, tauq vаguşda byrtyk izlegenca, tavaqnь cıcxıjdu. Qaza ketiv, gardoş bla et tuvralqan- dan bir et kesekni tişni vurununa сансьв, хам- хотuna tutub iјisgev ajtdь:

— Daşaqа, ne zat tuvrарьq esen da etni qoj iјisin keter dev nenca kere ajtxanma, алај volqanlьqqa bir ajtxanьнь eterge unamajdь. Qaracь, men vu etni qalaj aşaj em, Kostja! Auzuma elte tevregenlej qoj iјis uradь da tev- rejdi.

Irinne qaraqan adam җыьььlqanca, eki eri- niп җыььььна җиверив qatьnda olturqan qav vaş- нь vurununa tutdu.

Kesi qozu etni tьlkam tьlkam җivere turqan- laј, geven vaş qatьньнь көlyne җeteme dev Kostja:

— Kertida, aman ijis ete koreme, seni bu ijisli tavlulada aşdan inçilligini bilib, cemodan-na aşarьq salдыqan edim, aşarьq esen, keltir-tejimmi?—dev eki хьmil gitçe көzcygyn çandь-гьв qaradь.

— Qoj-qoj, uzaq çerge çolovcu volqanla maqanь çьlannь da aşajдыла dev kitablada da çazadьла, в'z da bu qaja teşikde көв турлуq volmazвьз, ne inçillik esem da, seni çyregин qьjnalmaz ycyn aşarqа kyreşejim.

Sözny artь volquncu qozu etni ijisinden çijirgennen geven vaş, „aşamazdan tana vaşь qurutdu“ degenlej, tabaqnь arivlav bir çanьna tyrtidy.

Bir kesek turuv saqlannan caqьr, qan kivik qьzara, alьna kelgeninde, eki qolu vla vaşьnda kapnasьna uzala:

— Daşa! Daşa! Men qьjnalsam da Kostja-qa aşarma dev söz vergenme, entda mana qozu etden keltir,—dev qьсьrdь, sora kapna qalar-qa хазьr volqan calqьсьса, tişni qoluna alьв хазьrlanьв toxdadь.

Apanas çaralь volqanьnda, bu stolnu çanьnda хаçi qavса vaşь aqara olturqan tavlanь vaş-larьn tyvlerine ajlandььрма dev kelgendi. Ol saldatlarь vla elge tyşuv, Qanamatnь maña tavьqьz dev elmi çarьсьnь volqanьn qurutuv turqanь tolu ььq voladь. Tav qojlanь etleri

ijis etedi dese da, xar kynne eki—yc mal kesil-mese, daurbaz qaqqanca, eki ajaqyn çerge urub, ajtmaqanь qalmajdь. Tөгeregine ajlannan adamladan biri qatьnda bolsa, ururqa anь xam-xotun izlev tebrejdi. Eşik artьna syeliv turqan Murtaz, Bijmurza çaralь volqanь anь orununa qalьv, qav vaşnь ajtxanь çenil tolmasa, anь al-tn çyzykly çumduruqlarьndan xamxotu көv kere qьzqandь. Alaj volqanьqqа kesini xam-xotu qьzv elni onsuzuna tyvесе, ol da көzyv-yn qajtaradь. Qulluq etiv tebrengenli Murtaznь çasaqqa taz, qazan tutub, sora alanь ьzlarьndan inirde qazanlanь ieleri ne qoltuq bla neda tьvьna-qa qoj taqьv arvazьna kirgenden syjgeni çoqdu.

Ань ycyn volur, tijrelege ajlanьv, qazanla-нь, соjunlanь tutub, alanь da mьrtazaqlaqa көl-tyrtyv sьrtlarьnda зьньrdata allarьnda pravlen тава ajlansa, melte сьrmaqlan ullu ьсаqьна bir qolu bla таjanьv, çavaqlьqa uçaqan vuru-nunu tyvynde eki ustukgunu da өрге qajьrь-qa kyreşiv, asker tamada askerni allьnda var-qanca, varadь.

Qatьnla көv qarqajdьla, alaj volqanьqqа Murtaznь qarьnь bekden-bek өsyv varqan vol-masa, birda qulaqьna almajdь. „Tykyryk vaş çarmaz, nalat көz сьqarmaz“ dev munu kibik adamqa ajta volurla, ansь aman söz eşitgen-den bu da bir çuncuruq volur eдi.

Bir kynny icinde Murtaz bir völek tyrly şfatxa kiredi: bir şfatъ—kesinden tamada onovcu, artъqsъzda төventin kelgen onovcu aйтханъм çenil volmajdъ dev çumduruq vla хамхотун qъzдыrsa, itni ura turqanlajъна арлаqqa çallav qajтв qatъна keliв, qujruqun bul qav kesin erkeletgenca, qulaqlarъ qъв-qъзыl qъzarъв, хамхотu асъj turqanlaj, kesin ыşartъrqa kyreşiv, ces vere turadъ. Ekinци şfatъ ne tazir tutarqa cъqsa neda çarъ adamqa sөleşse keledi; ol zamanda çanъnda melte cъrmalqan въсаqъ, usynde vicimlerine saxtijan tigilgen temir vetli cevgeni volmasa, bu Murtazdъ dev adam tanъmaz, caldъşda çaqalaşxan kişdikca, mъjъq atъ eki çavaqъ usdukgusun өрге cyjyryv, çamcъdan yrkgen açirca, vojunun qънъr etiv, көkyregin yrylgen gъvъtca allyна cъqarъrqa kyreşiv, qazanna taş atъв төneretgenca, alaj sөleşedî. Arъ-beri ozuv, kyn turuşda ana өрге turmaqan qatъnnъ eslese, ызына qajтв, аnъ keregin vermej qojmajdъ.

— Egecim, çerge cyjlenivmi qalqansa, ar vazъn vla onovcu ozqan zamanda өрге qovarqa bilmejmise? Hъ, sen Aşьqulnu qatънъ көreme,—dev erlej qoltuqundan qaqъtlanъ cъqarъв oqujdu: „Tujaq axcaqa tymen, çasaqqa yc tymen, inegigiz çerge kirgenlikge da...” dev tiziv tebrejdi.

Murtaznъ ozqanъn eslemej vasyна qan çavdurqan qatъn icinden kesi-kesini essizligine uruşa, Murtaznъ allyна съqъv ајtаdъ:

— Ov! Avruvunu alajъm, çyjysxan, men qurujum, seni ozqanъnъ eslemegenme. Çaşcъqlanъ atasъ bygyn qoşdan kelgendi da, sizge varъv bir koryv kelejim dev xazыrlana tura edim.

„Sizge varъvqa xazыrlana turama“ degen sözny eşitgeninde, ana da „çaşcъqlanъ atasъ qoşdan kelgendi“ degen söz qoşulub, Murtaznъ közyne qozu bolmasa da çav, vşlaq korynyv, төгeregine qollarъn көkyreklerinde caldъş etiv vasyннаn qatъnlaqa: „Sizni adamqa qoşalmaj çanymdan tojdum“ dev, kyjev tomurav çarqan adamca, kir qъзыl qol çavluq vla manъlajъn syrte, eki мыrtazaq da ызыndan, vьсаqъ vutuna tije ketedi.

Qav vaş onovcunu da qatъna keliv olturalmaj, eşik artъna xans sibirtgica syeliv turqan — ma vu Murtazdъ.

Bir völek caqъr şъsa da voşalъv, tyrly-tyrly tavaqlanъ kelgeni da toxdaqanъnda, qav vaş, qavъvqa çarыlqanca, көzcykleri taşajъv, olturqan şindigin cъqъrdata, өрге qovuv. Murtaznъ tyz allyна varъv ајtаdъ:

— Meni kim volqanъmъ vilemise? Men sizni elden ullu elleni da vuruv qocxar myjyzca

vykgenme,—dev varmaqlarında altın çyzykle
çylybraj, qolun qynr etiv kergyzydy.

— Basxa ginçica, vylajqa nege syeliv turasa!
Qyjamytxa voluşuv, qasъv ajlanъan qasxъnsъ
kimge ic sôzyn ajtxanъn biliv, qajda çaşp-
nanъn tavъv, saldatlanъ ijiv tutduruv, eki qolun
artъna vajlav, ajaqlarında vuqovlanъ zъnyrdatъv
keltirige kerekdi. Apanasъn çaralъ etdiriv alaj
qutuluroja murat etmegiz, qasxъnsъ çaş tambla
vylajqa tavylmasa, men seni sьrtъndan qaiş al-
dyrma,—dev dux vla caqьr qatъş ijis etgen
çumduuruqun xamxotuna tredi.

— Sen maъa tylkыca ьşarma, men seni ki-
vik uzun qulaq eşekleni qыьqqa yretgenine,
seni da yretirme. Busaqatdan ne xapar bilgen
ese da Qyjamytnъ maъa caqьrv kel! Tambla
men qasxъnsъnъ enişge eltmej amalъm çoqdu,
var endi!—dev onunъa olturuv qatъnъ qы qovuz
soqqanъa qoşuluv, çьrlav tevredi.

Bir kesek turqanlaj, ullu vьsaqьnъ vaşъna ça-
vьşxanlaj, Murtaz beti saz topraq kивik voluv çetdi.

— Kim ese da eşikleni qadavun salqandъ
da ketgendi, tartъv acalmajma, arvazda da bir
tauşla sьqadъla, çyjsxan, ne etejim dev kel-
genme,—dev qolun qulaqьnъ allъna salъv, qav
vaşъnъ allъna syeliv toxdadъ.

Qav vaş:—Tyzmy eşiteme—dev bir Murtazqa
qarav, bir qatъnъnъ qolundan çerge tyşgen qы

qovuzqa qaras, öge qovub, atlaqan səjən
uvurtlar qaltırar, eki çumduruqun allına tut-
xanlar, Murtazn da allına quvub, saldatla çat-
xan yjge vard, ajaqların qarqıv, kir celek suv
təyylgenca, auzuna kelgen aman sözny qujdu.

— Bizni təgeregibiz kirit vla begiv turqan-
lar, siz vylajqa kiriv tonuzlaca çatv turasvz,
busaqatdan sərqv arvazqa qaras, tyrmədə ne
volqanlın xararın mana ajt!—dev saldatlan
arasından allına syelgen bir oqa calvlu vər-
lyge vujruq etdi, sora curuqlarında qurc toqaj-
lar zınrar, tiri-tiri atlar, qonaq yjge kiriv
ketdi.

Qojla tuzaqqa vasyınanca, saldatla eşik ysyne
vasındyla, eşikni acalmaj, terezeden tyşyv keliv
qaraqanlarında, tyrmeni eki myjşynde eki çasavajın
auzlarına salam buşduqla tərqlv, tər-
nerev, tyrmeni eşigi da kenine asylv, ici quru,
eşikni çanında da bir çasavajın vasyına qara
sevgen sərmlv çərqlv turqanın kərdule.

Tuarla qızyl qumasxa qaraqanca, bir kesek-
ni qaras turub, çallıqa atxanca, şkok atv,
öge-enişge savarqa kyreşdile, alaj volqanlıqqa
izlegenlerin tavalmazlıqların biliv: „Men çuqu
aramda bir tauşla eşitgen edim“, „Men kiritni sən-
nanyına uşş bir zat eşitgen edim, alaj volqanlıq-
qa san etmej qojqan edim“ dev bir-birine xarar
ajta qajtdyla.

Qalqanlaca bolmaj, Murtaz kesi çanъz qav
vaşxa korynyrge qorquv, qujruqu synnan itca,
Qыjамъtxa aтыльv ketdi.

ONÇETINCI BAŞB

Saldatla elde şkok ata ajlannan zamanda,
Qanamatnъ nоgerleri tenlik borclarъn bitdiriv,
Qanamat vla Badimatnъ elni qыjъrъna derici
aşъrъv, mekamlarъna çыldыla.

Keceni ketgenine şaqatlyq ete özenden
suvuq ajaz ura, uzaqdan kelgen suv tauşca, çaş
naratla çajqalъv tauş ete, kimni ese da bir kо-
rynmege qolu tavnu artъndan tava gыçъnnъ
uzatxanca, tavladan veri ajъrъlv aj çыqъanъnda,
Qanamat vla Badimat bir-biri qolun tutuv, uv-
cula syrgen maral kijikleca, qъsxa-qъsxa soluv
elni vaşъ ullu dıvburqa çыqдыla.

Soluv alqandan sorada, qыjъnlyq çetiv qojuv
varqan ellerine bir igi qarav qalъrqa bir-biri
qatlarъnda sipalaq taşxa olturdula.

Adam ajaqъ tynnan zaman voluv, bir-birde
çel keltiriv suv tauş kelgen volmasa, qavъr ke-
şeneca, tоrt çanъ tъnc edi. Kecedен tırqan yj
volur, cirik narat kyjgen ijisni ajaz keitiredi.
Suvuqsurav qovarqa tevregenlej, ajnъ çarъqъ
bulutxa kirgenca, mutxuz voluv, elde şkokia
aтыльv, tazla zъnrдав, qavъrqa teşikden urqan

oqarqъ çelca, itle uluv tevredile. Alqъvurun Badimat, anъ ьзъ vla Qanamat, ьzlarъna ajlanъv, kёkge qaraqanlarъnda, qъjъrъ kyigen nartux gъrçьpca, ajnъ bir qъjъrъ qaralъv tura edi.

Çyregi, çyçek gurt tauqnu tyvynde qъnyl-daqanca, uruv, Bacimat:

— Ov, men çarlъ, ajnъ çelmauz tutxandъ, qaracъ, ajnъ төgeregin saqlaqan egerle çuqla-qandyла da bir qъjъrъn aşıtdыла da qojdula. Bizni da tazъvъz volsa, vu mijik çerde qaqъv egerleni ujatъrqa tav volлуq edi,—dev kesini tyrmеde olturqanъ esine tyşuv, kertida ajnъ çelmauz aşav tausadъ dev qorquv Qanamatxa bek qъsыldъ.

Qanamat көzyn ajdan ajъrmaqanlaj ajtdъ:

— Ajnъ tutxan kerti da çelmauz ese, ol Qъjamъtxa az bek uşamajdъ. Men busaqatda ajnъ saqlaqan egerleni qatъnda volsam, ala çuqlav ajoqa çelmauznu çibergenleri ycyn men alaqa axşъ-axşъ cum tajaqnъ çetdirmeј qojmaz edim.

Taz qaqъyqan da toxdav, anda-mъnda bir it uluqan volmasa, ajnъ bir kesegine derici, çalъn urqanca, qaraпъ voluv, çez taz qum vla syrtylgenca, çarъv vaşlav, alqъpca acыlъv tolu çarъqъ orununa keldi.

Suvuqsurav, keterge tevrev, Qanamat:

— Çelmauz ajnъ aşajdъ degenleri kerти volmaz, ansъ qaralqanъ ketgeninde, qoraqanъ vol-

maј vьjaqьnlaj orununa keldi da qaidь. Bery
çetiv qojnu aşasa, anda-mьnda çarь kesekleri
qalqan volmasa, çuqu qalmajdь. Ne zat vola
ese da aj vla da bir tyrly zat voladь,—dev sev-
genini bir etegi vla Badimatnь cьrmarqa kyre-
şiv, olturqan taşlarьndan ajьryldьla.

Suvuq igi tatьqan volur edi, Badimat asьrь
qaltьraqandan ajtxan sөzlerin da vөle ajtdь:

— Qajdam, viz ne vilejik, afendiie oruzla-
maqa qarasala, çelmauz tutxandь dejdile, ne ese
da kyn, aj tutulsa, qaraпь voluv qaladь dev
men birda bek qorqama.

Ekisi da bir-birine qьsьlv, tavqa ajlanьv
tevregenlerinde, alanь aşьqqanlarьn bildirgenca
kөlekqeleri aladan alqьn suv aşaqan qulaq-
cьqdan өtdyle.

EKİNCİ KESEGI

BİRİNCİ BAŞ

Tuar көз кивік, тырмені тереzesinden кынны çiltinleri kiriv, Абдул-Қадырнь аллында кызгы мижала сыннансырға тийи, кун çарьқсыр қавьр-қада қалтырав, қојанса ојнав, Абдул-Қадыр сақалы тызетген заманда өрге енишге тutsa, батнада тајаны туројан нөгерлерини көзлерине тийи қаматады. Батнарь аллында беşевлен тан атхандан вери олтурив, ваşларын көлтырмеј карт ојнаждыла. Не заманда қарасан да, кир қолçавлуқни icinde көв çурыген вақыр шајла көрынедile. Беşиси да бир-бирине қоş-ваş волув, сувуқ кеce отха сөкген адамласа, бир ulla хазнарь бири-биринден çаşыројанса, бир қолларь вla картлань тутув, бирси қолларь вla çавьв, хaр kim esletmeј нөгерини картна қарарға кыреşedi.

Абдул-Қадырнь туvрасындақы, өзыvу киндигине дери çылырьв, сақалында yc—төрт узун сарь tyгу вla, ваşындан ese çелkesine çанаша, отда биşген гardoş хьсьнца, картuzu вla, картла тартылыв теvresele, қacar қојанса, төгерегине қарайды, картларьнда қарамашақ тuzну көрмеге-

ninde, kir qolçavluqda vaqırlanь sermerge iйilgenin qatьnda olтурqan çьrьq erin eslev, sermev vojunundan vuvuv tyvune saldı. Ala bir-birin vasyьv tyjerge volqanlaj, Abdul-Qadyr saqalьn çaraşdyrqanьn qojuv, taş yj tyvde zьnyrdav, tьqerev ajlannan vaqyr şajlanь çьjdy.

Tyjyşgenle bi-biri xamxotun vuzuv, kimni vurunu qanaj, kimni kьz tyvy kьgeriv, kir sarь saclarь manьlajlarьna tьgylyv, qarьnlarь, tovuqlarь acьla, tiziliv, şajlanь kim alqandь dev bir-biri kьzlerine qaradьla, alaj volqanьlqqa Abdul-Qadyr vaqyr şajlanь çan xurçununa çьjьv, kesin çuqda kьrmegenca etiv, kyzgy synnan-çьq bla qadalьv saqalьn tyzete edi.

Çьrьq erin ьşarama dev sarь qaraldьm muxut tişlerin kьrgyztyv, kьgermegen sav kьzyn, n^gerlerine ajlanьv, Abdul-Qadyrьnь sьrtьn kьrgyzte, qьsды. Anь eslev, saqalьnda yc—t^rt sarь tygy volqan qьsьla keliv, Abdul-Qadyrьnь qavьrqasьndan tyrtьv:

— Ej, vasurman, axcanь ver!—dev qorqmaj anьqatьna varqanьna kesi-kesine seirsiniv, Abdul-Qadyr ьzьna ajlanьnьcь ьzьna atlav tevredi.

Aşьqmaj, tyrmede ^sdyrgen qara saqalьn sьlaj, arva toxunca, k^kyregin allьna cьqarьv sordu:

— Menden axca izlegen kimdi?

İncige tavlıь маньлајьн җыьгьь, җамсыла кi-
vik енишге салынан қашларьн тьйьв, қутурқан
tuarca, көзлерин җандьгььв қарақаньнда, ахса
izlegenlerin da unutup, беіisi da варььв вьјақь
vatnarnь аллына җараşььв, конға da тыrmeden
сыqsala urlарьқ ахсарарьн салььв. тыjьşgen zaman-
da сасықан, қьйьрларь кемирілген картлань җьйьв
вьјақь оjunnu başladьла.

Abdul-Qadyr kesin җараşдыгььв, esgi ic кө-
legin сарьхса ваşьна vajlav, сақальн сылаj, kyz-
gyge көв қарав турув, ешек тамьрдан тојув
оқуқанса, кesi аллына кылуьв, нөгерлерин elgen-
dirdi. Сарьхьн теşmegenlej, көзлерин сызылтуьв,
kart ojnaqanларьн қојув, sei' voluv апа қарав
турқанлань алларьна келиьв sordu:

— Qaracьoьz, men şьjьxxa uşajmamь?

Qalqanla sei'sinin auzларьн асььв, җьгььқ erin:

— Eki imваşларьнда қанатларьн volsa, sa-
рьнлақа салынан җьjьx suratлақа bek uşajsa,—
dev кылырге кьгеşiv, җьгььқ erinin қьjьoььна
çiverdi.

Kölek ваşьндан ьсхьнььв, җараşдыгььв қьсыл-
қан сарьхь вuzulмасьн dev bir qolu bla җel-
kesine җавьşханлаj, bir qolu bla da сақальн
сылаj:

— Tutxan işim terseje tevregendi, bir kere
şьjьx voluv көrmesem da vollarq tyldьv,—dev
giтçe zamanьнда оқуқан қуран ајатлань ваşьн

eki çapъna atъv qъcъrъv oquv tevredi. Oquvnu qъzvuna kiriv turqanlaj, çasavaj tyrme eşikni teşiginden çapъz көzyn qaratъv:

— Мында tuarca qъcърма, mezigitde turmajsa!—dev qъcъrdъ, ajtxanъn igi begimli eter ycyn qaraqan teşiginden synyny qъjъrъn көrgyzyv, teşikni qana vla çavъv ketdi.

— Kөremisiz. alanla, meni kibik amanлъq syeklerine derici sinen bir adam şjъx volurqa tevrese da qojmajdъla, ха-ха-ха,—dev qarъnъn tutuv kylyv, vatnarqa avnadъ.

Abdul-Qadъr amanлъq etiv tyrmege tyşyv turqanъ uc çyl tausuluv, төrtyncy çыъ toluv vaşъna voş volurqa bir aj çarъmъ qalqandъ. Aqyl-balъq voluv çjърма vla on veş çыlqa kirginci xar bir tyrly amanлъqnъ etiv көrgendi, xoşsusunu vuzovun urlav kesgenden vaşlav adam өltyrgen amanлъqqa derici ol etmegen qaimaqandъ.

Başъna voş volurunu allъ vla көv saqъş etiv, urlaqanъ tavсъz volqanъn таъqandъ. Urlarqa kesini qjnav, kece-kyn çuqun völynuv ajlanъrqa kerekdi. Malъn iesini qoluna tyşsen, ajamaј „qunduz ilevyny“ veredi. Таъmaqan sen-den хajъr көrmegen bir onovcunu qoluna tyşsen, kesilir qojnu gөzenne atxanca, tyrmege tьqъv qojadъ. Bu zatlanъ varъsъnda syzyv, urlaqandan ese şjъx volqan tьnc volqanъn vi-

liv, tyrmeden cыqарынь алъ вla kesin çараş-
дырғанъ анъ усун болқандъ.

Tyrmeden cыqыв шыъх volub tevrese, qalaj
eterine, kesin qalaj çyrytyrygyne saqыş etiv
esgi kölekden cыmalqan sarъхъ da başындan
teşerge unutup, шыъх volub çaşıl avasъ vla,
cымнаq aq darijden sarъхъ vla el төгерегине
vasыныв алтын ахса qalaj qujulluqu көзыне кө-
рүпүв, ысарқанлај çuqlav qaldъ.

„Loqum tuznu kartlanъ tyvynden kesine
tartxanънь көргенме“ dev çырыq erinni qъcъ-
тықына uјannanъnda, saqalynda yc—tört sarъ ty-
gy bolqanънь сьртъ ajlanъв olturub, qolunda
krest patcaxъ Abdul-Qadyрqa qarav tura edi.

Suratъ salъnnanън çaratъв esine keldi:
„Kөv qalmaj meni vetim, saqalyм тьна uşajдъ,
анъ usyne aq sarъхым vla çaşıl avam bolsa,
birda qorqmaj qalajda da шыъх volurqa volлуq-
ma“ dev quannandan eki qolun bir-birine ыşыв
qъcыrdъ:

— Ej, siz aman, bitli gudula, kart ojnaqanънь
qojuquz da, men sizden ажырылрqa көв qalma-
qандъ, turuquz, xar kim etgen amanлыqlаръ-
qыздан бирер харар ажтыqыз,—dev qovub ajaqъ
vla urub qollarындan kartларън cartlatdъ.

Çырыq erin qajырылрqa da bir tevredi, alaj
bolqanлыqqa Abdul-Qadyрнь eki qaşынь ortasъ
duqur tyjyle tevregenin eslev, ыsarama dev vъja-

qıy erinin qıyıq etiv, çavovunların ura, qalqanlardan alqın qatına olturdu.

Batnarda oltururqa onun tavylmaj, allına, taş yj tyvune olturqan saqalında yc—tört uzun sarı tygy volqannı ajaqlı burunu vla kölegi çırтыльв асылв турqan qarınна тыртыв, „Sen başla“ dev bujruq etdi.

Qalqanlardan voluşluq izlegenca, nögerlerine manılay vla qarav, kişi anı çanından söz qoşmaqanında, çelkesin qaşy başıady.

— Meni amanlıqlarымда alaj sizni seirsindirizca zat çoqdu, alaj bolsada bu art közyvde tyrmege tyşgenimden ajtajım:

— Хавчыкле urlav tyrmege tyşdym da, azavым cegiv сыqqanlaj, kesi-kesime urlamazqa söz veriv, elimde bir vaj tykencige çalqa çarışdım. Çalqa kirgen zamanda, sözyvuz alaj boldu, men харчык taşырqa, atларна qararqa, ol da aйна qarынна qaradıqandan sora eki som berirge dev anı tykenini icinde begim etdik. Ajım çetgenlej eki somumu da qart anam qoluna veriv, ac, çalannac bolsamda, tözerge kyreşiv turdum.

Bir kyn tykenne beş arva vla un maşokla keltirdiile. Artıq karegim qorajdy dev mana voluşurqa başxa adamnı tutmaj, ysyne öre turuv, çeril vol derge qaloqanında, yc maşoknu da bir-biri ysyne salıv költuryv başхыдан сы-

qıv varqanlajıta etegimi ıltırqanına avınlıv
ıqıldım da qavırqa iğilerimi ındırdım. Me-
ni maşokla usımy vasıv qovaimaj turqanlaj,
enil qovmajsa dev ıruqınu ıruıu bla xam-
xotuma urıv arım aj alıv da bermej qıv-
dadı.

Qart anam apraqla sala qavırqamı sav
etgeninde, alqa araşıv murat bla tegereregime
qaradıv alaj bolqanlıqqa tykenci meni usım-
den osal xaparla ajıqan edi da kişı alqa
alıvqa unamadı. Qovıv ajaq usıme minne-
nimde, tolu bir ajnı iş izlev ajlanıv turdım,
alaj bolqanlıqqa atım amanna ajtılqan edi da,
kişı alqa araşıvıvqa unamadı. Ertidenla
qovıv ketsem, ızıma qajtıv acdan öle turqan
anamı koreme dev qorqıv, yjge qajtmaqanla-
rım vola edi, qajda bolsa da caldışı anında
kece qalıv, bir völek kynny ajlandım.

Bir inirde meni qıvdaqan tykencini tykenine
köv adam vasınlıv turqanlaj, qıvıla-qıvıla var-
dım da adamlanı icine qatışıv, köz vajlav
mamıq ırmalqan egenleni artına qıvıldım
da qaldım.

Adam eslemesin dev ılpıvımu ıqarmazqa
kyresiv, satıvqa kelgen adamla asınlıv tyken
etiğinci turdım.

Tykenni icinde qalajda ne zat bolqanını bil-
genimi sevebinden, uaq-uaq tyrtyle varıv. axsa

çыялqan кувурcekни icinde ахсаь qojunuma qotarъm. Endi ol kœvden veri kœzym qarav turqan халъvadan бир аjavсуz ашав тоjайъm dev tavxadan tutub арь атлаjма degenlej, tavxaь qыjърь ьсхъьв bir qaumu da mana tije, mija-la sautla зъььrdav çerge qujuldu. Çuncub qalaj eterge eilmej, syeliv turqanlajына, ешik асььв, qolunda lampasъ vla, kœkyreginde vazъq altъn сььçърь çытьraj palisejskij nøgerleri vla tykenci usyme kirdi da qaldъ.

Tykenni iesini altъn çyzykleri vla semiz çumduruqu vygynca kœzyme kœrynedi, andan sora ne volqan esem da vilmejme. Az, kœv zaman ketgen ese da ujanъv qaraqanъmda, volqanъm qan volub, ma ol myjyşde ешikge сьqoqan çьkgърь çаььнда vaurlaьv tura edim—dev хараръь voşav vojunun bir çаььна salъv çьkgъr turqan myjyşge kœzlerin сьraq ijdi.

Авdul-Qadyr хараръь allъььдан аръьна deri auzun аca turub, vaşъ kesini saqъşьна ketiv, хараръь toxdaqanъь eslemej saqalъььдаyc—tœrt uzun sarъ tygy volqanna ajlaьv:

— Seni хараръь да çаръьна kœre volqanъь qaraqanlaj da таььqan edim,—dev qovarqa tev-redi, alaj volqanъьqqa çьььq erin vu хъьь qara sa-qalъь ne tuqum adam volqanъь kœvden veri bilirge izlev, vygyn tav tyşgeninde, eteginden tartъv qojmaj tilev, olturtub:

köre edim, alaj bolqanlyqqa „etni xateri bla şorpasyn ic“ degenlej erini mana çaraqanь ysyn tözuv turdum, vaşxa çerge keterge da vьlajьsa çьlь çer tavьllьq tyl edi.

Xurçunum qalьn bolqanlaj, men tьşьna çajьlmaj volmaj edim. qatьn'a men eşikge cьqanlaj, uvqa ajlannan itca, qalajqa varadь dev ьzymdan qaraqanlaj ajlana edi, alaj bolqanlyqqa, ol taş maqaca çajrala turquncu, men qojan soquncaq etiv, ьzymь açaşdьgьv çallaj turdum.

Bir kece bir yjden kymuş, altьn sautla urlav keliv, patarьmda kesim syjgen bir qaraqaşxa vaşьmь salьv tьncajьv turqanlaj, eşikni qьrt dev acьv, şaxar tamadanь qatьnь ysyvyzge kirdi da qaldь. Bir kesekni көzleri tögerek ajlana qarav turuv, tye qusxanca, vetivizge tykyryv cьqьv ketdi. Bu vөгgeden bir zaran çetmege edi dev çyregim qorqdu, alaj bolqanlyqqa ne yju quruqandь bir talaj çьlnь meni „qol qьjьnьmь“ көгүv çuq eterik volmaz dev qajqьsьzьraq voluv çuqladьm.

Ertidenbla xamxotuma bir suvuq zat tijiv çjanьv qaraqanьmda, bir çez tyjmelile ysyyme öрге syeliv gөrөхunu vurunuv xamxotuma trev tura edi. Etivcymca sekiriv qovuv xamxotuna beriv cьqajьm dev qaraqanьmda, çez tyjmelile tärtөvlen da voluv, ekisi tintivyl ete, ekisida qaraqaşnь kijinirge da qojmaj ortaqa alьv. ty-

nene men savqaqa vergen altın buvunluqnu qolundan sǝdǝra tura eǝile.

Kyçde marda çoqdu, meni orunumda kimda ne atallıq edi, palisejskijleni allarǝnda vaşmǝ enişge tutxanlaj, artǝmdan tovuq çete keлив, ma bu tyrmege kirdim. Ol kynden veri bir völek çыlnǝ sizni bla turama“—dev xaparyn voşav: „Ma alajdy iş“, dev çыrgǝ erinni sǝrtǝndan qaçыv qovdu.

— Xaparymǝ tuvra alamat çerin unutup varama. Mana syd etilgen zamanda, bir qart prokuror töben çajaçыnǝ salınnan tişleri tyşe da ызна çыja, qadalыv, tykyrykierin casыv mana dav ajtxan zamanda, şaxar tamada bla qatǝnǝ em alda olturuv bir-birlerine ne zatǝnǝ ese da şыvırdaj edile, qatǝn men urlav vergen altın közyldy-revykny közyne tartыv mana-mana qaraj eǝi.

Sermev vaşыna sarыx etgen esgi kölegin çerge uruv qысırdы:

— Alada ıjat çoqdu! Endi men da kesimi şыjыx etiv, aqыllǝ ıjatsыз volurqa tevregenme,— dev çerge urqan kölegin öрге alыv ызна qaraqanыnda, çasavaj eşikni asыv qoiu bla eşikge çyrygen çыkgыrnǝ көrgyzyv, öрге syeliv tura edi.

EKINCI BAŞB

Kөvden veri çanur bolmaj, kyn vetle, yjleni vaşlarǝ zamansыз sarqalыv tevregendile. Kөk, tav kölleca көgeriv turqan bolmasa, көz

çetgen çerde bir bulut көrynmejdi. Eşik allында kynden qacыb çatma tyvune kirgen eşekni cıvinle ysyne vashыb dьgalas etdiretile. Toхdamaj qujruqu çetgen çerden silkiv qыsdaqqa kyreşedi, alaj volqanlyqqa сыrtыndan ucuv keliv qarыn tyvune qonuv vashыnsala, cıvinleni toхdamaqanlarына seirsinnenca, vashыn silke amalsыз bolsa, eki ajaqь bla çerni көzyv qaqadь.

Bir vatxan taz bla esgi çuvulqan kir suvnu arbazqa төгуv, Mөlexan „Sen ne zamandada alajsa“ dev çenil oquna ызына yjge kirdi.

Otçaqada Temurqa bir mьrьsgь aqacыn ajaq eteme dev icin qaza, Tavlan da anь on çanьnda olturuv, vьsaqьn qara bilevge bilej, Temurqa vashыn өрге көltyгуv, Tavlanna ajlanьb ajtdь:

— Sen da, vizni kivik, bir çarlysa, kesin da uzaq adamьbьz tylse, sav qaloqьn vizge bir tyz syd et. Bu qatьn yjyvyzde gьrçыnlyqьbьz volmaqanlaj, Ibrahim elde ajlansьnda xavle volsun dejdі, men'a sen anь afendi, qadь etalьqьn çoqdu, kimgе bolsada bir adamqa çaraş-dьrajьq da malqa vashыn dev alaj ajtama.

Esgі çyn шыmlань quruqqa çaja, Mөlexanьn beti ьzarьb ajtdь:

— Meni yjymde bir çanьz balam qaloqan-dь da өlsem da kesim kyreşirikme, anь birevny qoluna atьb çaşlaj сыbьqдыrlыq tylme, siz çaloqa

ajlana ömyrygyz ketiv varadъ, andan kelgen xajъrнъ men көrmegenme, oqusa, ol da, qal-qanlaca, suvuqqa, axca qalmaj, vaşъn...

—Kөvdy, eşitgenme, seni aqыъna qaloqanъnda, qыз savijini qacxъncъ etiv turasa,—dev Temurqa kerti көly bla qызara tevregeinde, Mөlexan kişi adam turqanlaj yjde daur etmejik dev kesin çaraşdъrъrqa kyreşiv toxdadъ.

Temurqa, qatъnъn qorqutxanъn tańoqanъnda, Tavlanъna ajlanъv ajtdъ:

— Ma sen da vizge naşъvxa kelgenca kelgense, „adam tavmasan, vөrk aqac bla da ke-neş“ dev söz vardъ, anъ ajtxanъm sen da çyry-gen, көrgen adamsa, onov bla voluşursa dev көlyme keledi, kesim bir vөlek kynden veri saqыş etiv tavxanъm oldu: İbrahimni tambladan ozdurmaj, seni qatъş Çummaqlaqa çalqa çiveriv, kesim da qartlıqъmda Taşcъrqa çaraşъrqa murat eteme. Qalaj көrese, sen da көlyne kelgenni ajt,—dev Tavlandan onov voluşluq izlev toxdadъ.

— İgilik ajtajъm, sanavu toxdaqan men bir qart sizden iginimi ajtъrъqma, alaj bolsada, Mөlexan, yjny tamadasъ ajtxan bolsa, igi volur, çaşъn elde tutuv xavle etgenden ne fajda vardъ, qalaj alaj bolsada mal qыjъrъnda bolsa, vaşъn kecindirir,—dev көzlerin syrterge çyrytgen bir esgi busxulcuqnu qaza ketiv çan xurçunundan cъoqarъv, kesi allъna көzynden vurununu sьrtъ

ajlana ömyrygyz ketiv varadъ, andan kelgen хайрынь мен көrmegenме, оқуса, ол да, қал-
қанласа, суvuққа, асха қалмај, ваşын...

—Kөvdy, eşitgenме, seni ақылына қалқа-
пында, қыз savijini қасхынь etiv turasa,—dev
Temurqa kerti көly bla қызара tevregeninde,
Mөlexan kişi adam turqanlaj yjde daur etmejik
dev kesin çaraşdъrъrqa kyreşiv toxdadъ.

Temurqa, qatънын qorqutxanън тапыqanън-
da, Tavlanна ajlanъv ajtdъ:

— Ma sen da vizge nasъvxa kelgenca kel-
gense, „adam tavmasan, vөrk aqac bla da ke-
neş“ dev söz vardъ, ань ajtxanъm sen da çyry-
gen, көrgen adamsa, onov bla voluşursa dev
kөlyme keledі, kesim bir vөlek kynden veri saqъş
etiv tavxanъm oldu: İbrahimni tambladan ozdur-
maj, seni qatъş Çummaqlaqa çaloqa çiveriv, ke-
sim da qartlъqъmda Taşcъrqa çaraşъrqa murat
eteme. Qalaj көrese, sen da көlyne kelgenni
ajt,—dev Tavlandan onov voluşluq izlev toxdadъ.

— Igilik ajtajъm, sanavu toxdaqan men bir
qart sizden iginimi ajtъrъqma, alaj bolsada, Mө-
lexan, yjny tamadasъ ajtxan bolsa, igi volur,
çaşнь elde tutub xavle etgenden ne fajda var-
dъ, qalaj alaj bolsada mal qъjъrъnda voisa, vaşын
kecindirir,—dev көzlerin syrterge çyrytgen bir
esgi busxulcuqnu qaza ketiv çan хurçунundan
cъqаръv, kesi allyна көzynden burununu sъrtъ

«İla tənərev kelgen ƣılamuqnu syrtıdy,—elni quturqanına ƣılyƣ gəzet ete voran kyjdyryv eki kəzym avruvlu volqandıla da ƣılamuq qıjıladı da turadı,—dev esgi busxılnu ƣaraşdırv, sırtıav vıjaqı xırçınuna saldı.

— Da, Tavlani! çaşcyqñ saña amanat etme, turqan çerinde kəz-qulaq vola tur, men vygyn taşcyqa varəv işge çaraşcyqa tevregenme. Adam ortasə volquncu busurman vajlada qulandy, endi çaşaqanymdan kəvmy çaşarəqma, gjaurlanə vajlarəni da bir sənajyn,—dev ne ajtyrəqdy endi va dev Məlexanna qnyr qaraj, eşək çaurluqnu syrej yjden cəqdy.

Ol eşikge: сыръв Tavlan vla Mølexan kesi
qalqanьnda, tilev ғыlamsьraj aйтдь:

— Olgenin, qalqanъn bla, seni qartlъoqъn bla tilejme, ol  anъz savijge, kesini balana qaraqanca, qara.  a   qъn atasъ eris endi da toxdamajdъ, ansъ  ummaqlanъ men bilmejmemi, alanъ qollarъna savijin vergen,  lanъn allъna maqanъ atxan kivikdi. Ma avravunu alajъm, kesi ta  da i lejme  ev orus qoluna ketedi, bir savijim qalqan edi da anъ da qolumdan dump etiv varadъ, sa    et kesir, men  arlъ qatъn qaiaj  a ajъm, qajrъ ova a kirejim, dev Tavlanъn allъn t j v   lar a volub turqanlaj, Temur a Tavlanъn qatъnda qatъnъna sav tur dej keterge ujal v e ikni tuvrasъna keliv q  r d :

— Tavlan ertdenbla ertde qoşxa cыqarьqды, alaj ete turma da çaşcыqнь kereklisine qara, men da көв турmaj kellikme,—dev cыmьr-ta bla eşekni urub arbazdan cыqды.

Ertidenbla ertde, tauqla arbazqa çañ çajьl-qan zamanda, Tavlan kelgeninde, Mөlexan ot tamьзьв kakcыq bulqaj, Ibrahim tygel kijiniв boşamaj sol cавьrнь bavun qьsa tura edi. Temurqalanь eşiklerinden ijilmej kirirge bolmaj edi, alaj bolqanьqqa Tavlannь qavdan qojla, çьlqь gөzetle ijiltiv boşaqan edile da, kelgenica yjge kiriv,—Ujgyzge igilik,—dev kak co-junna da көз çetdire olturdu.

— Çigit ulan, (qajsь çaşxa da Tavlan alaj ajtady) qart qovub kelgeninde da, sen cавьr bav qьsa tura көreme. Ej zaman! Men seni kivik zamanьmda, „Baqatьr talaoqa“ eki kere tajаньв kelgenligime aғыnaj daqьda yjde ne çumuş bolsa, anь ete edim,—dev qart bolqanьн vygyn көrgenca, kyrek kivik aq saqalьndan sьladь.

Cавьr tizgen qollarьн oтçaqanь qьjьrьна çuva, ajtdь:

— Ajьв etme, vu çol kecge qalqanьma, çata turub cавьrlarьмь tizmej çatxan edim da, tan atxanь alaqa kyreşe mьcыqanma, qorqma, Tavlan, seni razь eter da bir kyn cыqar ese va,—dev şindigin Tavlannь qatьna tartьв, suv qoşulqan ajran bla kakga çaraşды.

Ala aşaqan zamanda, Molexan, etegi vla közlerin syrte, İbrahimni kijimciklerin bir-bir çajaqına qıssıv, maşok artmaqlaqa çıja edi. Anası çaşsıqı qojununa qıssıv, çılamuqdan başın çıbitiv dıgalas etgenin kergeninde, kağı qalqanına közy qarasa da, Tavlan turub tajaqın alıv eşikge sıqa ajtdı:

— Sen, qajnajsı, çaş adam, qarav-qaraqın-sı meni çeterse,—dev tajaqın beline køndelen salıv qoş azıq çyklennen eşekni tabanı vla tyrte, arbazdan sıqıv ketdi (Tavlannı xajuannı asıttı urqandan sıjmeğeni çoqdu).

Kynny közy cegetden sıqarqa çolovcula eşeklerini çygyn alıv, kək talada toxdadı. Kırdıkgı olturub sıvır çanırtı turqanlaj, Tavlannı közlerin qamata, kyn cıvınlanı qozqaj tıjdi. Sıvırların sıkların tizgenin da qojmaj, kyn sıqqıanna ajlanıv ajtdı:

— Assalam alejkum!

İbrahım Tavlan kimgı salam bergenin tıgeregine qarav kırmıj sordu:

— Tavlan! Kimgı salam verdin, qarajma da adam kırmıjme?

— Çıgıt çaş, kyn sıqqıanna salam bereme, bir qaum aman adamqa salam bergenden ese, kynne salam bergen kıv da ıgıdi, ol vılnasa, bıznı ne çaşavıvıvız vılluq edi. Kynny ıgiligin kyn aman çuncıvda sıryv vla qalmasan, bılmıjse.

Савыр тизгенін да тохдатъв, җаҗсыҗны сеі-
синів тылаҗапын еслев, харагын ваҗладъ:

— Не җыл волаҗапын билмејме, бир җај мен
seni atan turqan Qыjамытда qојсу edim. Бу-
гын кивик есімдеді, кеce qојлапы җапында җа-
тыв турqанлајыма, qојла yrkerge qaldыла, җамсы
tyvynden сыҗыв qараqапында, көк alaj kyçly
җаҗнај edi, бир kesek заманы төгерегин кын-
dyzgy кынса voluv qala edi. Alaj ete бир ke-
sek turqanлај, Minıtavnu ваҗыдан ајыгылыв бир
qara vulut tebredi, kesi tygel җetginci, вуqov-
дан ысхыппан itca, allaj бир җел qовду, qоҗда
volqапын хара-sapa etiv, ne qadar дыҗалас et-
dim esem da qојлапы тыјalmaj, ваҗымдан da ce-
lek bla quјqаnca җаnur quја, бир өзенне quјul-
duq.

— Sana voluşluq eterge seni birgene adam
çoqmu edi?—dev İbrahim sordu.

— Ne adam volлуq edi, Qыjамыт keltiriv
атыв ketgen edi da seni кивик бир җаҗсыҗ тура edi.
Җел alaj qовхапында, auzundan syty төгyle бир
savij, ol mana ne qarыv etallыq edi. Нъ, апы
ajtхапыт... Ser volqаnma da qalqаnma qal-
ajda toхdaqаn edim?—dev sordu.

— „Җел qатыҗ җаnur syryv qојла bla өзен-
не quјulduq“, dev alajda toхdaqаnsa.

— Kerti ajtasa, җаҗавлу vol. Alaj өзенне qu-
julqаnлај, tyvy tyşыv qalqаnca җаnur alaj ullu

qujldu, qojlaň tьjarqa bir madar bolmaj, ala da bar, men da җallьdan qorq da tuajla da bar, ьzen tausulub, tan atarqa bir mьrdь talaqa cьqьdm. Uсьmde bir xalь qalmaj җibigen edi, tan alасьna kesim da suvuqdan qaltьrav, ot eterge madarьm bolmaqanlaj, mamuqca җerge җa-qьlьv bir tuban keldi. Ne eterik edim, ac da, suvuq da bolqan edim, birevny mylkyn atьv keterge ne madarьn bar edi, alaj bla yc kece bla yc kynny talada qojlaň tьgeregine ajlana turdum. Oңsuz volub, tan alасьna vaşьmь ta-jaqqa salьv qalqьdm, bir zamanda qoj maň-raqanna ujanьv qaraqanьmda, qojlaň җartьsь da sьrtlarь tytytlej җajьlьv, tuban da cacьlьv kyn tijiv tura edi. Kьremise, җigit җaş, kynny nellaj bir xajьrь vardь, kyn alaj tijmej kyn aman uzajsa, men ne eterik edim,—dev Ibrahimden җuav izlegenca qaradь, alaj bolqanlьq-qa ol sьrtьndan tyşuv, bьrkyn kьlekge etiv, kьkge qarav tura edi.

Eşek bir җaňьna җallav, sьrtьndan aur җygy ketiv, solub, qujruqu bla usьnden ci-binleni qьsdaj, aşьqьv җiti tav kьrdьkнь otlaj edi.

Tavlan ertden aзьqqa, җoldan soruquv, es-gi җamavlub qavcьqdan qьjьrь kyjgen qatxan partyx gьrҗьnnь ala turqanlaj, Ibrahim kьkge qolun uzatьv ajtdь:

— Tavlan! Ol mazallı quşnu köremise? Biz vılayqda keigenli uzaq ketmej tögerekge ajlanadı. Barıv qaja vaşına qonuv, andan ucuv narat terekge qonuv, endi aşqımaj, çamcı kibik, qanatların silkiv tögerek ajlana turadı. Men vısaqatda anı kibik bolsam, dunjanı mylkynden bek syjer edim.

— Qajdadı quş degenin, meni közüm çetmejdı,—dev qolun mañılayına kölekge etiv qaradı.

— Necik көрмејse, ma vılayqda qara,—dev İbrahim qolun sadırла тава tutuv көргyzdy, alaj volqanlıqqa Tavlan qoltuq tyvynden esgi vısdırın cıqarıv көзlerin syrtuv qaraqlıncı, quş tavnu vaşından avuv taşajdı.

— Көрмејme, çigit çaş, көзлерim azqandыла, avadan quş ese qajda bolsada vılaylada myllık voluv anı ыstımlaj volur,—dev көз syrtgen esgi vısdırın qojununa sala ajtdı:

— Qajnajdı quş, qaraj ketse, bir myllık tavıv da aşar, seni vıla meni myllık tavarıvız da çoqdu, ma çolda өз tutarqa igidi, meni tişlerimden хайр çoqdu,—dev qatxan nartyx ғырçынı İbrahimge uzatdı.

İbrahim quş usxan çанына көзүн çiveriv, ғырçын çартын таş usyne salqanын eslegeninde, Tavlan ajtdı:

— Çigit çaş, „qurudan qujruq da igidi,“ entda igi kesek çolovcu boluqbuz, quş da kesini

kereklisine aılanadı, ana qarav turma da, gır-
çından qav da kesini çel eltmezca et,—dev taşnı
ysynden gırçыннъ алыъ İbrahimge tutdurdu.

Tavlan gırçын umurlanъ saqalyна ақызъв,
тыşmej алында qalqan eki tişi vla gırçыннъ ke-
mire turqan!aj, eşek otlaqanън qojuv, şьqьrtxa
тънылаqan qojanca, qulaqlarън алына uzatъв,
töben çanънда qulaqdan сыqқан çolqa qaradъ.

Kөв turmaqan!aj toru açırni qamci tauş et-
diriv, altън хазыrlarъ kыnde çыltъraj, on qolun
da çan syegine salъв, qulaqdan Çummaqнъ ça-
şъ сыqдъ.

Atdan тыşgen oqaj esen, salam da verme-
genlej, qaşън-vaşън tyjyv sordu:

— Qoşxa varmaj vьlajda сыrtъoьzdan тыşyv
nek turasъz?!

Bөrkyn asъrъ aşьqoqandan kijalmaj toxda-
qan çerlerinde qojuv, qъnъr bel qart, сыrtxa
çanъ тыşgen qarca, vaşъ aqara, атлынь алына ke-
liv ajtdъ:

— Ne eteъik, хан valam! Tikden aur çygy
vla сыqқан eşekni vьlajda bir kesek soluturmu
edik dev toxdaqanvъz. Bir kesek auzlana esek,
vusaqatdan tevrejviz, тыş sen da атлынь bir auz
kirin aldъr,—dev өзennisinden tutdu. Çummaq
ulu tursunuv anъ tavada qaramaj, açırni qavъr-
qasъndan ajaqъ vla tyrtъv, атнъ eşynъ vla Tav-
lanнъ urdura, taşajъv veriv keldi.

Ibrahim atlı uzajıv ketginci çumduruğun qıssıv ızından qarav turdu, sora çenil-çenil soluj qartnı qatına keliv sordu:

— Ol saña alaj nek etdi?

— Da ne bilejim, çigit çaş, qajnajdı ol, qalaj etse da çiligi çavdu,—dev eşekni çygyn salıv, aqırtın-aqırtın bir-birde eşekge tauş ete, sırtıdan avdula.

Kec voluv köz vajlana, ekisi da qoşxa çuvuq çetgenlerinde, bir völek sırpa tykly it biri-birin ozarqa kyreşe, özenni it yrgen tauşdan aldırıv çetdi!.

Tavlan: „Aj gjaur parijle, ne etesiz!“ dev qolun uzatxanlaj, itle yrgenlerin qojuv, qıruqların arı-beri silkiiv, Tavlannı ısyne sekirige kyreşiv bek tansıqladıla.

— Kõremise bu itleni, vıla qaumu da kycikle voluv, men asırav õsdyrgenme, analar qart voluv ser bolqan edi da, kece stavatdan çallav kesin vorylege sacdırv qojdu. Men vılanı kormegenli køv bolmajdı,—dev tögeregi-ne vasyınnan itleni közyv-közyv başların sılav ajtdı:

— „Aman adamqa igilik etsen, erinini, burunu qan eter, arıq toqlunu asırasan, erinini, burunu maj eter“ dev anı ısyn ajtadıla. Bygyn maña Çummaq ulunu etgenin kordınyı, bu it kycikleni etgenlerin da korese.

Ань айтханьм, çigit çaş, viz urunнан адамла
itden ese amандыла.

Qorqma, itle meni qatьmda sana savarьq
tyldyle, eşekni veri тьj,—dev itle da erkeletiv
ysyne sekire, qoşxa taşajьв ketdile.

Kyn orta volub, kyn qьzdьrqandan çallav,
tav kьrdьkdan tojub, qojla erimej qalqan kyrt-
leni төgeregi çiti çaşil kьrdьkdа çer-çerde çovvu-
çovvu volub, qьsxa solub, kynny tajaqlarьndan
başlarьп çaşьььrqа kyreşiv çatadyла. Issiden төzal-
maqan qoj, sekiriv qovub, quş çasdyqca qujru-
qu qaltьraj, savьв varьв, kyrtge miniv, өрге
syeliv turub, daqьda ьььна ајланьв пөгерlerine
qoşulub çatady. Bytev sьrtнь uzunu qaramdan
avub ketginci, tyrly-tyrly хans сььqьdandan çer-
ge omaq soqulqan kyjyz çajьlqancady.

Baurundan çatьв tavdan ajaz urqan zamanda
qarasan, kyrtny tyvynden ьсхьннан kьrdьk qьz
savijni vaşьп çel taraqlanca sajqalьв çaşnajды.

Kyn igi volluq volur, Minitavnu vaşь ась-
льв, өmyrlyk vuzlaqа kyn tajaqla tijiv. bilen-
nen qama çьltьraqanca, çьltьrajды.

Minitavnu ajaqьnda tavlaqа сьььв тьньла-
сан, vuqojladan tajmaj көк kykyregen тауş
keledi. Malla bla vuqojlaqа çuvuq kelsen, асьь
gyryldegenden qojla yrkyv otlarqа unamajдыла;
kыз arasьnda Minitavnu төgereginde tavlada
çiti kьrdьkнь çaşnav turqanь ань ycyn volur.

Ibrahim qojların çaја сьқьв, дуввурдан қарав, Tavlannı olturuv turqanın көгув:

— Mal көв volsun! —dev қатына келів сөкдү.

— Savbol, çaşavlu vol, kel, çigit çaş, çuv-uq vol, meni „mallarım“ asьr көв voluv sьrtьmь ашақа қалқандыла да, qojla çatxanlarında алыв бир қыраым dev теşiniv сөкгенме, —dev ваş varmaqlarына tykyryv, çerge syrtyv, imvaşььın qaşьj sordu:

— Qalajdy qojculuqun, ne ete ajlanasa? Çetgenlej qojcu voluv қалқан қыьнды, men da seni kivik zamanьmda, alqьn tajaq atьv yrkyte, xalilerine kydden tyzelgen eđim.

Ibrahim tajaqь vla taşnь qovarьv, sarь qumursxalanь төveleri vla oьnaj ajtdь:

— Alqьn meni tajaq atxanьm da çoqdu, kenden seni qojlanь allarьnda varqanьnь көгув men da alaj eterge kyreşeme.

— Oj, siz çaşla vytyн xatalьсьz! Qoj, qumursxa төvenі qozqama, çavdurursa.

Batьv çerde olturqanьvz dev qovuv, sьrt-lyqnь çitisine keldile.

— Kөremise, qojcu volurqа tevregen esen, ma Xamıdca kytcy qojlanь,—dev qavьrқada qojlanь çajьv keigen syryvcyny көrgyzydy.

— Tauş etele esen, бир көр, veri caqьrsaн, qavра сьвьзqь vla бир—eki soqar edi,—dev esgi cevgenin çajьv olturdu.

Tavlannı sevgenini qıyırna oltururda da namıs etiv, aıaj bir çannda taşxa cöge, sordu:

— Xanıdı sıvızqıñ alaj igimi soıadı?

— Kimge qalaj ese da men bilmeıme, ol qatnıa cöguv kesine etgen kyvleni qavra sıvızqıñ vla soquv tevrese, kózlerimden qujulqan çılatıuq aq saqalıtı çıvitedi.

Xamid vılañ eslev, İbrahim qısqıqıñsı da kenden ışara keliv, salam veriv, saqalı. taja-qıñna trev, qatlarında öрге syeldi.

Alqıburun Tavlan—bir tartıv soq—dev tiledi.

Xamidni köly igi volur edi, mıdax kyvleni orununa, tepsev tartıv soquv kesi tevse-gecinde, anı alaj çarqı volqanıña seirsiniñ, Tavlan:

— Xamid, vygece malıt qanatxansız da, kölyñ igidi!—dev ışardı.

— Qandaur volqan çerde mal qanatırqıñ soıdu. Meni quancıt ol tyldy, vaşxadı. Men Qıjamtıda turqanıñ veş çıl tausulıv, keter volçalıt çetgendi, vi völek kynden çalıma allıq mallanı da satıv, qart ananı quvandırtıq keterikme,—dev kózlerin töven çanıña araltıv, kişi tilemegenlej, vıjaqı qavra sıvızqıñsın tartıv, kesi allıña tepsev tevredi.

Ne Tavlan, ne İbrahim anılamaqan bir sözleni da ajıv, qısqıv tepsev erikgeninde, sıvızqıñsın çerге atıv, oınarqı syıyv, İbrahimni

tөгerek ajlandығь: „Qarьvlumamь çoldaş?“ dev sorub, көv qьmyldaқandan beti aқarьv, icin tarta, Tavlanнь qatьna olturdu.

— Sen ыllaj bir quanьrca Qьjamьt ulu sana nellaj bir mal berlikdi?—dev Tavlan sordu.

— Minitavnu tuban basxanca Qandaur qaşьn-vaşьn tyjyv, enişge qarav, sөleşmej turqanь uc kyn voladь. Andan busaqatda ne qadar kyreşsen da, sөz eşitalьq tylse, men qoj çalqa çaraşxan zamanda etgen kesamatьvьz bla tergesem, mana bir çьjьrma qoj, eki inek çeterikdi.

Tavlan Xamid sөleşgen zamanda, anь çaş-lyqьna, qarьvluluquna, çumuq көzlerine, cьmmaq aq tişlerine, betini çez betli terisinde, çanь tyklennen çyçek kibik, çumuşaq qara tyk urub kelgenine qarav, kesini çaş zamanь esine tyşyv uc kere teren axсьndь.

Bu qarьvu, quancь tьşьna төgyle turqan Xamidni tavvaşьna atьv qojsan da, vaşьn tutaryqdy dev көlyne keldi.

—Axьrdada vizni qojub keterini allьnda ыja-qь kyvlerinden bir soqsan, çigit çaş, seni Ibrahim da men da esibizge tyşyre da saqьna turur edik,—dev Ibrahimgе sьvьzqьсьn keltirtiv qoluna verdi.

Xamid soquv tevregenlej Tavlanнь beti, cьbin av kibik, teren sьzladan tolub, vaşьn enişge tutub tevredi. Ol saqatda qart Tavlan ças

сыртна көнделен салып, сыртны енишге аяла-
нып кет.ii.

Ibrahimni, tytyн сырдаң қайақа қарақань қу-
regine қара салып, өзенге тығуып бардаң қойлап
ызындан қайақа тувradан тағайынсы ызына қа-
рақанлај савып кетди.

УСУНСУ. БАШБ

Kөkden bir tamcъ aqmaј, volqanнъ sarqal-
tъв, kujdyryv varadъ. Mallarъ көble qajnajdъla,
vaşxa çerge ötyv ketsele da, mallarън çazqa
сырарыра қолларындан келликди. Qara kyn tuv-
daң az mallarъ volqanladъla, çer iesinden çaz-
пъ vurunu qaraqanlaј, volqanларып veriv, kes-
leri da çumuşuna savuvcu boluv, arendge al-
daң çercikleri kujuv, calqъ aјlanmazca boluv
varadъ. Qurdaқ tutxaнъ tar tijrelege telі av-
ruv kiriv kyn saјъп elde yc—tөrt ölykny vas-
dъradъla. Ölgен көv volqanъ mollala vla vajla
bolmasa tişi ысардаң adam çoqdu. Alaqa elge
çetgen qъъnлық çetmeјdi. Afendi eki—yc çana-
zъda өtse, kыmyşden xurçunun көltyryv qavъr-
ladan yjyne kycden qajtadъ. Bajlaqa va çarъla
qъъloqanлықda vuvnu qulaqъna çel urdaң caqlъ
bir көrynmeјdi.

Elni çarъсыпъ vaşъп qъъnлық vasxandan
oraza volqanлықda mezgitge xazna adam kel-

mejdi. Bajrım inirde ölgenleri bolqanla artxa asıraqan vıslaqsıqların salıv nartyz qıxır-dan qavırqalar ıylıraj ıiverivcy xısnların da ijmej toxdatxandıla.

Alqaraq atendi saxann ıasmaqanlaj guguruk suratlı kir ıanıavluqdan xısnla kimden kelgenin biliv, erinlerin qımydatıv dua etgen kivik etiv, „ar ıeltigiz“ dev mezgitni allın saqlaqan ıamav qavdallaqa qolu vla kergyzıv qoja edi. Endi xısn kelgen toxdaqanlı, kışi saxan keltirmejmidi dev mezgitni koridoruna qavlanıv, tögeregine qarav, avdez alırqa da unıtuv, mezgitge tıqlıv ketedi.

Qıjamyt adam köv ııylıqan zamanda vol-masa, mezgitge alaj xazna ııyumejdi, vıgyn inirde anı namazqa kelgenin keryv, artıqsızda ıiti-ıiti qaraqanında, Muxammat-Amin ne zat ese da bir bek kerekli zatı ajtırıqdı dev kölyne keliv namazı da ıartı-qurtu etdiriv, Qıjamyt vla mıxravı ıanına vurıldı. Adam eşıtmesin dev tamaqın ıenine arıta, Qıjamyt başladı:

— Da, savqallıq, vılj turqandan xajır ıoqdu: „ıatxan inekni vaşına qovxan vızon ...“ degenlej, viz vılj tınylav turqanlaj, bir qaum tıqırıqsız ajtxanı bolsa, saqalıv aqar-qıncı kyreşiv ııjqan ıısxımtı qolumıan alıv keterikdile. Bizni xışgenleni da qozoqav ajlan-

nan, Semjon dejdile, Taşcyda işlej turqan bir orusludu. Ol alanь ortalaryna kirgenli  myrden veri stavatyndan c qmaqan adamla burunlaryn turquzuv tevregendile.

— Men alanь qavларына c jarma, —dev Q jam t c mduruqun caldy  tava silkgenlej „mijav-mijav, q rr-rr“ dev eki ki dik  aqala yv s le e turqanlany elgendiriv, yj vashyna tajandy .

Muxammat-Aminni vilegine qolun sala, toxdaqan  erinden ba lad :

— Bir kyn Temurqa degen q v rt tonnu  am-va  yjyne  yj yv oruslu Semjon da ortalarynda s le e turqanlaryn vizni t  r v ozuv vara, ala tava buruluv t  lav e itgendi.

Mixravxa tajan v, m ncaqlaryn q zv v-q zv v tarta, qurmac cartlaqanca c q rduta, sordu:

— Semjon degeninden sora anda kimle volqandy ?

— Kim voluq edi, iclerinde bir c   volqan  oqdu. Ma alajda seni xon un Bijn ger, andan veri keliv Qas m, Fatal, Axmat, Temurqany  a  , sen quran oquta ajlan an, Ibrahim dejdile, zamans z qart volqan bir suv  ylan, Temurqa kesi, Toqal dev da mana xon u volqan bir c qmaq ton.

Muxammat-Amin Q jam txa  uq sa  n an  volmad , alaj bolsada Ibrahimni at  sa  n lqanlaj, ta lan  tijgeni esine t  yv, endi bir i eksiz

ol etgendi dev kəlyne kəliv. tarta turqan məncaqların buvununa atıv, balaqa urqanın esine tıyşuv, çumduruqun qısdı.

„Kecegi söz kerı varadı“ dev afendini ajaq vuguv, qulaqına qıssıla ajtdı:

— Bizni aman qatın vıteń ne ajtxanların da eşıtalmaqandı, alaj bolsada çıyılqan qaum ekibizden başlav, vıteń elni içinde qarıvu bolqan adamların səgıv ajtmaqanlar qalmaqandı.

Muxammat-Amin kesini atı saqınlıqlarında, məncaqların qızıl-qızıl tartıv sordu:

— Maņa va ne ajtırqa qollarından kəllikdi, men allaxnı yğın saqlıqan bir adam,—dev iğiliv Qıjamytnı kəzlerine qararqa kyreşdi.

Qıjamyt gulocun mıxravxa tajandırv, afendini eki qolu vla bileklerinden tutıv qulaqına şıvırdaj ajtdı:

— Bajla çarılın terilerin alıqan zamanda, sen da quranın vla kəliv aņa voluşasa dejdile.

— Maņa alaj ajtırqa qolundan kelgen kimdi?

— Semjondı!

— Allaj gıaurı ajtırıqdıla anı, maņa ol zatnı meni ızımdan namaz qılqan bir adamnı ajtırqa madar çıqdu,—dev sözny uzaqqa kəterin tanıv, çolda arı-berı ozqan adam çuq eşıtmesin dev qorquv, Qıjamytnı bileğinden tuta, mıxravxa kiriv, bir-birlerine alların ajlandırv olturdula.

— Muxammat-Amin! Ekibiz bir-biribizni bil-megen adamla tylbyz, sen mana çumada avaz ajtxanca sölüşme da, işni boluşlusun aňlav, sana mana da kellik zarannъ ыъна bir onov bla qajtarьqqa kerekbiz. Ekibizden sora ылајda ki: çoqdu, sen, suv ajlanmaca, kózlerini syzyv ajlannanьqqa, caqmaq tonlula seni bilmejdile devmi turasa, ala bilmej esele da, alaqa yretirikle tavьladьla, ma, söz ыcyn, ol Semjon degen Taşьdan veri keliv, ne sana, ne mana varmaj, kesine uşaş Temurqanь cirigen yjyne kiriv, elni xaşgenin tögeregine çьjьv, ol alaqa ders veriv turadь.

Sen çaş sözleni qoj da, meni xapaгьma ть-пыла, siz afendile ьqazik eterge usda voluvcan-сьз, qalaj eterigibizge bir tav onov et,—dev sözyn daqьda vaşladь.

— Semjon degen daqьda ajtxandь: „Siz çar-ьлань qanь çavlarьqьz vajla bla, afendile, çer ieleridile, çarь qaum birigiv, avruvdan, acdan qьryla turmaj, ьçьлань vuzuv, çer ielerinden çerlei syjьrv, vajladan mallanь syjьrv, işni kesi qoluquzqa aььqqa kereksiz. Siz ылај tur-saqьz, sizni çavlarьqьz semiriv, kesigiz тьqь-рьqladan сьqalmaj, ömyrygyz vojunsxanь tyvyn-de keterikdi. Biz, işcile, fabrikalada, zavodlada birigiv, vizni qьjьньвьznь urlav semirgen mylk iele bla kyreşgenca, siz da kesigizni vajlarьqьz

vla kyreşirge kereksiz, bu zatda biz, işcile, sizni albyqyzda varъv voluşuruqbuz" dev ne ajtyrqlarъna тынлав тохдаqанында, аман Тоqaldan qalqania birda qalmaj „Kerti ajtasa, kyreşejik, көвдү termilgenibiz“ dev Semjonnu vek ullu inaqлаqандыла.

Qыjамъt харагъn ajtxan заманда, afendi on çанында quran qalavлаqа qarav ajtdъ:

— Şajtan хыjлаъ voladъ dev allaxнъ kelamlarъndada vardъ, ol Semjon degenin bir işeksiz...

Qыjамъt, ijnege olturqanca, тынclъqsъz volub, arъ-veri burula, afendini auzuna savъv ajtdъ:

— Kelamladan харар, avaz bergen заманында ajta turursa, busaqatda ol kereksiz zatлаъ qоj da, işge çuvuq sөleş. alaj tyl ese men keteme,—dev qovxan kivik etiv tevredi.

Kertida ketiv qaladъ dev qajqlъb volub, Qыjамъtnъ eteginden tutub, olturtub ajtdъ:

— Ajъv etme, men afendilik etgenli çыjрма çыl voladъ, yrennen sözlerimden veri burulub kesi adamъna kesiligin vla çeni! sөleşiv tevrejalmajsa. Biz, afendile, avaz ajtyrqa yreniv qalavъz da quruda auzubuzqa el qarajdъ dev turavъz. Ol Semjon degenini çerni vaşыndan tas eterca sen onovcula vla sөleşiv madarъn көyrse, saqъş etiv meni көlyme kelgemi vыlajdъ:

— Тоqalнъ qolqa алъv, kesibizge çuvuq etiv, işlerini tyvyn biliv tururqa kerekdi. Sen

aјtxan xapardan, ol bizge aravlu adamdь. Andan sora, vizni elibizge avruv kiriv, qurqaqlыq qьsьv, meзgitge kelgenleri bir kesek toxдasa da, viz, afendileni kьv ьlnь qьjьnьbьz sьraf bolmaqandь, endida tavlula dinne bek inana-dьla, ol sevevden alanь Semjon kibikle yryt-gen iшden tьjar ycyn, din anь bla bir qarьv eterge kerekdi, sen qalaj kьrese?—dev Qьja-mьtnь imvaшьndan tutuv sordu.

— Men ne zamanda da sizni iшge usda adamlа volqanьqьznь biliv, aјtxan zatьqьznь kerі urmaqanma, ne kьlyne kele ese da aјt,—dev шьqьrtxa tьnьlaqan tonuzca, tьnьlav toxдadь.

— Kьv aјtьгьm oqdu, bizge шьjьx kelirge kerekdi. Allaj bir voluшluqubuz da voluv, viz ekibiz qolqa alsaq, Semjon degen ne alamat adam ese da, viz anь ьzьndan varqanlanь tьjar-bьz,—dev sekiriv ьrge qovdu.

Kerti aјtxanьca, Qьjamьt tarqa tyшgen zamanьnda, afendileni xьjlaqa usda volqanlarьn ertdeden veri biliv, aladan voluшluq izlerge ьc edi, alaj'a vьgece Muxammат-Amin „шьjьx kelirge kerekdi“ dev ne zatxa aјtdь eш da, anь enil anьla-jalmaj bir kesek vaш eniшge qarav turuv sordu:

— Anьlajalmajma, шьjьx qajdan tavьlььqьdь?

— Axca bolsa, шьjьx tavьlььr, vьjaqь sen qara кувьrny bir acarьn tylmydy, bir ьjьqnь icinde sen ьmyrynde kьrmegen шьjьxnь kelti-

rirme, men qajtyroja sen mynda xar zatnъ xazyrlaj tur,—dev ekisi da bir-birine qoş-baş volqanlaj mezigitden cыqъv ketdile.

TÖRTYNCY. BAŞB

Kynleden ese bygyn mutxuzdu. Kөkge matuqnu çuqa çajqanca, aq bulutla көkny çarъsъn çavxandъla. Kyn batxan çanъndan qorqaşъn vetli bulutla etekleri tavlaqa tijiv, çel ete avadъla. Civinle malqa adamqa da, gъvъv qadalqanca, qadaladъla. Itle civinle vasyнnan-dan keslerin qorujalmaj, al ajaqlarъ vla çelkele-rin qaşъj, qoş artъnda eşek çavurluqnu tyvyne kirirge kyreşedile. Stavatnъ oqarъ çanъnda qaja ыşancъqlada, carsxa savxanca, ulaqla sekiriv, biri-birin myjyzcykleri vla tyrtъv dъvъrdaв, өрге-enişge savadъla. Yjdegі qoşladan ajaz urqan-laj guguruknu tauşu völyne-völyne keledi. Kөk qoj teriden etilgen cыpa vөrkca, Minitav qaşıa-ryn tyjъv, kesin хънъ-xunu etiv vaşъna çanur bulutlanъ cырмаqandъ.

Qandaur bir vөlek kynden beri kesini ke-reklisi volmasa, xazna kişі vla sөleşmejdі. Bir sөz ajtsa da, baltanъ emen tykgyцge urqan ki-bikdi. Bygyn ertdenli artъqsъzda, qara tonuznu çelkesica, saqalъ da çetiv, qъsxa maңblajъ da qatxan gъvъtca çъjъgъlv, gida baltaqa uşaş

burunu, qoј soxda kibik, qalъn tѳben erinine salъnъv џetgendi. Bir џanъna qъnъrъna adam-
qa qarasa, tѳgeregi qъzarqan, qara vojalъv oң-
nan savъr vetli kѳzleri џașъrtъn qavarqa ter-
regen samъrнъ kѳzlerine ușajdъla.

Qajsъ syryvcynyky ese da arqavdan bir
џanъ qara sevgenni alъv, anъ vla curuqlarъn
syrtъv, eki qolun: џansyegine salъv, atъna џer
salqanlarъna qarav turadъ.

Xamid, џalcyлъq volĉalъn voșav elge tyșeri-
gine quanъv, Qandaurdan ĉallav qoș artъna
varъv, burunu vla џъrlaj savъrlarъn kiјedi. Ter
siniv џaqasъ sarqala, syryvny ыъndan џyrygen
zamanda kesi џuvqan aq qavdalъn kiјiv, eki
ĉыlnъ asъralqan syzykden etilgen sevgenini
hazыр orunlarъna ĉertlѳyk tajaqcyqlanъ ĉonub
tiziv, ĉolqa cъqarъncъ kiјerge kѳzy qъjmaj vъqъqa
taqqandъ. Syjgen qavra sъvъzqъsъn џыltъrqa
kѳlegini ѳzyvne cъrmaв, unutъv ketmejim deв
qoș allъnda ullu tașnъ ysvne salqandъ.

Uzaqda anъ saqlaqan qart anasъn kѳrlygy esine
tyșъv, ulaqca ojnav, qoșda Xamid erkeletmegē
ĉan џoqdu. Syryvcyle vla birer kere qucaqlașъv,
alanъ syryvge așъrqaдъ, syryvde birgesine aјlan-
nan itleni kѳzyvletiv qojununa qъsъv, vașlarъn
sъlajdъ. Aladan voșaqanъnda, qoșxa kiriv. esgi
tonnu tyvne kiriv ĉuqlav turqan, qavъrqașъ
yјygen qolan kișdikni qojununa alъv erkeletdi.

Xamidge savqal derge kelgenca, qoşnu eşi-
ginden qaras, bir şavraq ulaqşyq maqyrdy. Ala
kişdikni tonnu tyvne, çuqlaqan çerine saly, şavraq ulaqşyqny tutub közyn, vaşyn ubva ete,
qalqan ulaqla da tögereğine vashyn, ysyne
sekirib turqanlaj, Qandaur qara qamasъ at-
çer qaşxa tijiv dyqyrdaj, atxa miniv qyşyrdy.

— Sen aman qazanly, ulaqlany çalaj turma da,
tevrerik esen, tevre!—dev atynъ auzun bir qarşy
acdylы, stavatdan сыqыv ketdi.

Xamid erlej cevgenin kijiv çajavlaj stavatdan сы-
qыncы, Qandaur uzajqan edi. „Çolnu bilmejmemi
kesim, atly çajavqa çoner tyldy,“ dev eki etegin
çanyна qavlav, dıvburdan avuv cegetge kirdi.

Xamid ajaqly ysyne minnenli cegetden syj-
geni çoqdu. Cegetge kirgeninde, сывсыqla bir
vutaqdan bir vutaqqa sekirib çyrlaqanlaryn eşi-
tiv, çeninden esgi kölekge сыmalqan qavra
сывзыqşyn alыv, soquv tevredi.

Сывсыqlaqa qoşuluv kyvlerin soqqan za-
manda, qajyn vutaqny ysyne qonuv, qymylda-
qany saşyn, senilcekdeca silkine, qartşyqa na-
rat terekni qıv vutaqyna qonuv turqan сывсыq-
lany marlav turady.

Сывзыqşyqa tynыlav bir-birde buruncuqlary
vla qanat tyvlerin qaza turqanlaj, oq atyqlanca,
çel ete çetiv, qartşyqa bir сывсыqny sermev
qoratdy.

Xamid esgi narat tykgycge olturub, sьvьz-qьsьn soqa, kьzleri sьraq bara turqanlaj, җel tauşnu eşitib ərge qaraqanьnda, sьvьsqьsьqla qonub җьrlaj turqan butaqdan eki tyk aьrьrьbь, xavada qaltьraj ekisi da tovuquna tyşdyle.

Tykieni tyşgenlerini sevevi ne volqanьn bil-mej, tykcykle bla vir—eki җolda vetin sьlav, sьvьzqьsьnь qьjьrьna cancьv soqa turqanlaj, Qandaur beti kьgerib, quturqan vьryny kьzlerica kьzleri qьzara oqarь җanьndan elgendirib qьcьrdь:

— Sen, tuardan tuvqan tuar, kesin tykgycge cьgyv, meni saqlatьvmь turluqsa, alaj var-sam, xamxotunu vuzarma!—dev qolunda qamcisi bla җanьvlav atьnь auzun tarta toxdadь.

Xamid sьvьzqьsьn da җenine suqa, vaşьn enişge tutub, kьmyk etib turqan atьnь ter җьlvu ura qatь bla ozqanьnda, Qandaur qamci bla urmaj qalaj qojdu dev kьlyne keldi.

Ol qatь bla ozqanьnda, Xamidni vojununa da kesini qara qamasyна da qarav ьşarqanna uşaş erinin qьnьr etib, Xamidni ьzьndan qaraqan zamanьnda, vaşьnda qara tubanla qaj-naj edile.

Bara-bara sekirtmeden ozub, tьgeregine qarav adam qьnьldaqlan kьrmegeninde, aqacnь qalьnьna җetme qojub, aqьrtьn qamasyн sьqarьv, kьzleri qьzarьv sьqarqа җetib, beti kьge-

riv, Xamidge berillik qojlanь enlerin vuzarьqь kəzyne kərynyv, esine çuqda kelmej, qart anatь qacan çetiv kərejim dev varqan çarlnь ьзыndan çetiv, vojynun qama bla sermedi. Xamid şьvьrtsьz artьndan kelgenin çyregi syjmej, qollarьn kəltyryv ьзыna ajlanьrqa tevredi, alaj volqanььqqa, qara qama andan ese çenil qьmьldav eterin etdi.

Kyn aman volluqun bildire, Xamid ььsдь-rylqan tamьrнь tykgycyne miniv „qaq, qa-aq, qa-a-aq“ dev qara qarqa qьсьrdь...

Ibrahim tovuqlarьndan suvuq urqanнь esgi cevgenicigini etegi bla çavarqa kyreşe, qojla kyn aman volluquna qorquv otlarqa çavьşxan-laj, Tavlanнь qatьna keliv ajtdь:

— Men kytgenli qojlanь vygynnden igi çerge çaraşьv bilmejme,—dev tajaqьna tajanьv, vojynun bir çanьna salьv, Tavlanнь tajaqьn kerkgenine qaradь.

Tavlan tajaq kerkgenin qojuv, vaşьn kəltyryv, təgeregine qarav ajtdь:

— Tavla çьlajdьla, bir işeksiz, ullu kyn aman volluqdu, vygynly verida tovuqlarьm çьzьldajdьla,—dev şьmlarьn ərge tartьv çaraşdьrdь.

Ibrahim Tavlanнь tajaqьn qoluna alьv:

— Bu igi çavьşmaq tajaqьn ььlaj kerkiv zee nek etese?—dev sordu. Kesini atasь ver-

gen syryvcy tajaqyn ariv tutxanyna maxdana, qoluna verdi.

— Çigit çaş, meni tajaqm senden ese tamadady; kyn sannъ kerke turmasam, men qara tanymaqan adam kimde qallaj bir turqanymъ bilmejme. Çalda turqan adamlarymъ çylqъ tamqalarъn vaşyna salъv, anъ tyvune turqan kynlerimi kerkiv varama. Tajaq kerkiliv tausulsa, anъ asyrajma da daqъda vaşxa tajaqynъ alama, anъ da ma vylaj cancxaqlaqynъ cyryteme. Tajaqlarymъ alъv tergesem, kimde nellaj bir turqanymъ sanav qoluna tutdururma,—dev qojlanъ ызларъна vura tevredi.

— Kес voluv çanur çetginci allyvъzda qalъn cegetden aгъ cъqajъq, sen da qojiarъnъ ызъна ызъra tevre,—dev vu çanъna ajlannanlaj, atъn qara komyr etiv, enişge qaraqanlaj, çamcъsъ çel ete, Qandaur çortuv ozuv ketdi.

Tavlan ызъndan qarav icinden ajtdъ:

— Aj nalat bolsun sizge, tuar tuarqa tyvесе da okyredi da, salam vermegenlej, qoj bavqa tyşuv qojlanъ kesgen voryca, sьrtдан avuv varady,—dev çanъna tijiv bir kesekni murulдав, ana uruşxanlaj turdu.

Qojlanъ uaq-uaq ызъra varъv, cegetge kirgeninde, tauş eşitiv, toxдав, şьqьrtxa tьnъlady, alaj volqanlyqqa acъq zat eşitmej: „Ej qartlyq“ dev kesi-kesinden kely cъqъv, inirde qoşxa

keltirirge тывънасырн ат çолја çайъв қирқақ парат сьмьртасықла çьйъв тебреди.

Bir zamanda soluvun alalmaj, qoluna da qan çuqu volqan synnan qavрасьqnъ alqanlaj, İbrahim savъv çetdi, sözlerin da völe-völe, көз-leri маңылајъна сырв:

— Xamidni сывъзоъсь сынъв, qan çuqu voluv çolda tavъv keleme,—dev bir qьйьгъна da сывсьq tykle санысьв Tavlanъа uzatdъ.

Mukgur qart synnan qavranъ alъv, qollarъ qaltъraj, сьмьrtalarъn da qojuv, İbrahimni ьзыndan tebredi.

Sekirtmeden ötuv qara cegetge kirgenlerinde, көк тов атыланса, kykyrev, bir-bir tamcъla tamъv başladъla.

İbrahim Tavlandan alqа savъv, parat avqan tamъrnъ qatъnda „ma ылајda“ dev qart nөgeri çetginci varmaqъ bla көrgyzuv toxdadъ.

Çaşсьq көrgyzgen çerde at ajaq ьzlanъ, qan tamcъlanъ eslev, çyregi санысьв çанъ кьрдьк uatъloqan ьznъ varъv qaraqanъnda, tykgycny tyvynъden bir qol qarav tura edi. Tykgycleni arъ-veri tyrtuv qaraqanъnda, butlarъ qaltъrav, аръна turaqlav, veti aqarъv, сырълъьqn biliv, olturdu. Aq qavdальн көkyregin qan çuvuv, bir көзу çавылмај, vetine topraq seviliv Xamid çatъv tura edi.

Kök qatъ qatъ çaşnav, tav suvcuqnu ol ça-
pъnda qajada bitgen bir paratъ şъvъla urub
vutaqlarъn ezenne qujdu. Kөkde bulutlada
çanur anъ saqlav turqanca şъvъla urqan
tauş keter-ketmez celekden qujqanca çanur
qujdu.

Xamidni ɵlygyn Ibrahim keltirgen balasla ға
salъv, ekisi da ɵrge syeliv, kɵzleri elge varqan
çolqa anarъlqanlaj, bir kesek turdula, sora Tav-
lan ajtdъ:

— Endida bir çarлъnъ qojnu kesgenca,
kesiv varasa. Bu va sana ne xata etgen edi,
qan icgen çъlan?—dev Qandaur ozqan çolqa
qaradъ.

— Bygyn vetini adamlaqa kɵrgyzalmaj anъ
uscyn vara volur edin. Toxdaqъz siz, sizni artъq-
lъqlarъqъz vaşъqъzqa tajaq volur kyn tavъlyr.
Bizni qolubuzdan kelmese da, bu çaşnaqan se-
ni alaj çiveriv nek qojadъ!—dev qollarъ qaltъraj,
tavqa demleşgenca, çanur via çъlamuq qatъş
çivigen saqalъn çel taraj Minitavqa buruldu
alaj volqanlъqqa suvuq çel çanur qatъş vetine
urqan volmasa, ol umut etiv qaraqan çerden
boluşluq keliv kɵrynmej vaşъn enişge iйiv tox-
dadъ.

Tavlan saqъşxa volub tavqa ajlanъv vaş
enişge qarav, kɵv turluq volur edi, alaj'a Ibra-
him eteginden tartъv:

— Xamid çibijdi, kec volquncu qoşxa eltejik,
—dev tartarqa xazır volub, valasñ bir qıjyğna
çavbşdı.

Tavlan vla İbrahim valasñ tartıv ceget çolnu
enişge ajlannanlarında tavdan kelgen çel urub
terekleni ijiltiv, çañur bekden-bek quja edi...

BESINCI BAŞ

Tauqla bir-birine al vermej qısradıla. Tan
çarğ tevregenlej çulduzla bir-biri ızından çuqla-
nadıla. Kece çolda qaiqan arva volur, uzaqda
savj çılaqanca. çızıldav ozdu. Anda-mında
ertdenbla ertde eşikge çıqqanlan tamaq arıt-
xan laşlar keledi.

Muxammat-Amin, Qıjamytnı açırine miniv,
arvazından çıqqanında, kyn tijiv qavırqan
veline çetgen edi. Qavxaqdan tuşuv varqanlaj,
bir qatın, vaşna çvçq qonqanca, coxun turqu-
ziv, quru celeklerin dıñrdata çolnu kesgeninde,
ol çolnu varırqa ırslav, ızna vurulub, vaşxa
çolnu ketdi.

Ne zamanda da afindini adeti alajdı, çolqa
çıqqan zamanda, allına urcuq ijişgen, quru
celekleri vla kelgen qatınna tybese, allına
tybegenne da dunjanı aman sözyn qujuv, ızna
qajıtv ketedi. Bygyn da qatın quru celekleri
vla allına çıqqanında, uruşırqa bir—eki kere

auzun acdı, alaj bolqanlıqqa, toxdav anı bla uruşa tururqa zamanıñ ajav, burulub çuq ajtmaj anı ucun ketgendi.

Oraza bolqanlıqqa bal bla baslıqan loqumlanı uaq-uaq qava varıv, ekinci kynynde elden uzaq bolmaqan bir cegetni ajaqlıñda atıñ kişenlev qırdışxa tajandı. Bir zamanda çuqlav qaracıqlıñda, qatıñdan atı da uzajıv, kün igi qızıv, çolnu arasında bir aq sarıxıv, çayıñ avalı adam on butundan aur asxaj kele tura edi. Kim bolqanıñ bilirge syjıv, atıñ veri tıjqan sıltav bla kelgenni çolun kese allıña tybev, igi ısan etiv qarav sordu:

— Qajdan axşı çoldan kelese, sen muvarek adam! Aur asxaqlanca korynese, vıaj toxda da solıj var, men atıñ veri qajtarajım, ma ol alajda çamıv bla artmaqla menikiledile, alaj var da oltur, men busaqatdan kelejim,—dev atı tava ketdi.

Ac bolqan volur edi, afendi atıñ ızıñdan qulaqıvıñdan taşajıqlıñda, tögeregine qarav adam kormegeninde, asxaqlanıñ da qojıv, çenil-çenil atlav artmaqlaqa çetiv daqlıda, qacar qojanca, tögeregine qarav, artmaqlaqa uzaldı.

Afendi atıñ allıña syre qavxaqlan veri sıvıv, çayıñ avalı, aq sarıxıv bıışgen tauqnu çartıv bla bir völek loqumnu tigeletiv, çel eltmez kibik boldı, afendi tuvraqa sıvıqlıñda,

erinin-burunun çeni vla ыъъв qurqasътъв, eki ajaqъn tyvune saъв олтурив, мынцаq tartarqа çaraşdъ.

Afendi çaşıl avальнъ qatъna олтурив ваşьndan ajaqъna derici qarav, сьmarlav kelyne keldi: „Tum qara saqalъ, tajmaj çанъв турqан qara көзleri, icgige иги volur, бурину qъzarъв turadъ, анъ alaj volqанъ artъqda igidi, nyr vasъв turadъ desem, bir adam söz tavallъq tyldy. Маньlajъ tavlarъ vla qъсъqъraqdъ, alaj bolsada ваşьn çenilirek çylyj tursa, alaj xatalъ volluq tyldy. Xar bir zatъ da nasъvxa көre çaraşъv хазьr şьjъx алъма tybev qalqandъ, butu asxaqанъ şьjъxxa асьrъ tav tyldy. ansъ tamam izlegenimi tavxanma,“—dev icinden quana sordu:

— Xapar ajt, orazalъqda çajavlaj qajdan kelese, kesin da aur asxaqanca көrynese, аjъв etme, мивarek, атъn da nedi?

Afendige bir çаньndan bir çаньna teşiv öt-genca çiti qarav:

— Meni атъm da Abdul-Qadъrdъ. Gitçe zamanьmda yjyvyz qadъrnъ qojuv Abdul dej edile, savijle, qozurqа eslerine tyşse, „Qadъr-Qadъr“ devcen edile. Men es viliv ajaq ysyte minnenli, ullu allaxнъ kycy vla (alaj ajtxanlaj qollarъn ken çajъв ørge көkge qaradъ), атъma Abdul-Qadъr dejdile. Ajaqъmъ asxaqаньнъ tav-ruxu ulludu, vьlajda анъ ajta tururqа zaman çoqdu.

Gitçelikden beri da allaxnı qulluqun etgen-den sora başxa dünya işlege qatışmaj busaqaatxa derici turub, endi vılay buzulqan çyrekleni tyzete, Mekkaqa, Medinaqa terregenme,—dev xaparıp voşav, kózlerin syzyv enişge qarav, mıncaq tartarqa qadaldı.

Afendi: „Şıyx qaumnu aldarqa tevresele xalileri birca koreme, men da munuca kózlerimi syzylytv mıncaqnı qızv tartama“ dev esine keliv ana seirsini: „Oraza tutub qıjnalada volmaz, bir auzlansın da andan sora başlarma sözny“ dev kolyne keliv artmaqqa uzalv loqumlanv qırdışxa tıkdı.

Qarav qaqt sırmalqanda sav tauqnu orununda çartı tauqnu koryv, vek seir boldı, alaj bolsada vılay-alaj dev çuq ajtmaj, tauqnu qalqanı da sıqarv saqrıdı.

— Sen, uzaq çolovcu adam, satar volursa, verlaqqa oltur, bir kesek auzlanajıq,—dev loqumlanv alına ışırdı.

Çaşıl avav qolların silkiı, kesin itden qoruqanca etiv:

— Ol keraxat zatnı mana ajtırqa seni qolundan qalaj keledi, men çıdan bir ajnı oqaj esen, çılın aslamısın gynaxı musliman-ıla ucyn suav oraza tutub turama,—dev, balçıqdan atlaqanca eteklerin çıja, aşarqdan arlaqqa çallav toxdadı.

— Da! Aşamasan da iş senikidi, alaj men çolovcu adam aşasa, gynax tyldy dev көv afendiden eşite turqanma, —dev tauq çartьnь qoluna aldь.

Tauqnu butun kemire, çaşıl avalyqa çiti qarav көlyne keldi: „Tauqnu aslam çartьsyn tigeletsem, men da aşamazma, ылаj aldaj bilgenine zatxa qarasain, şьjьx volurqa izlev tavmazca allaj adam көreme, inunı хажьryn almaj qoldan ijmezge kerekdi“ dev tatь ыşara sordu:

— Mubarek, qajdada sen din çanьndan çyryj esen, seni, kivik adam meni elime bek kerekdi, meni ыла ызына qajьrmь edin?

Мынсаqlaь сыqьrdatьв, qьзыv tartьв, ваşьn eki çanьna silke, ajtdь:

— Qajdada men adamlaь çyreklerin tyzetirge kyreşeme, seni elinde men kerekli zat var ese ajtsan, oqaj dev artьma turmam.

— Da, alaj ese uşatsan ыгьyn elge varajьq da alajda kece qalьв ьпсаjajьq, ertenьla qovarььz da keierviz, —dev ёrge qovub tevregeninde, çaşıl avalyьn veti bir kesekge tyrlendi, alaj bolsada qajqьь volqanьn bildirmezge kyreşiv, afendini eteginden tuta, olturtub ajtdь:

— Busaqatda sen varьrqa tevregen elden men ыгьyn сыqьanma, ertdeden verida meni adetim alajdь, ertenьla сыqьan elime ikinci ol kьn qajьv kirmejme, sen көrgьzgen elge

varıqandan ese, ылај арь варъв (qolu bla kyn batxan çanъn kergyzdy), anda çoldan bir çanъna çajaqlav el vardъ, anda toxdav alaj ketsek dev meni kelyme keledi,—dev uzun qara qaşlarъnъ tyvynnden көzlerin çыльтратъв qараqанъnda, afendi ol ajtxanna „оqaj“ dev ajtalmaj: „Sen ajtxan bolsun“ degen maqanалъ ваşъn silkdi.

Çaşıl авалънъ оquvun bilimin bilirge syjув, aravca bir—eki söz sordu, alaj bolqanлыqqa Абдул-Қадыр анаşындан tuvqanлы giтçe zamanъnda quran оquroqa yrennen bolmasa, arav tilden хараъ bolmaqандъ, alaj bolsada afendi анъ bilimin bilirge osmaqlav sorqanъn аңлав tavca çuав etdi.

— Busaqatda kereklibizge tav til çetişirikdi, uşatsan ekibizda şaqrej til bla sөleşejik dev meni kelyme alaj keledi,—dev qara saqalъn ылај, көzlerin ыşarta, afendige qaradъ.

Ol alaj çuав etgeninde ne ajтырqa билmeј çuncув, алъна ваş enişge qarav kelyne keldi: „Ullu qazanda bişgen et cij qalmaz“ dev tavlula biliv ajtxan көreme, menden ese bu ginasuvuraq-dъ, qajda ese da, хълаqа bir demenili çerде yrennendi, kesi çuncur orununa meni çuncuturoqa kyreşedi“ dev qamcini burunu bla өlgen kas-канъ арь-beri avnata ajtdъ.

— Tav til bizge sөleşirge çetmeјdi dev ajtxanъm tyldy, men ertde zamanda soxda vola

aj'annan edim da, bu qilmulu adam bla söləşib
bir—eki arav sözny esime tyşyrejim dev ajtxan-
lyqymdy.

Abdul-Qadyr xlykge etgenin anylav, çelkesi
ajlyq turmaca qызарыv ajtdy:

— Tyşynde көrmegen esen, men sana qilmulu
adamma dev ajtxan bolmazmada, sen mana ty-
begenli saqat ketmegendi, meni ne tuqum adam
bolqanymь qalaj bildin?—dev allyn burmaqanlaj
közyny qыжыv bla erişi qarady.

Muxammat-Amin sözny qozqalyv erişige ke-
teriklerin syjmej, kesin tylkyca ышarta:

— Kereksiz sözny söləşe turqanymь qojub,
çolubuz uzaqdy, aqыrtыv-aqыrtыv barsaq igidi,
—dev eteklerin qaqqa өрге qovdu. Zaman ne
bolqanymь bilirge çanьda saqatьna uzalqanьda,
altyn saqat bav сынчыv qoluna tijmej, qojununa
ot tyşgen adamca, төgerek burulub altyn сын-
чыv тавмаj ajtdy:

— Kertda degenne sen'a birda aman oz-
dunda, tauq çartymь aшаqandan ozub endi ke-
simi tonov eterge tevregense, busaqatdan сын-
чыv vere esen ver, vermej esen, vylajdan
ary atlatmaj qavlarma sen pox zatny!—dev qama-
sьny vaşьndan tuta, Abdul-Qadyrny allyna varьv
çaqasьndan tutub toxdady.

Abdul-Qadyrny çaqasь tutulurqa yrennen
edi, alaj bolqanlyqqa vaşьnda aq sarьxь, ysynde

çaşıl avasъ turqanlaj, tuvra sermев adam ça-
qasъndan tutarъqдъ dev aqыъ çoq edi. Alqъnca
ne polisejskij, ne prustop tutsa, alaj bek acuv
vollarъ tyl edi, çolda tyvengen bir aman syzylme
köz sermев çaqasъndan tutxanъnda, bek acuv
bolub, qavdalъnъ ici bla qъsыlqan qъnъr въsaqqa
uzaldъ, alaj volqanыqqa çaqasъndan buvqanъnъ
xire kibik көрүв, orunundan qъмыldamaqanlaj,
tyrmede arestantlanъ tyrtyvcysyca, asxatxan aja-
qъ bla kindiginden tyrtgeninde, afendi qollarъ
bla xavadan tutarqa uzala, cortlav ketiv, eşek
avnaqanca buqulata, arva çolqa sьrtъndan тыşdy.

Авдұл-Қадыр afendini çolda тынсаймақа
qojub, атына минив keterge da tevredi, alaj vol-
qanыqqa afendini eline adamlanъ çyreklerin
çumuşaq eterge varыqъ esine тыşув, asxaqanъn
da unutub, çьqыlqanъn qатына keliv, өрге qo-
varыqqa qolun uzatъv voluşluq ete ajtdъ:

— Bu çoldan sora tyz adamqa kereksiz zat-
lanъ ajtъv qadala turma.

Ijiliv qolun uzatxanlaj, altъn sьnçьr çan xur-
çunundan sылçьrav çerge тыşdy, alaj volqanыqqa
afendi çansyegin avrutub, qъvar qajqыъ vol-
qan bolmasa, altъn sьnçьrнъ buqulatъv çolqa,
uzaq bolmaj qатына тыşgenin eslemedi.

Çansyeginden qadala, asxav artmaqlarъnъ
qатына keiiv, Авдұл-Қадырqa qaramaqanlaj, aur
ыпъсхав:

— Kesini supu etiv ajlannanlaj, sen dyrgen adam koreme, senica bolsam, авақа кігіз ајланмај, қайда болса да гөҗев болув турлуқ edim, meni bla tyjysyрге җетгенінде, асхақан ајақын да sav болув qaldь dejme,—dev anь tava qыпъғына qaradь.

— „Ҷан авруса, soqur көзден җаш сықар“ dejdi, воқурдақымдан буwув ајлансан, асхақ ајақ да menikidi, ol da qarьvundan kelgen bla meni qoruvlarqa kyreşedi,—dev eki qolun җан-syeklerine salьв хыlıkge ete, ьсарьв ајtdь.

Ҷансыegini al асықань кейгенінде, сөгелerge kyreşiv, Abdul-Qadьrqa җiti qaradь.

Sen bla men bir-biribizge воş tyvemegenbiz, qallajla bolsada vizni rьsxьвьz birge kellik volur, seni qolun bir kesekda cibidi, alaj bolsada bir-biribizni aqarta turmaj, ne zat adamla volqanь-вьznь асық etiv bildirirge kerekviz. Seni qallaj adam volqanьнь men маңлајьнда tavlaryнь көргенlej да таңьданма, сақат bавnu оқaj esen, adamнь җаньн алырqa да оқaj demezligini bileme. Qalaj alaj bolsada men seni kenne таşlar adam tylse, қылықьн, ysyn, сыfatьн да men izlegen adamsa,—dev Abdul-Qadьrнь ol сөleşgen zamanda ма-ңлајьнда tavlary қызарьв җајақьнь bir kesek terisi qaltьрақаньна көzy җетив җiti qaradь.

Аллына qarav тыңлав турув, vetine qonnan cibinni қьсдақанса, сақьşларьндан ваşьн silkiv ајьғылды.

— Meni ne adam bolqanymda seni qulluqun çoqdu, sana menden ne zat kerek ese ajt, anь eşitejim. Ekinci sana ajtym sen asьrь көv zatnь bilirge syjese, vygynden arь viz birge turluq esek, meni kim bolqanymdan soruv alqanьnь qoj, alaj bolmasa, ekibiz çaraşmaz-вьз,—dev ertde çuvulqan qolçavluq bla manь-lajьn syrtgen kibik ete, esletmej afendi tava qaradь.

Альна syrkele, qollarьn uzatьв, eki көzy çana, afend! qьсьrьв ajtdь:

— Sen şьjьx! şьjьx volurqa kerekse.

— Ха-ха-ха, andaqьв veri meni da kesini da sojub turmaj anь ajtsa'а. Endi men ekibizni tirmenibiz da bir çanьna ajlanьanьn аьладьm. Kesin bilgenden, menden soruv alqanьn асьrь syjmejme, alaj bolsada аьв etme, sen kesin afendi volurmusa?

— Alajma, nek sordun?

— Uşav turasa. Başxa adam bolsa, meni şьjьxxa uşaqanьmь eslemej keter edi, sen'a xariv, „tauq tyşynde tarь vyrtyk“ degenlej, çaravlu adamnь qarav көrgenlej tanьdьn. Endi çьqьlqanьna da razь vol, bir qol da tutdur, anь bla vьlajdan ketejik, —dev uzalьв afendini qolun асьta qьsdь.

Мухаммат-Аминни butun syjrev alqanьn eslev, „хьнь tyrtgen көre edim, endida асьlalma-

qandъ“ dev kolyne keliv, anъ asxaqanъna
çaşyrtъn ыşara ajtdъ:

— Sen menden ese qarъvsuz korynese, atxa
sen min. Çolda adam tyvесе, көzge еrişidi,
meni vu çarъmъ bla көrgen“ şъjъnъ vu atъ
qajrъ syryv varadъ“ dev kolyne keliрге volлуqdu,
çyryrge da butlarъma cъrmalъv asъrъ tav tyldy,
sen ыlanъ artmaqъna sal.

Teşiniv, ic qavdalъ bla qalъv, xurçunundan
cъqarъv vetine da bir qavnъ qavlav, төvvesine
oqala tigilgen bir voz vorkny da kijiv, afendini
seirsindire, çъjъrma çы volqan çaş volub, al-
lynda silkiniv tevredi.

Muxammat-Aminni atъ onlu at bolsada, ana
kesin ozdurmaqanlaj, inir vola, varqan ellerine
kirdile.

Inekle çelinleri tolub, vuzovlarъna aşъqъv,
başlarъ silkine, el tava qaraj da ökyre, tiri-tiri
atlav varadyla. Qaranъ vola tevregenне qorquv,
tijrelede kalak itle eriniv yredile. Kecge qal-
qan bir qatъn, suv aqacъ celeklerine tijiv dъ-
nъrdata, aşъqъv, eki etegi çel ete, suv alъrqa
savъv ketdi. Qajda ese da vaş-ajaq yjygen ijis
keliv, artъqsъzda Muxammat-Aminni auz suvla-
rъn keltiredi. Kecge qalъv vuquncaq ojnaqan
savijleni, caldъş-caldъşda uruşa, analarъ yjge
çъjadъla. Orazа tutxanlaqa aşarqa erkinlik vere,
kyn vatxanda çarъq çulduz çandъ.

— Sen men сыққыпсы ылај тур,—деу Аб-
dul-Qadyr, орамда итле төгерегине ысынып,
бір есгі салмандан секіріп, дыранбаş ујге
таşайды.

Бір кесек турқанлај, Abdul-Qadyr ызына сы-
қып, атны сыгенинден тута ајтды:

— Маға җаны тывеген замандача сорув
алқананы қојсап, ылајда кесе қалықча бол-
луқду.

Атны төгерегине ысынан итлені таşла ыла
қорып, бір тар арбазқа җыды.

— Sen бар да есгі асылы сырақ җана тур-
қан отовқа кир, мен ысақатдан келејим —деу
Muxammat-Aminni сыртындан тырте, ујге ашырып,
кеси қараңда таşайды.

Ғапыз ақас орундуқ салынан, қавырқала-
рына есгі газетле җавыşдырылған гитче отовсуқ,
тережеге қысылы арақ ијис ете, усында ғырҗын
умурлар ыла җавууы болмақан кир столсуқ, ауб
кетмесін деу орундуққа қысылы бір ажақ-
сыз шіндік. „Quturқан инек кирсе мыжызыне
урурқа җуқ тавылық тылды“ деу ылај ујге ај-
та болула. Tereze тывынде җалы оҗақлы лампа-
сық да сынан оҗақны газет җавыşдырылған қа-
вырқасындан җел урқан сыжын җуқланырқа те-
рев дақьда җалы етіп мутхуз җанады. Сынан шін-
дікге оltуралмај, кир орунна тајанып турқанлај,
бір заманда Abdul-Qadyr, ус ышген тауқну

tavaqqa salıb, tytynlete kelib, stolqa saldı, iə-
gereginə qarav çaravlu şindik kərmegeninde,
kəltiryv stolnu orunduq tava qısdı.

— Acdan qırıldı, xariv, auz ac,—dəv
ıznı aylanıv ketiv tevrev, yjny arasında tox-
dadı.

— Bygynly tauq çartıv aşıqansa dəv
kəzyme qaraj çanımdan etgense, uc sav tauq
bir çartıv onun tolturluq bolurla, mənə qa-
ramada oltur da aşı,—dəv sıqıv ketdi.

Bir kesek zamandan afendi tauqlaqa igi qa-
rıv etiv turqanlay, bir savijni da qoluna al-
qanlay, vıjaqı Abdul-Qadıv sautlanı çıjarqa
keldi. Savijni qolunda altn saqat bavun eslev,
kəzu çanıv qaradı, alaj bolqanlıqqa anı amal-
tnı çolqa bir kereksiz sıqlıqanı esine tuşuv,
çuq ajtmaj qojdu.

Savijge çiti qaraqanıv eslev:

— Afendi altn sıncıqqa voş qarajdı, anı-
qıdan sorada allaj sıncıqla kəv etilgendile,—
dəv bir qolu vıa sautlanı kəltiryv sıqıv ketdi.

Afendi ızından qarav, kesi-kesine: „Aman-
lıq sıvolsan, munu kibik ıjatsız bolurqa ke-
rekdi“. „Kəz kərgenni kətlek çener“ dəv saqat
bavnu kəre turqanlay, daqda mənə fatavala çarış-
dıra turadı. Meni tonaqanıv amandı anıv, alaj
bolqanıv vizni işivizge aman tıı edi“ dəv kəz-
lerin qısnıv saqıv ete turqanlay, ajaq tauş etiv

yjge bir çырь erin kiriv, quturqan tuarca, tögeregine qarav çыqды.

Çan xurçununa qorquv çуqlamaj, tan atдырьға murat etdi, alaj volqынлығға yrenmegen adamнь atda çyrygeni tatъв, kirpikleri qorqашьн тағылғанса, çавыльға qalqanларында, kesin тыјalmaj bir kesekden yjde xuruldaqan tauş çыqды.

Kөk, suv qoşulqan sytca, көgere tevregendi. Çugurukla qъсыra-qъсыra erigiv, tauq syryvleri vla arvazqa çыqъв, тыьна çallarqa tevregen tauqnu çetiv qavьrqasыndan burunlarь vla tyrtuv nөgerlerine qoşadyla, tauqla tan atxan-na qozqalqan qurtlanь çajьlv cөblejdile. Qajda ese da kyn çыqqanьн belgili ete, qъзы bulutla kyn çыqqandan kyn vatxan çanьna atlannandyла.

Muxammat-Amin, çanь tuvqan kucyk balaca, көzlerin acalmaj, aғь-veri avnaj arvazqa çыqqanьнда, Abdul-Qadyr өрге syeliv төben çanьna qarav tura edi. Ajaq tauşxa ьзына qarav, Muxammat-Aminni көryv ajtdь:

— Tan axşь bolsun!

Afendi qalaj тыncajды dev vaşxa adamqa sөleşgenca, vir çanьna qaraj qatьna keldi.

Ajazьrqа kyreşiv, көz хьmillerin uva, qarav arvazda atьн көrmegenine qajqьlv voluv sordu:

— Arьqan edim da igi çуqlaqanma, kyn tijiv keledi, keterge kerekdi, qarav atьн көrmejme, qajdadь?

Qolun gylça etiv közy qamaqanca mañ-
lajna tutuv qaradъ.

— Kerek bolsa, at da tavьлыр, bir auzlana-
jьq da tevrejik—dev nөgerini çarьsьzlyqь-
na qarav, aña ьsara yjge kiriv ььjaqь stolnu
tereze tyvynden orunduqqa tartdъ.

Авdul-Qadъr yjge kirgenlej, atнь көrmege-
mine qajqьлы voluv, tiri-tiri atlav, cevgeni but-
laьна сьrmala, arvazda төgereкge qaradъ, alaj
volqanьqqa çomaqda ajtxanlaьca „ucdu, kyj-
dy“, tavьlmadъ. Ъьjaqь amanьqсь birevny xavx
bergen atьн çojmaqda edi dev qorquvlu voluv,
etekleri sibirtgi ete, yjge kiriv sordu:

— Qarav atнь көrmejme, meniki tyldy,
vaьxa adamньqьдъ, qajdadъ nek көrynmejdi?

Afendini çuqusu çenil ajazьqanьna kyle Ав-
dul-Qadъr çuav etdi:

— Men saña ajtxanma, at kerek bolsa tavь-
лыр, төgereкge savьв ajlanma da, keterge, kesin
ajtxanlaj, zaman volqandъ, oltur da bir çuq auz-
lan.

Savij çьlaqan bir vaьxa yjge kiriv bir ke-
sek turqanlaj, soxan ijis ete, biьgen semiz et-
leni keltiriv allyna salьв, xurçunundan vaььna
balauz ьla patcaх मुख salьннан араqь ььsa-
нь сьqarьв stolqa saldъ.

— Men ььlaj ertden-inir sajьн bu көk suv-
cuqdan auzuma quja turmasam, çyregim av-

rujdu da tevrejdi, caqır xaramdı, ansъ sen da mьndan tarta volursa,—dev icinde ъlgen cibini voloqan bir kir stakanna qujuv qoluna tutdurdu.

Mavlutda val suvnu alьrqa yrennen qollarъ bla araқъ stakannъ belinden buvuv, tartarъnъ allьnda bir—eki avaz sѳz ajьrqa esine tyşuv tevretди:

— Fajqamvar da (suratъn araқъ stakanda kѳrgenca, çiti qarav salavat saldъ) caqırnъ ysyn-den volmasa, kerti sen ajtxanca, araқъnъ keң-ne taşlamaqandъ, alaj volqanlьrqa viz, afendile, qaranъ adamlanъ qatъnda icerge tartъnavъz. Birin qojuv birin ajtajъm, fajqamvar kesini syjgen nѳgerleri bla çolovcu volqanъnda...

Afendini uzaqqa keterin taпъv:

— Siz qaum bir çanşaq volasъz, vileme ajьrъqъnъ, fajqamvar nѳgerleri bla çolovcu volqanъnda Nikolaj araқъdan toxdaqan çerinde tartxandъ. Çanşarqa vaşxa zaman tavьlъr, seni qolundaqъndan sora stakan çoqdu, men da anъ saqlav turama, tart da veri qoluma çetmege qoj,—dev seniiz iegini qoluna alьv xazьrlandъ.

Stakannъ tyvyn ѳрге ajlandьrъv, araқъdan çivigen cal mььqlarъn da syrtinej, semiz etni çonuv tevredi.

Igi, çel eltmezca voluv, xamxotun darij qol çavluq bla syrtyv, uzun kekire: „Xalal bolsun“ dev onunurıdan qovuv:

— Tan atmaj bu tatlı semiz etni qajda tavxansa?—dev sordu.

— Beri qonaqqa tyşe tevregenlej da senden soruv alqanъnъ toxdat dev tilegen edim, alaj bolqanlыqqa yrennen avruv seni qojarqa unamajdъ, ozsa, sana ozsun, aşıqanъnъ ылај төвөн җақјада тьсхъ җақјан оруслу җашнъ сосхасънъ etidi. Sen ылај келив тығгenden ағъ, urlannan mal bolsa da, sana bir тьјнълъ qurmanlыq etmej ijalmaqanma.

Ne ајтырьқдъ dev quru şşşanъ да орундуq tyvune ata qaradъ.

Savbol, ne zat ese da, igi җараşьv eti bolqan хайvандъ,—dev тішlerin qaza, atxa җyregi тынълықъ болмај арvазја сьқдъ.

Közleri cars көre, at җьјьloqan җатманъ tyvune varьv qaraqanъnda, kesini atъ җоқ, anъ orununa qavьrқalarъ aşıloqan eşek kivik bir osal at тақьльv tura edi. „Közlerim cars көryv ete volurmatъ“ dev көзlerin uvuv igi qaraqanъnda, ыјақъ at syeliv, өзennisine Abdul-Qadyr qadalyv tura edi.

— Afendi adamja orazada арақьдан тојув tentrej ајланьрја ајьвдъ, бу atxa min da ullu җолну өрге var, men ьзындan җeterme,—dev afendi җуав etginci, ьзына yjge таşajьv ketdi.

ALTYNÇY BAŞ

Qatna çetginci uzaqdan oquna qurc tösny zыңыгдаqan tauşu keledi. Ertdeñlädan verici toxdamaj çanur çavuv асылаqandy da, ceget vaurda çalan qajalanь kyn qыздыгьv tytyñletedi. Tikge сыqьv ағыqan өgyzса, таş uatxan maşina soluvlav, qara tytyny qajaqa qazan qara çaqqa, qarыңьна арва темір çolda төneregen арвасыqla keltirgen таşнь qujuv, qarav-qaraqыңсь kымуşyn bir çаңьна qыздыгьv, kerekсiz таşьп тыşьна qotarady. Tөвеge vаşьññan qumursxalaca, maşinadan сыqқан таş qalavnu төгегегине vаşьñьv, adamlа хar bir таş kesekni qollarына альv, ағы-вері vuruv, qыжьғьна kымуş çавьşхаңьп көрsele, bir çаңьна ајьгьv аqас гьғыñлаqа saladьla.

Çez vьсаqlь butlarына tije, bir көзыldyrev-ykly, көzyv-kөzyv imbaşlarынь çыльтраqаңьна qaraj, namazda salam vergen afendica, cibin qoruqanса, qolunda sipisin ағы-вері siike, işlegen adamlаqа bir көzynу qыжьғь vла qараqanlaj, өрге-enişge varady. Bir зьkгь! sarыşinli qart enişge ijile, belі avruv, bir kesekge solurqа сөgelegeninde, çez vьсаqlь esletmeј qartнь артыñdan keliv, tavаңь vла uruv, таş qalavqа qablady.

— Vьlajqа тыңајьrаmь kelgense, sen qart it teri?—dev хурçunundan qaqытнь сыqаргьv,

közyldyrevykların burununu qyýgýna çetdirib, ne zat ese da bir zatlanь çazdъ.

Qartnъ burunu qanaj, taş төbeden veri ајы-гылъв, çez въсаqlынь алъна товuqlанъв варъв tiledi:

— Он ваşлы yjdegim vardъ, çazma, çалыт-дан тъjsaqыз асдан qыгылъqvъз,—дев ајаqlына ваşып ururqa теvredi, алај volqanлыqqa хънъ ete, артына турув, въјаqlы sipini silke, qalqan işlegenlege qaraj ketdi.

Ol аръ çallaqanlaj çerni tyvynden taş kel-tirgen arвасыqlып маşınaqqa qotarъв, bir kel-vetli көк көз çaş, sarъ cacy da ter vla манъ-lajына qатыв, taş төbege miniv, төgereгине qa-rav çez въсаqlынь көrmegeninde, burunu qa-naqan qartxa qolu vla көrgyze ajtdъ:

— Kөremisiz, Taşcънъ iesini itleri endi viz-ni auzlarъ vla qыçыraqandan da ozuv, ајаqlarъ vla uruv теvregendile! Ајыв tylmydy, sen esgi işci-se, ol it urqanьnda, ань вълајдан qoratдыръ çanьndan kyreşmej, sen vaş uruv, ань ајаqlarъ-нь tyvyne çatasa.

Sарыşinli qart qaltъrav qovarqa kyreşiv, bu-runundan kelgen qannъ bir qolu vla syrte, çы-laj-çыlaj:

— Men ne etejim, qart qатып avruv çat-xanлы ај voladъ, men ana aşatъrqa çuq tav-majma,—дев көзlerin syrte, ketlv теvredi.

Ылајда ішлеген ңыз җарым адамдан бир сөз ајтхан болмај, ішлегенлерин қојув, баҗларын енишге тутув, хар кимда қалај етерге сақыш етїв тохдақанлај, машінадан бир қарт ішци вери ајыылыв җав қолларын бусхулқа сырте ајтды:

— Семјон кертї ајтады, выгын ол итни қартха артықлық етгенин алај кесїв қојсақ, тамбла ол андан аман да етер. Ішциле варывызда ішївїзні қојув Тащынь іесїне варыв ајтырқа кереквїз, ол көзлыклы итин ылајдан қысдав җалывызнь өсдыргынцы бир адам ішге сықмазқа керекди. Мен ајтханна размысьз?

Қарт алај ајтханлај, ылајда болқан ішциле вары кыреклерин, гетменлерин алыв Тащынь мїјала көкбаş ују турқан җерге ајланыв тебредїле. Семјон таş қалавдан тышмегенлеј, картунзун сїлкїв тохдатыв ајтды:

— Бир вөлек адам алај варқандан хажыр җоқду. Бывев ішци болқаннь қоварыв, іш етген адам қојмај, кумыс қазылқан тешикледе адамлань да сықарыв, не зат излегенївїзні ылај хар кимге бїлдрїв алај варырқа керекди.

Ылајда, менї аллымда сөleşген қарт ајтханца, вїз қарав турқанлај қарт ішциге артықлық етген итни алај қојмај Тащынь іесїнї аллына тешикден таş сықарқан арбақа сыртындан салыв аїај елтирге керекди. Екїнцїсї вїз ертденвладан инїрге дерїцї ішлївїз, алқан ахсавыз қарнывызқа җет-

mejdi, çalьbьzqa qoşulub, işlegen saqat sanьbьz az bolmaj, bir adam işge cьqmazqa keredi.

Bu men ajtxan zatlaqa razь esegiz, maşına toxdasьn! —dev tögereğine qaraqanьnda, taş qalavnu qatь adamdan cьq-cьqlama volub, bir qaumı: „Kerti ajtasa, kəvdy tözgenibiz“ dev qollarьn çilke, bir völek çaşьraq işci da çez vьsaqlьnь teşikde tutub, ajaqlarьn qaltьrata kəlturyv kele edile.

Qarav anь көргенlej, bir auzdan qьcьrqanca: „Taş taşьqan arvaqa sьrtьndan salьqьz“ dev qьcьrьv, anь tava tevinib, qollarьn silk-diie.

Taş arьtxan maşına işcileni çьjarqa, vuqa ökyrgenca, qьcьrьq etiv, qarьlv toxdadь. Suvnu şuvuldaqanь, çььloqan adamlanь daurlarь volmasa, işlegen tauş toxdadь. Çez vьsaqlь taş taşьqan arvaqa igi sььnmaj, sьrtьndan tyşyv, közyldyrevyklerini bir mьjalasь da sьnv, etekleri çerge syjrele, işcile da ььndand, Taşcьnь iesine tevredile...

Tөventin qonaqqa kelgen inaralla bla ty-nene kece tyrly-tyrly saqьrlanь ice kəv olturqanьna volur edi, vьgyn oneki saqatda qulluq etgen qьzь Weranь usyne darij cevgenin qablata qovxanьnda: „Başьm avrujdu“ dev kesin хьnxunu etiv qulluqcusuna vujurdu:

— Adam kelgen bolsa, „men bygyn yjde çoqma.“ Añladymъ?—dev sorub vaşxa yjde aq masgesini qansoqan tauşun eşıtıv, çimuşaq vaşmaqların qavlaı, guzava etiv, vaşxa yjge kiriv ketdi.

Ertdeden beri busaqatda Taşcъ turqan çerni tavlulahnъqъ volub, qajsъ ese da tav vijleni birine çuq çalatъv alъv kymyş, qorqaşın cъ-qartdъrъv enişge taşıtadъ.

Bir—eki çyldan bir ajnъ, aj çarъmnъ turqan bolmasa, mъnda kôv turmajdъ. Taşcъda veş—altъ çylnъ işlegen adamla anъ eki—yc çyldan bir—eki vlda kydden koredile, anъ da yc at çegilgen fajtor, bla arъ-beri ozqan zamanda.

Alaj kôv turub Taşcъqa bir kesek zamanna kebe da, cъpa aq masgesini qajorъşyn etgen bolmasa, vaşxa zat qulaqъna kirmejdı. Taşcъda işlerin çyrytgen ıylky qyъoqъ volqan bir adam bardъ, ol anъ orununa ne zat kerekli onovnu da etiv, bytev işlerin çyrytedi. Beri kelgen zamannda orunda çatъv qaxava ice neda aq masgesin qojununa alъv qozuj turqanlaj, işlerin çyrytgen adam vorkyn qoltuquna qъsханlaj, tørt bygulyv, eşik artъna syeliv Taşcъnъ işleri qalaj varqanъndan xapar ajtsa: „Kymyş az cъqarasa, kôv cъqar“ dev bir—eki sözny ajtъv, „voşsa“ degen maqanalъ qolun silkedi, sora masgeni eki al ajaqcъqlarъndan tutub kôkyreginde

sekirte ojnajdı. İşin çyrytgen, көвген syt kibik, aq qolun silkinenin көргенlej, guduluq eterge kelgen adamca, tauş eteme dev qorquv, aqırtıп ajaqlarынь vurunu bla сықъв, еşikни qajtarыв ketedi.

Wera, masgesi bla ana qarav turqan qulluqcu çatxan yjge kiriv, aq masgeni ajaqlып еşik qысыв ırnaqlында kesek çarasып көргенinde, qollarып silkgeni saıп uvurtlarы, val gыбыtlaca, qaltıraj, сыmmaq aq beti, aılyq turmaca, qызарыв, çaşıl көзleri orunларында сыqarqа tevregenca çыltıрав, auzuna kelgen aman söz ny ajtyв, masgege qarav turqan qызнь рі-қо-лу bla cасында tutuv, bir qolu bla la altып başly guloc tajaq bla tyjyv teşredi

— Men seni Zorzikge (masgeni atıdy) igi qararsa dev tutama anсы, seni inekni vaqqanca men ne eteme.

Çyn maşokca, ajaqlarып çerge qaqqan zamanda silkiniv, tyjyv qollarы avruqanында, seirsiniv orunduqqa miniv turqan masgeni qoıynuna alyв, silegejlerin caca, qысыгыв ajtdы:

— Busaqatdan doktornu alyв kel!

Eşikni tauş etdiriv uruv, masgeni көltırgenlej kesi çatxan çerge kirdi.

— Suv aqac kibik, qыпыр, quv doktor, celek kirgen coıunca, kijiz bөrkyn da cyjge taqa, mijala jaşcik bla bir darmanнь da еşik artына

syev, ығарыға кыреши, ат тишлерин да көргызе, ижиле кирди.

— Көремисе доктор, Зорзикни аҗаҗын җысдырғандыла, ана җаҗылы болғандан җалайға кирге билмеҗ турاما,—деу stol тывынде cibinle-ни тутарға кыреши oйнай турған masgeni, җоюнuna алы, аҗаҗын doktornu көзине тутду.

Masgeni аҗаҗын төрт җанына бурув қарав, бир җез таҗаҗны көкыреҗине тев тыныла айтды:

— Җыреҗи, өвҗеси иги ишлеҗди, аҗаҗны да тырнаҗсырды җовхан болмаса, ваҗха хатасы җоҗду.

Bajlav sala турғанлаҗ, Таҗыны ишлерин җырытҗен beti-qutu ketiv ешикни җыҗыны асыв сорду:

— Bek ullu işni ysynden kirirge vollar-mudu?

— Ne ullu işdi ol? Zorzik avruğan etedi, men boş tylme, artda kelirse!—деу аҗаҗы вайланған masgeni җоюнuna җысханлаҗ terezege ваты, eslemeҗ җаҗа җыҗыны ваты сыныла җараған adamca, артына тураҗла, киралмаҗ, ешикни җыҗыныдан қарав турған işin җырытҗенне сорду:

— İşcile işlemeҗ meni arvazyma nek vasy-nandyла?

Җыруу сынан itca, mukgur болғанлаҗ, yj-ge кире, ешик артында тохда айтды:

— İşçile ne ese da bunt et'v vasyňnandyła, işlegenlege qaravcunu da taş taşyjan arbaz saly keliv, sana sölüşmeý keterik tylvyz dev vasyňyň turadyła.

Aq beti cibin av çavyşhanca çyýgylyň aýtdy:

— Meni qajar zýkgylyla saýyqanna saýar-qa zamanym çogdu, sen bilemise, meni Zorzikni qatýndan keterge madarym çogdu. Býna qajt da işigizge varýyň de da ýylajdan arý qorat, keterge unamasala, straznikleni tamadalary avcaryň maňa saýar.

Doktorqa aýlaňy:

— Bygynden qaiqyň kyn көrmegenme, Zorzik avrujdu, arbazqa bu zýkgylyla vasyňnandyła, doktor, çyregimi basar bir çarman icir,—dedi.

Doktor mijala kyvyrcegin qaza turoňlaj, zýnyrdav terezeni bir közy ualyň, vojalqan pol-qa taş tyşdy. Aň көргенlej qorquv, Wera pec qalanňanň myjyşyňa qýsyň toxdad.

„Arbazqa vasyňnanla atxandyła“ dev kölyne keliv, acuv bolqandan butlary qaltýraj, masgeni da költýryv balkonna saýyň qaraqanynda, atly straznikle işçileni төгereklerin alyň, ala da ortada bir-biri usyňa tyq vasyňyň, „beý saýsyň, aýtyrýrýň bard“ dev daur ete tura egile.

Aq masgeni Taşyň ieseli qatýňny qolunda көргенlej, bir—eki çaş işçi bir-birin tyrtýv kyldyle.

Semjon bir çassъ sьrt işcini imbaşna miniv qьsьgьv ajtdь:

— Seni işge qaraqan adamlarьn vizge çetdir-megenleri qalmaqandь, endi qartlanь tyjyv tevre-gendile. Bizni senden izlegenibiz ma bu itni mьndan qorat (eki straznik eki çanьn saqlav turqan çez vьsaqlьqьqь varmaqь vla kьrgyzdy), çalьvьz qarьnvьzqьqь çetmejdi, seni aq masgen kьrgen kynny vizni em ullu çal aiqan işcibiz kьrmejdi...

Masgeni atь ajtylqanlaj, syek saqlaqan itleca, qarav turqan strazniklege balkondan qьsьgьv ajtdь:

— Men vьlanь gьryldaqlanlarьn eşitirge syj-mejme, busaqatdan vьlajdan qьsdaqьz!

Masgeni qojununa qьsханlaj ьzьna yjge taşajьv ketdi.

Atlanь auzlarь acььv, qamci tauşla cьqьqь tevregenlej... işcileni kimini kьz tyvy kьvyv, kimini vьrky cartlav, vaşь qanaj, xar kim vaşьn qьsdьrьqьqь kyreşiv arvaz arivlandь...

Temurqь eşegin suvnu bir çanьnda taşxa taqьv, kьpyrden Taşьqьqь өtgeninde, artьnda bir vөlek atь gammojlarь vla, aq vet semiz tьşьgьv qojununda aq masgesi vla fajtonnu ara-sьna olturuv, anь allьnda da ullu vьsaqlarьna tajana imvaslarь çьltьraqanla olturuv, ken-den dux ijisieri kele, çortuv Temurqanь qayь

bla ozdula. Alaqa qarajma dev, savьrьнь vurunu taşxa iliniv, avьna qacar qojanca tögeregine qaraj, qalajqa kirirge bilmej oramнь arasьnda ere syeliv turqanlaj, qatь bla bir kelvetli işci ozuv tevregenlej „toxda“ dev qolu bla kergyze sordu:

— Men işlerge kelgenme, kimgе varьqа kerekme, mьnda adam tanьmajma.

Orus sözleden ese көvysyn qolu bla kergyze qaracaj til bla ajtdь:

Kelvetli işci Temurqa qolu bla çerni qazьv kergyzeninden ajьrqan volur edi, qartнь ne ycyn kelgenin aьladь, çьь ьsara, qolundan tutuv, kontornu allьna eltiv: „Bylajqa var“ dev qolu bla kergyzyv, ььjaqьnlaj ьsara-ьsara ketdi.

Kontornu eşiğин асьв арь kirirge tevregenlej, bir çez tyjmeli allьn альв, erinin cyjyryv, Temurqanь ajaqlarьn kergyze, yjge çiberirge unamadь. Temurqa kelvetli işci tybev ьsarьv kesi adamьsa aşьrqanьna vатыr voluv, eşyn uruş etiv kirirge murat etdi, alaj volqanььqqa, çez tyjmeli eşikden vaşьn qaratьv sьzqьrqanьnda, ana uşaş ekevlen çetiv хьнь-xunu etiv, savьrlarьнь salamlarьn ullu ььsaqlarьнь qьjьrь bla tyrte „teş“ degen maqanalь qollarь bla kergyzdyle.

Temurqa yjge qojmaqanlarьнь qajqьсь savьrlada volqanьn ajьrvь:

— Oj qara kyn kelsin siz amanlany yjygyzge, savarla bolmaj, çyr-çyr curuqlarym bolsa, men sizge işlerge da kelmez edim,—dev valsýq çuqu bolqan savarlarýn teşiv, arbazda qojub, çalan ajaq kontorqa kirdi, çerni tyvynde kymyş qazarqa çaraşyv eşikge sýqyv qaraqanýnda, savarlarý salqan çerinde çoq tura edile.

Ne eterge bilmej: „Çalan ajaq qalajqa varajym“ dev yjny bir çanyña qaraqanýnda, çez tyjmelileni ekisi qarýnlarýn tutub xarx ete, biri savarlaný tajaqqa sancýv, vurunun da qolu bla tutxanlaj, alyv varýv çaqada otlaj turqan tonuzlaný allarýna atdy. Savariadan elgeniv tonuzla bir çanyña qacxanlarýnda, çez tyjmelileni ycysy da qollarýn bir birine urub kyldyle.

Temurqa savarlarýn tonuzlaný allarýndan qalaj alyrqa bilmej, çalan ajaq oramda ørge syeliv turqanlaj, qoltuqunda qara øtmekcigi bla vyjaqý kelvetli işci көpyrden øtyv 'kele edi.

Qatýna çetiv, Temurqaný çalan ajaq ørge turub nek turqanýn anylajalmaj, Temurqaqa da çez tyjmelilege da qarav sordu:

— Qart çalan ajaq nek turady?

Çez tyjmelile bir-birin tyrtyv kylyv, tonuzla otlaqan çaqaný көrgызув ajtdýla:

— Aziatny savarlarý ijis etgenden tonuzla da çijirgeniv qacadýla.

Ajtxan sözlərin bir əlamət nəqərdə qə kəryv
cəgelev tovuqların uruv kyldyle.

Temurqa kelbetli işcida əlaqə qoşulub kyle-
di dəv turqanlaj: „Bylaj tut“ dəv qara ötməgin
Temurqa qə veriv, çez tyjmelilege da qaşın-va-
şın tyjyv, ne zatla ese da Temurqa ajırmaqan
bir zatlan ajta, vəguşladan sekiriv ça qə ty-
şuv, savırlan əlv cə qəv Temurqa qə verdi.
Ol savırların kijginci ysyne öre turqanlaj tu-
rur, qolundan tuta birgesinə əlv ketdi. Əla
kəzden taşajqandan sorada, çez tyjmeliləni
kylgən taşlar kele edi...

Kyn çarə qdan cə qəv, suvuq əjaz ura, ky-
myş qazylqan qarən təşikge kirgenlerinde,
„Ojulluq volur“ dəv Temurqa artına turaqladı:
əla j volqanlyq qə birgesinə vər qan Semjon qart-
n nəden elgennenin eslev: „Qorqma, ojulluq
tyldy“ dəv arqavlan kərgyze, avına-syryne,
qolundan tutxanlaj, kymyş qazylqan çerge deri
eltiv, işləj turqan işcile vla şaqrej etdi; qalaj
işlərigin kərgyzyv işgə çarəşdirdi.

Temurqa çərni tyvynde işləgen kesi kibik
qartlan da, çəş adamlan da kərgeninde, oju-
lub basar degen qorquvu ketiv işgə çarəşdi.

Temurqa vər keliv işcilege tyvəginci, qaj-
sda bolsun, orus adamn kəryv volmaj edi.
vər keliv işləv təvərgenli bir zatn ajırmaj
kəv saqış etedi: „İşcile artıqsızda Semjon,

keslerini birica koryv, atan, anan etmezlik çumu-
şaqlyqny etedile, kantorda turqan çez tyjmelile
va vylaca volmaj itge qaraqanca qarajdyla. Byla
da, aia da orusdula, dinleri, tilleri birdi, vylaj
nek voladъ“ dev ajralmaj көв dьgalas etiv
saqylana edi.

Semjonnu birgesine prazdnik kynlede işcile
çыжыlv sölüşgen çerlege vara, bir kesek tilge
yrenneninde, bir kyn ketiv vara Semjonnu bile-
ginden tutuv toxdatъv, auzu çetişdirmegenne
da qollarъn qoşuv sordu:

— Siz, işcile, artъqsъzda sen kesin, sora ol
kontorda turqanla da oruslulasъz, alaj volqan-
lyqqa siz aladan ese vaşxa adamlasъz, ala tyri-
sele, ursala, siz meni kesigizge qъsasъz, ol alaj
nek voladъ?

Semjon, qartъn ajtxaъna ысаръv, tenne кө-
ryv, belinden tutuv, kesine qъsa:

— Biz oruslula volqanlyqqa, viz işcile qol
qыжпывъz vla vaşъvъzъnъ kecindireviz, ala va
vizni qaпывъzъnъ iciv, qыжпывъzdan semiriv
turadyla.

Seni eiinde Qъjamъt degen vaj veri malla
satarqa kelse, seni savъrlarъnъ tonuzlanъ allyna
atxanla aъnъ төгeregine ne ajtadъ dev it kivik
ajlanadyla, Taşъnъ işin çyrytgen, viz oruslula
volqanlyqqa, vizge qararqa tursunmajdъ, Qъja-
mъt kelse, aъnъ qoltuqundan kiriv yjyne eltedi,

birgesine сақыр иседи. Endi işcile kontorda тұр-
қанидан ваşха волқанларын апыладынть?—
деу ығара, Темурқаға қарады.

Тыпылав тұрив, бир умутхан затын есине тысыр-
генца, веті қағыв, ваşын көлтурув айтды:

— Қарапывыз, көв затын билмеј қараны
вавоға киргенца турамыз.

Семјондан, кетеди деу қорққанца. қаты тұт-
ханлај варлық қерлерине кетив теуедиле...

ҶЕТІНЦІ БАСЫ

Қын қысыв тұрив, бир—еки кынны қаңур қау-
ив ажазықанлы үйлені ваşларь көгергенди. Ким-
леден есе да афендиге келген қозула аналарын-
дан замансыз ајырылғанларьна танық волув,
салмандан ваşларын қаратыв мақрадyla. Көв
волмај бир нөгеріері кесііген қырге варыв,
қаннъ іјісгеу, қујруқларь қалтырај ыларьна қаса-
дыла, дақыда бир-бирин тырте, салманна келив,
арь-вері озқан адамлаға қарав, „бізні вошла-
қыз“ дегенца таралыв мақрадyla.

Ешек сыртындан отун қыгу дықырдау арваз-
қа кетгенлеј, сыртъ тыңајқаньна қуаныв қыс-
хы умут етив, үјны есігине ајланыв оқујду.

Тіјреде бир есгі үјны аллында бир қарт кіші
етегінде қуқлав тұрқан қолан кішдікні, ешкі
қаты етилгенца сусырув, елгендірів ұјатды, хы-

mil soqur көзlerin acarqa kyreşiv kynne ajla-
nъv zamanъv bilirge murat etiv qarajdъ. Ulanъn-
dan tuvqan çaşcъq ojnarqa esine tuşuv, aqr-
tъn tajaqъn aldъ. Qart tajaqъn tavmaj төgeregin
qarmajdъ. Çaşcъq, qart tajaqъn izlej төrt çanъn
sermegenin көriv, kylylgyn tьjalmaj, pьx-cьx
ete, yj artъna qacdъ.

Qьjamъt bla Abdul-Qadyr Muxammat-Amin-
ni yjynde, tereze çavuvlanъ ijiv, qozu etden
tojuv, tişlerin arьta, sьrtlъ şindiklege tajanъv
olturuv turqanlaj, tamaqъn arьta, alqьvurun
Qьjamъt vaşladъ:

— Abdul-Qadyr vizni elde çanъ adamdъ,
Muxammat-Amin bileđi, vizni elibiz aman qьlq-
lъ voluv, vuzuluv tevregendi, onov etgenbiz
da tot voluv turqan çyrekleni ċin iş bla bir
çanьrtьrqa kerekdi dev alajda toxdaqanvъz.
Endi sen vygece ne alamat şьjьxlьqъnъ da көr-
gyzyrge kerekse. Bizni elibiz qaranъ el volsa
da, igi şьjьxпъ bek syjedi. Bizni qolubuzdan
kelgen zat bla sana voluşurbuz, alaj'a' sen vi-
genini virda qaldьrma, meni senden tilegim
oldu. Sen vygece tьrafъ namazda çigit volsan,
Qaracajda seni atьn oq atьlqanlaj ajtьllьqdъ.
Da meni ajtьrьm oldu,—dev Abdul-Qadyrпъ
közьne qarav toxdadъ.

Kөzleri, kemirilgen qozu vaşxa cьraq varьv.
aşьqmaj, tişlerin arьta ajtdъ:

— Men sizni eligiz көrmegenca шыьх во-
лurma, siz bilirge kereksiz, xar bir işm etgen
adamнь қыьнь тавыьрқа kerekdi, artыqсызда
men sizni ycyn шыьхлыq eterge tebiegenden
sora maңa ne uzatырьқыьнь bilirge syjeme.

Bir çanyна polqa tykyre, auzuna xurçunun-
dan сықарыь bir tuz ғыrtнь atды.

Muxammat-Amin көзыny қыьғын Қыямытха
çetdiriv ajtdы:

— Ol zat ycyn sen qajқыь volma, viz seni
da dev quandyгыьыь.

Alaj ese, men quru sözge inanyьcy adam
da tylme, alaj bolsada siz ekigizni ajtxan sözy-
gyzge inajым, meni qol қыьныть көble ашав,
kesleri тыьнда qalyь, ваьыть otxa көв çolda
salqandyла, siz alaj eterge murat etsegiz, men
sizni elden qacyь keterca eterme. Endi maңa
çumuş eterge, men da, siz da inannyan bir adam
kerekdi, kim vola ese da allaj bir adamнь тавыь
inirge maңa çiberigiz,—dev orunundan qovdu.

Қыямыт afendige qaraj ajtdы:

— Bizni aman çaşdan ышаныь adam тавыь-
лыq tyldy, sen qalaj көrese?

Allax, allax, Qandaurnu tavsaq, andan sora
bir adam da kerek tyldy. Endi zaman ozub
varady, төgeregibizge qarav хазыь volurқа kerek-
biz,—dev tavxadan алыь сарыьыь ваьына kijiv
tevreدي.

Авдүл-Қадыр ала тава қыпыр қарав, хылікке ете айтды:

— Сыртылген тазса, ерінлерігіз ҫав ҫуқудан ҫытырай елге сықсақыз, шыҫх не қаты кыреҫсе да, сиз дін тутхан адамласыз дев кішіні инандыралмаз. Көремісиз, мен аузума асұвташ туз ғыртны атыв ағы-вері айландыроғанымда, аузум ыс кынны ашамай тұрған адамса қурақсыв қалды, сиз бирда қуруј есе да, хамхотларықызны ағы ышықыз.

Ҷапы етилген сактијан месилери ҫығыдај, ыјны бир мујысыне бурулду.

Essizliklerine ҫuncув:

— Ҷаҫавлу бол, ақыл ыретгенине,—дев ҫенлери вла хамхотларып сырте сықыв кетдйле...

Байрым кесе тырағы намазда, меэгітге көв адам васыпыв, аллында екі ҫав сырақы вла Мухаммат-Амин михравпы васыхсына минів, аллына вуқи воіқан бир ыллу китавпы алыв, аваз ајтады:

— Ҷамақатывыз осал воіқанды, аллахпы тутмақандан адамланы ҫыреклери тот воіув, елні ісінде васышық етген ақыллы адамланы ајтханларып етмејдйле, апы ысуп аллах самланыв, саванларывзынны, вйсенлеривизні қурутув варады. Елде биревны мылкыне суқланнанла көв воіув тебегендйле. Ма аллахпы келамында алај ајтады: „Бир ел афендилери, хаҫилери, аллах сајлақан онлу

adamlarь ajtxandan cьqьbь, kesleri syjgenni etib namazqa cьrymej, oraza tutmaj, allaxnь unutup tevregenlerinde, allax alaqa camlanьbь, ellerine bьxь vara qan, anь bьbь bla gьbьbь cьvdurqandь“.

Al tizginde olturqan bir qart, kerti cьaqa-sьndan gьbьbь kirgenca, uzalьbь vojunun qasьbь cьavorun qalaqlarьn arь-berі bьbьdь. „...alajdь mubarekle, allaxnь cьolun tutmaqannь bu dьnjada da іші qolaj vollar tyldy. Bьlaj qarav elibizde bir qaum adam gьjaurla bla xox volub, іш cьyrytyv tevregenin koryv, ala amaltьn savlaj elge allax bir camlanmasьn dev men orazanь allьnda eki cьььrma kynny suav oraza tutub, orazadan veri da kece sajьn tan atxьncь namaz qьbьbь duva tilev turama. Bu ketgen kece namaz qьbьbь tajannanlaj korygen tyşlerime qarasam, meni tilegen duamь allax eşitgen volur dev murat eteme. Bajьm kece fajqamvarnь cьanь ajlanadь, bir salavat salajьq.

Muadzinne cьavcьraqlanь cьuqlatdьgьbь, lam-palanь enişge burub qaranь etdiriv, vaşьn eki cьanьna atьbь salavat salьbь tevredi.

Qaranь mezgitde cьььlqan xalq vaşlarьn eki cьanьna atьbь salavat sala turqanlaj, mezgitni i arasьndan bir cьaşı! cьanqan zat adamlanь vaşlarьndan salьnbьbь „allax, allax“ dev qьcьrbьbь tevredi.

Qarav çaşıl çannannъ көргенлей, namazqa kelgenleni bir qaumu qorquv, eşikge qacar qaj-qıylъ volub tevredi, bir qaumu da zikir etgenlerin toxdatъv, seirge qarav turoqanlaj, afendi qъsъrdъ:

— Muxammat fajqamvarnъ qavъrından şıjъx kelgendi, salavat etigiz!—dev vьjaqъ zikirni kesі alcъlъq etiv vaşladъ.

Adamla qъsъra-qъsъra onsuz volub toxdav qaraqanlarъnda, lampala çarъq çana, afendi da, issilegen atca, vaşъn eki çanъna ata, qatъnda aq sarъxlъ, çaşıl avasъ vla bir adam qara saqalъn sьlaj, ørge syeliv tura edi.

Afendini qulaqъna: „Kөvdy silkinnenin, vojunçigini sьndъrasa“ dev şъvъrdaj, çanъ kelgen çaşıl avalъ çamaqatxa ajlanъv ajtdъ:

— Muvarekle, bir dua etejik! Ullu allaxnъ vujruqu vla (alaj ajtxanlaj eki qolun ørge çajъv, көzlerin көkge araltdъ) men bygyn inirde Medinada aşxam namaz qъlъv, sizge izin berirge keleme. Bygece tьrafъ namaznъ ozdurmaqъz da etigiz, men vьlajdan cъqqanlaj, ьzъma qajtvъ fajqamvarnъ (vaşъn ørge tutub salavat sala) qavъrъna zijaratxa varъv qajъtъrъqma, sizni ara-qъzda allax syjgen bir muvarek adam vardъ, ol da meni çөnerim volluqdu.

Çaşıl avasъ çel ete, vasxъcdan tyşyuv, al safnъ qъjъrъnda көzlerin çumuv vaşъn arъ-veri silke

tutqan Qandaurnu qolundan tutub: „Tьrať qьl-dьr“ dedi, sora afendi taва mьncaqlarьn silkiv, Qandaurnu syjregenlej meзgitden cьqьv ketdi.

Em artда safда Axmat Bijnөгerni qavьr-qasьndan tyrtyv:

— Medinaqa deri şьjьxnь ьzьndan çorta-ryq ese, çajraq Qandaurnu talaqь турлуqdu,—dev kылlygyn tьjalmaј cevgen çenin auzuna qьsdь.

Abdul-Qadьr Qandaur bla meзgitden cьq-qanlaj, artьndan tyrte varьv myjyşny taşasьna çetgenlej, Qandaurnu xamxotuna çumduruqun tutub ajtdь:

— „Allaxnь syjgen“ tuarь! Men sana nen-ca çolda ajtxan edim. Men „allax, allax“ dev eki kere ajtxanlajьma çivni voşlaqanьnь toxdatьv meni өрге tartьv cьqar dev seni eşek qu-laqlarьndan tutub çьjьrma çolda ajtxan edimda. Bygece seni amaltьn bir qartnь vojunçigin cь-qarьrqa azdan qalqanma. Bu çoldan sora vьlaj etgenin bolsa, seni birgeme „fajqamvarnь qavььna“ eltgen oqaj esen, tavannь veriv ma bu qarxaqdan atarma—dev syjrej varьv meзgitni allynda mijik xunanь көrgyzdy.

— Bar endi, ertenbla men xapar verginci yjden eşikge cьqma,—dev Muxammat-Aminri yjy taва ajlanьv ketdi.

Kece igi ketiv, adamla namazdan сыqqan-
larında, bir völek qart Qыjамытнь төгерегине
васынь, көзүв-көзүв qолун tutув айтдыла:

— Bizni balalarъвъzqa da seni балаңа ver-
gen allax versin, ne zamanda da rьsxъ toxda-
qan bir adam edin, „çavqan көlge çavadъ“
dejdi, tejri eşigi асылqanca, шыъх kelgenlej, seni
çасынь qолундан tutув ziyaratxa альв ketdi.

Qajsъ da bilgenica sөleşe, Qыjамытнь yjyne
derici ашыгъв, хар kim yjy тава бурулув ketdi.

Aхmat, Qасым, Bijnöger, Batal Toqalнь
yjyny алына çetiv, сасыльв кетерге көлли вar-
maj, шыъхнь usynden sөzny başladыла. Alqь-
burun qalqan zamandaca хыликге ete Aхmat
başladы:

— Ol шыъх degenleri qara saqal Qасымнь
qaşxa алаşасындан çyryk volur ansъ, fajqatmar-
нь qавыгъ uzaqda харагъ vardъ, vygece ert-
denblaqa deri Qandaurnu da syjrej агъ varъв
kelallьq volmaz edi. Qасымнь imвaşьсына taja-
na Bijnöger:

— Eki çыль мен Qыjамыtlada calqъ tut-
хан edim da, Qandaurnu шыъхха uşaqan çerin
kөrmegenme, анъ шыъх birgesine альв ketgenin
birde аьралmajma. Bizni Toqalнь eltse da bir
işge uşaj edi,—dev kylyв, Toqalнь qавьrqасын-
dan tyrtды.

Bijnөгerni хыликге etgeni çанына tijiv. Toqal:

— Meni eltse da birda seir bolma, men siznica allaxыmъ, adamыmъ тапымaj aylanmajma, kesim teli esem da, men ullula aйтханны еііv turama,—dev көncegin tarta, aladan bir çaпы-na ајыгыldъ.

Bijnөгer vygece Toqalны sözly bolqанына seirsiniв:

— Aјhaj, sen'a xarıv, Qыjамытны ајаqçолun çuvarqa tabsan, sana andan ullu игілік qajda. Eşikge сыqsa, ызыndan qumqанын da çyryte tur, vygece çaшы da шых volqандъ, sanada andan bir çuq çeter, var, eşikge сыqарqa seni saqlav turadъ,—dev Qыjамытны yjyn көrgyzdy.

Qasым busaqatxa derici тыылав turuv, тө-zalmaj Toqalны ызыndan qысърды:

— Ol yjyne ot тышgen kece çaqaqa етіv воjunçigine az qaqыv qoјqanma, endi мыndan көv ozsaп мыыqы anaп тапыmazca eterme, andan ese auzuny тыja var, sen Qыjамытны it tegenesini qатында çatxan egetise.

Toqal тава çumduruqlарып qыsa tevredi, alaj volqаныыqqa нөгerleri tutuv çivermediіe. Qal-qanla, xar kim көіyne kelgenni ајтыv вошаqа-пында, Batal ortaqa сыqa ајtdы:

— Toqalны xalisin bile turqanlaj, birgevizge qoшавыз da tevreyviz, ol'a vizden eşitgenin, bazar vetin almaşдыrmaj, savыv, betsiniv Qыja-мыtxa ајтыv turadъ.

Qasymny acyvlannany igi ketiv voşalmaj:
— Kim taqady any birgesine? Qart qojoqamant vaşy çavşxanca, kişi any saqymaqlanj qoşulady da tebrejdi. Atasyny aman közyne ucurajym birda ajamasyn da tavxanyn ajtsyn, alaj'a ikinci qoloqa tyşse, men any bitin ezermey,—dev tişlerin syqyrdady, kesi allyna çumduyruqlaryn qaty qyşy toxdady.

Bijnöger eki qucaqyyla nögerlerin çovvuyete şyvirdady:

— Şyşxny xarary ertden syqar, çyrygyz, endi casyajyq „yju volqan yjyney, yju volmaqam vaşy tyvyne“—dev gitçe zamanda ajtyvcylaryn naqyrdady ajtyv, qaumu da yjleri tava buruluv kettile.

SEGIZINCI BAŞ

Symtyrtay otun çana keliv çiltin cartlav Temurqany avuna tyşyuv elgendirdi. Eri kelgenne qanay, Molehan yj tyvynde urcuqçay ajlanay, sautlanay dnyrdatay, qonaqlaryna aşaryq xazyrlarqay kyreşedi. Otay çojun asxanlay Temurqay keltirgen qaray öimekni çartyşyn saxanda tuvray, kesek kesegin aqay tavaqçay salay, xotayyla vaşyn çava, tijrede kesi kibik çarly xonşularyna ötmekden xonşuluq eltedi.

Semjon Temurqa nəgerini qarəvsuz çaşaqanpın kəzy bla kəryv, qəzv-qəzv zilka tytynden tartəv, mədaх volub, vəşyn enişge tutxanlaj, qəsxac bla kylde suratla saladə.

Temurqa xoşkeldige kelgen xonşularəna vurulub, xaparnə çassə kelli:redi:

— Men ne kəv çerde turqan esem da, ma bu qatymda olturqan orus çaşdan igi adamqa tyvemegeenme, ol mana Tascəda atam, anam etmezlik çumuşaqləqnə etgendi. Anə dini vizden vəşxa volqanləqqa, Qəjanəyt kivik muslimanla anə suruq oltanəna qurman bolsunla. Siz orus vərəşyda birdi dev alaj umut etmegiz, men anda kontorda turqan bir qaumnu kərdym, bir vəşxalarə çoqdu, tamam Qəjamətnə vurunundan tyşgen kivik xar bir işleri, qəyləqlarə şaşmaj uşajdyla. Ol qaumnu qatəndan ketiv işlegen adamləqa qatəşsan, vojunundan bir aur çykny atəv təncajqan kivik volasa. Səzleri da, işleri da bir-birine tajancaq volqanlaj, biri-birin tutub turadyla. Alqən men kartuzlu adam kərsem, gəjurnu alasə, qarasə çoqdu dev qaraj edim, endi va kesim vərəv iclerinde turqanymda, qalaj ulla çanəlv turqanəv tənəqanma. Alajda men bir kesek turqanma, ol kesek zamannə icinde ma bu çaş vəşxa adamləqəndan sorada, meni kəzymy acxanə caqlə çaşaqan əmyryvyzge vilsek çarlə qaum vylaj aman kynne çetiv turmaz edik. İş-

icile biznıca tyldyle, vajla bizni biribizni ysyne miniv turqanlyqqa qalqanla çallav ketgen volıasa, nogerlerin birigiv qyjnylyqdan alıyqa voluşmajdıla, işcilede alaj tyldy; birine zor çetgenlej, varıyda birigiv savadıla. Çanymla biz da alaj volurqa kerekviz,—dev orus tilge yrennenin xonşularına bildire, veri buruluv Semjon-na ne ese da bir zatlanı ajtdı.

— Men, qart adam, kergenimi ondan birin-da çarmalajalmaqanma, bu sizni bla bir—eki soleşirge syjedi,—dev kesin ııımacıa xazırlav toxdadı.

Semjon til bilmegenine buşuv ete, vaşladı:

— Kelyme kelgen zatlanı sizni tiligiz bla kesim çetdiriv ajtalmaqanma çyregim qyjnaladı, alaj bolsada sizni elligiz Temurqa ajtyrqa kyreşir. Siz, tavlula, eki çykny kelyresiz: biri—kesigizni ıııılerigiz, vajlarbyz, ekincisi—orus patcaılyq usygyzge miniv, sizni qaranılyqda taşny tyvune qısdırv turadıla. Men ajtyrbyk køv zatlanı siz busaqatda ajrallıq tylsyz, alaj volqanlyqqa siz anı køv turmaj ajyrvıyız. Biz, çarby, işlegen xalıq, oruslu, qaracajby dev ajrımaj, bir-biribizge qavırqavıznı verirge kerekviz. Qaracajbyla varıyda bir volmaqanca oruslula da varıyda bir tyldyle. Sizni vajlarbyz sizni çekgenca, viznikile da vizni çekiv, kyn saıyn qanbyznı iciv turadıla. Orus, qaracaj ajrımaj işcile,

qyjnalqanla birigiv silkinsek, varьvьznьda çavubuz vajlanь, ala ajtxanda çyrygen patcaхьqнь ysyvyzden atьv, kesi qolubuz bla kesinizge çarьq çaşav işlerikbiz. Bylaj qarasan, anь siz menden igi bilesiz, sizde bir völek adamda volqan çer, mal, rьsxь vytev elde çoqdu. Ol varьsьda sizni qoluquz bla, sizni qьjьnьqьznь aşav çьjьlqandь. İşcile, çarьla birigiv ömyrden veri vojnyubuznu vasьv solutmaj turqan vojnsxanь atajьq,—dev asьrь bek qьzvь ketgenin eslev ьşara, Temurqaqa „asьrь көv ajtdьm, alaj bolsada көcyr, men da voluşurma“ dev toxdadь.

„Eçigi-ystyny“ bla ajьrmasala da, vьlajqa çьjьlqanla Semjon ajtxan zatнь maqanasьn aңlav, Temurqa көcyryrge tevregeninde, anь auzuna сава. Bijnöger sordu:

— Men anьlaqan bla, ol ajtxan zatlarьn varьsьnda bek tyz ajtadь, alaj bolsada ol ajtxanca, birevny malьn alqan gynax volmazmь? Bizde afendile tajmaj avaz ajtsala, anь ajtxanlaj turadьla.

Qasьm artда olturub turqanlaj, veri qovub:

— Kereksiz zatнь sorqandan ne maqana vardь, seni dinini, tilini bilmegen adam gynaxнь, suavнь qajdan bileди? Andan ese ma bu prustoplanь, starşinalanь artlarьn eter madar var ese, anь sorurqa kerekdi. Sor, marça, Temurqa! —dev olturdu.

Nögerleri sorqanнь Temurqa auzuna qolarьn da qoşuv Semjonna көcyre turqanlaj Axmat, kesi-kesine söleşgenca, orunundan qovmaqanlaj ajtdь:

— Bytev ань ajtxanьna men qol salьv tox-dajma, meni ajaqçol qazarqa bir eli çerim çoqdu, Qьjamьtnь çer çava maьndan sorada, elni savanlarьnь çartьsь аньqьdь. Auzubuznu acьv qarav turmaj, çer, suv ten bolquncu kyreşirge kerekdi.

Ol alaj ajtxanlaj, Toqal төgereğine qaraj ajtdь:

— On çanьnь ajlandьr da bir var, sana Qьjamьt çerin verse көrməzmise, çaramaqan sözleni ajtxandan ne sebev vardь?

Batal Toqalqa qьjьqьna qaraj:

— Toqal xariv Qьjamьtnь çerin sьjьrqan oqaj esen, çaratьv alsa, esgi çarь tonun da berlikdi. „Telige çol voş, ajranna suv qoş“ dev seni kивiklege ajtadyla. Bьlajda gьr-gьr ete turmada var, Qьjamьtnь qatьnь otun çardьrьrqa saqlav turadь; çenil varmasan, tepsі tyvden quru qalьrsa,—dev qolu bla eşikni көrgyzdy.

Tynene da Qasьm Toqalqa tiş qьsьv qalqan edi da, ань ysynden söz qozqalqanьnda, төzalmaj:

— Şьjьx Qandaur kele volur, var allyna qara!—dev çarqalaqa avьndьra, qavьrqasьndan tyrtidy.

„Şыжх Qandaur“ dev eşitgeninde, Temurqa Semjon bla sөleşgenin bөlyз:

— Ol qan icgen ғылан qacan шыжх vol-qandь?—dev sordu.

Bijnöger qalqanlardan aloqa ысарыv ajtdь:

— Qandaur ullu, allaxxa ғараqan adam vol-qandь, тырафь namazda izin berirge Medinadan kelgenme dev bir qara saqallь adam namaz ete turqanlaj, ғашıl ғаньv, vaşьvьz bla bir—eki da ucuv Qandaurnu fajqamvarnь qavьrьna elteme dev qolundan tutxanlaj mezgitden сыqvь ketgendi.

Bijnöger sөleşe turqanlaj, İbrahim vojununda geten artmaqсыqlарь bla aqьrtьn kirdi, artlarьnda olturuv тынлав turdu, sora Bijnöger sөzyn voşaqanlaj, sekiriv qovuv, qolunada eki сыннан qavracьqnь ғumuv, көzleri ғana ajtdь:

— Qandaur шыжх volqan ese, ғылан volлуq kimdi? Ғарь Xamidni cegetde sojув ketiv, мында шыжх volамь ajlanadь?

Allьndan vaşlav Xamidni qalaj өltyryv ket-genin ajtvь:—Ma vu da Xamidni qan ғuqu volqan сыvьzqьсыдь,—dev сыннан qavracьqlань atasьna uzatьv, ғыlaqanьn тыjalmaj vilek aqac-нь артына qacдь.

Ғьjьlqan adamlань vetleri otxa suv qujqanca voluv tyrlendile. Ғaşьqnь ғылав qacxaпьn көгуv, qajqьль voluv, Semjon Temurqaqa—ne volqandь?—dev sordu.

Qart Temurqa Qandaurnu kesine çetdirgen qıjınlıqlar da esine tuşuv, çılamıqlar tögyle, sınıp qavracıqlada qan tamqalanı kergyzyv, ne voıqanı ajtxanıda, Semjon, sekiriv öрге qovıv, vaş enişge qarav turqan adamlar ajlanıv ajtdı:

— Bajla yrennenlerica, endida bir çarlanı çegiv turıv, qojnu kesgenca kesdile, anı alaj qojarqa amal çoqdu. Birigiv, suv qovıv urqanca, urıv uatırqa kerekdi...

Semjon sezıny artıa çetginci, Molehan guzava kiriv:

— Dunja zikir etiv, şıjıxanı allıa varavız dev, gitçe ullu da qıjulıv varadıla,—dev xarar veriv şıntagı çavluqun vaşına qısa, eşikge sıqıv tevregenlej, köz saqlav turıv, Toqal yjden çallav ketdi.

Temurqa nögerleriı va arvazqa sıqıv qaradıanıda, Muxammat-Amin va Qıjımtı allıgında, adamlar tul tubanca vaşınv „allah, allax“ dev zikir ajta, bıcenlikle taba ketiv vara edile.

„Alınanmı etgendi vizni elıvız, vıaj nek etiv ajlanadıla?“ dev kesi-kesine söyleşe, Semjonıa ajlanıv:

— „Sen şıjıxıa“ qararqa sıje esen, bu ısyn va varırqa çararqı tyldı, çaşlanı birini kijimin kij. Bijnöger, mınıa bir ısyne qavlarq keltir marça!—dev Semjonnu qolundan tuta, yje kirdile

TOQUZUNCU BAŞ

Otovda Abdül-Qadır bir çanında oturub qatara çavub çajıqlan stolqa qavlanıv. Muxammat-Amin da varmaqların sılay, közyv-közyv vasıv cıqırdatadı. Qıjımt, qavdan saqalın bir qolu vla sılay, gulocuna tajana, tamaqlın arıta, Abdül-Qadırqa qarav:

— Başlaqanına bir sözym çoqdu, alaj endida din çanından bir—eki çaravlu zat kergyzyrge kerekse,—dev tıjıqlarına ııardı.

Şindikni dıqırdatı qovub, bir mıjyşden bir mıjysge cıryı, allına qaraqlanlay, Abdül-Qadır ajtdı:

— Siz mana dinni vetin cıqarmaj qojadı dev asır qorqmaqlı, alaj'a seni çasın ol bir kece tırafı namazdaca, men ajtxan zatlan „tol-tura“ tursa, kesigiz bilgenden, men qanatsız şıjıxta, kimni bolsada belin avruturqa volurta. Sen atasısa, çasına kesiligin vla bir sölüş, anı ol bir kesek tiri bolmasa, men anı „allax syjen adamladan“ cıqarılqma.

Mezgitde etivcysıca, kızılerin syze, Muxammat-Amin sözge qoşuldu.

— Kerti ajtası, xar bir işde da, artıqsızda dinni çolunda, tavıq kerekdi. Çahil adamlıqa bir cıjsil zatı esleten, ikinci alan inandıırqa bek qıjındı. Abdül-Qadır kerti ajtdı, Qan-

daur bir kesek xomux bolqandь, alaj bolsada җaşdь, yrenir. Abdul-Qadьr! sen da җы́х anan-dan tuvoqlaj bolub qalmaqlansa,—dev eki ne-gerine kəzyv qaraj, kesin ы́artьrqa kyreşdi.

Afendi sөleşgen zamanda, Abdul-Qadьr өрге-enişge vara, җанvаrнь көрген uvcuҗa, terezеge qavlaпьv qarav turdu, sora bir qolu bla Muxam-mat-Amianni qavьrҗasьndan tyrtьv saqrдь.

— Ol ozub varqlan „mөlek“ kimnikidi!—dev suv aьrqa varqlan bir uzun, aq vet, qara җaş qьznь көrgyzdy.

Abdul-Qadьrqa көzlerin ы́arta, ne murat bla sorqlaпнь biliv:

— Kөv volmaj atasь teli avruvdan өlgen өksyz qьzdь. Ғы́х җumuҗaq qavьннь тапьrqa-пьна мен җаqlatьq eteme,—dev erkeletiv im-vaşьndan qaqrдь.

Afendini naqrda etgenin җaratmaj, qьz көz-den taşajqlaпьnda, terөzedен veri аьгьла, та-пьлапнь җьгьгьv ајtdь:

— Afendileden sora iglni тапьqlan җоqdu devmi turasa?

Qьjамьt gulocuna tajaпьv, saqlьş etiv turub, sөzny vaşxa җапьна buruqla syjyv:

— Meni төgeregimde җаsaqlan uşxuvursuz-laпь bu art kəzyvden veri qььqlarнь qolaj көr-mejme, vlaqla adam aslam җььlqlan zamanda, җer-ni, mylkny ysynden quranda bolqlan җaravlu sөz-

leden bir—eki sözny ajıw qorqutırqa kerekdi, ansъ ala, qыs ac worylesa, kiri wolqan adamlaqa tişlerin caqдыра, саварqa хазыр wolub ajlanadyла. Bir kyn Toqalqa tywegen edim da, ol ajtxanna тыныlasam, qulaqlарым сызыldajдыла. Ala da keslerine bi orus „сыях“ тавхандыла, ol sizni xorlamaqa edi,—dev ekisine da көzyw qарадь.

— Men awaz ajтырqa alaj cemer tylme, men dinni tyрly işlerin көrgyzyw, adamlань çyreklerin çumuşaq eteme. Men qыздырқан заманда, Muxammad-Amin, иги temircica, çараşдыгьв temirni çazarqa kerekdi, afendi adam tylmydy, söz таварьқды, ne тавханьн da ajtsъn!

Sizni тысыгьвларьқыз biraz dinden artxa qайқан халқдыла, alaqa bir kesek izin werilmese, allaxнь unutup qоjarьқдыла, wygunden арь qопақвайла razь wola esele, sizge işlegenimi тохdatmaj, ol çань wla da kyreşirikme.

Erkinlik wergenlerin bi'dirib, sөleşmej, bir-birlerine qарaj, waşларьн silkдile. Xar kimni ajтыгьқ sөzleri таусулub, keterge теvрев турқанлаj, art еşikни асьв, Qandaur yjge kirdi, восхасьtas wolqанca, waşьн enişge tutxanлаj, төgereгине qарaj, хуrçунundan bir qақыт сырмаққаннь сықаргьв, Abdul-Qадырqa ajланьв:

— Elde men kirmegen çer qalмаj ajландьм, wьладан sora тавmajма,—dev qақыт сырмаққаннь узатды.

Авдүл-Қадыр, хамхотун турқузуб, нөгерлерине айлана:

-- Ертденبلادан бері ајланадь, мындан сора кыкырт башь сернек тавмај келеди. Siz meni da, kesigizni da betigiz сықарып syje esegiz, men izlegen kerekleni tavarqa kereksiz, ne alamat „şjъx“ bolsam da, quru qolum bla çuq etalmazma,—dev bir bek unutxan zaty esine тысгенца, beti çарьв, Qandaurnu bileginden tutub aјtdь:

— Busaqatda, sen mal көз adam, ахсапь ајамай bir авадан дux şьşапь al, ma bu sernekleni da хурçунуна sal, выгын inirde adam ајақь тыннанлај, ol qara qaş qьзь voloqan qartнь qавьгына варьв, em alqьvurun dux şьşапь тausulquncu quј, ikinci men bergen sernekleni башларьп qолуна сьдыгьв, uzunuca meзgitde meni usyme çаqqапыңса qавьгqа çаq. Unutub qojma, ьзына qajтьqа tevresen, qollarьнь topraq bla ьшь,—dev afendi bla Qьjамьtxa ајлапьв ајtdь:

— Аңылав qальqьз, tambladan башлав qара qaş qьзнь atasьнь qавьгь нур çаnагьqды. Inanmaqanna afendi ertdende çamaqat bla duaqa varsa, dux iјis etgenin çandetden келеди dev аңылатьгqа billikdi. Аңыладьqьзмь? Авдүл-Қадыр alaj neda bolsun degen воş şьjъx volmaqапын көresiz!—dev qollarьп urub kyldy, sora seir-

sinib auzların асыв турған нөгерлерин қојув, қасил авасын қавлај ешике сықа тебрев, ешик усындав Qандаурқа ајланъв ајтды:

— Auzuna cibinle qonadyla, arъ çav, qavaqса асыв турма да! Sen tambla fajqamvarnъ qavъ-гъна varъv kellikse, aq ава etdiriv xazъv vol,— dev еşikleni qatъ etiv keidi.

Ol ketiv, ajaq tauşlarъ kelgeni toxdaqanъnda, Qыjамът Muxammат-Aminne qъsъla ајтды:

— Bu xaznanъ qajda tavxan edin? kyn saјъn tyrlyden-tyrlysъn сыqara keledi.

— Mubarek! Men tavmaqanъ kim tavаръqды? Icinde qalqan söz bolsun, bir zatъnda da хата çoqdu, alaj'a qatъна çuvuq oltursa, хurçunларъна saq vol,— dev kyle-kyle bir-birlerine qъsъlqanlaj yjden сыqъv ketdile.

ONUNCU BASъ

Allarъnada şъjъx çasıl авасы çel ete, анъ он çанъnda Qыjамът suvuq volmaqanlaj vory tonun kijiv, gulocun vilegine ilindiriv, mъnсаq tarta, анъ ыъндан да Toqal qatapa kyjyzny kелtyryv, sol çанъnda afendi çанъ sarъxъ kynde çыltъraj, andan arlaqda да Bijmurza, orundan çанъ qov-xanъна veti aqаръv keledile, murtazaqlanъ ыri да ыъндан Bijmurzanъ ullu въсаqъn kелtyrgen-lej aladan artxa qalama dev qorquv ten varъroqа kyresiv keledi.

Şыяx аллһн ваşлав, қалқанла зikirni келtyr-
tedile. Тоқал зikir айтханьмь Қыямьт көрсун
dev kyjzny келtyrgeñlej, туврасьна варьв, қанна
қысырған туарса, аузун керив қысыгьв, зikir айт-
қа кыреşedi. Қыямьт Тоқалнь ала озоғаннь оу-
sunmaj, көзун, қашьн тујув, ьзына қысдадь.

Muadzin, халқа ораза асылғаннь bildire:
„Bajram namazqa şыяьдыз“ dev ваşьн eki
қаньна атьв, тамақьн ајамaj, salaх tartадь.

Ала варқанлань ьзлагьндан қалқан халқ да
ваşьньв, ullu çolnu vicenlikle тава варадыла.
Savijle, şыяx kim volқаннь bilirge syјув, ullu-
lanь ајақлагьна сьмала, ала озув кетив, ьзла-
гьна şыяx тава қарав артлагьна қасадыла. Bir
völek қатын, қавхақ ваşьна ваşьньв, çavluqlарь
vla vetlerin çava, şыяxxа çiti-çiti қарajдыла.
Namazqa varқанла тувраларьндан озқанлагьнда,
ysyne oqala tigilgen тыьн tonlu қатын нөгерле-
rine buruluv ајтдь:

— Igisaqan аньса voluv қалыр edi, веііне
nyr төгылгенlej турадь. Ol allax syјgen adamнь
elge kelgeni vizni bir насъвьвьз volur edi.
Өzyvy çытьрған bir alaқыtaj sevgenli қатын
хатхотун bir қаньна бурув ајтдь:

— Ne zat ese da men ань қызлақа çiti
qaraqаннь асыгь syјmejme. Bir kyn Fajruz ozuv
varқанlaj, ань ana qaraqаньна аşав qojадь dev
tura edim.

Тъѣн тонлу қатын анъ алай айтханън ушатмај:
— Ket-ket арь, насъвын алай bolsun, seni Fajruzun ucyn öle volur! Ol din tutxan, allaxxa çuvuq adamnъ esine allaj kir zatla kelmejdile. Ol meni yjymde turqanъ nellaj bir voladъ, тьшьръвоқа қарајалмај, beti qъzara turadъ. Ma анъ duasъ амалтын Qandaur şьjьx volub ajlanadъ. Bygyn Qandaur fajqamvarnъ qavьъna varьv kellikdi, ol kelgenlej uzajmaj fajqamvarnъ çanъ da çamaqatxa salamlaşьrqa kellikdi.

Алақытай севгенли қатын бир çанында kesica ysleri aman нөгерlerine көз qъsa:

— Qajnajsa, seni erin afendidi. Siz bilme-genni kim billikdi? Qandaur da „şьjьx“ volqan ese, „kөkge ucmaзььq“ adam çoqdu. Keligiz, ke-tejик,—dev нөгерleri vla ажьрьльv ketdi...

Biceni eki kere calьnv çanъ alьsn urqan bicenlikde çamaqat olturub, afendini avazьna тьныlajdъ. Şьjьx al safnъ ortasьnda „allax, allax“ dev vaşьn eki çanьna atadъ. Xunанъ тьşьnda uca kirgen qazanlada qurmanььqla bişedile. Namazqa olturqan çerden arlaqda, gөvelekge qonnanca, vaj yjleden kelgen хьсьnla vaşларь aq çançavluqla vla çavьльv aqara çatadyla.

Bijmurza, qarьvun көrgyzyrge keltirgenca, ullu вьсаqlарь vla murtazaqlарьn қатына çьjьv bir qьjьrda olturadъ. Em artларьnda qollarьn арь-berі qьньr ete, Temurqa atendini айтханьn

Semjonna ajtəroa kyreşedi. Ajta keliv, qolu vla kərgyzgeni xajr volmaj, ajtxanyn Semjon anı-lamasa, acıvdan uzalv kərdəkn çulqad. Anı-latəroa syjyv, qalaj eterge vilmej, bir çanyna qaraqannda, Toqal qatından qovıv, aqərtyn adamlan qəjərlar vla Bijmurza tava ketdi. Toqalnv ısdəmlav ajlanıanyn syjmedi, alaj vol-sada qatında çasıadan adam kərmej, Semjonnu kesin qojıv keterge madar volmaj, Toqalnv qajıqəsn kəryrge çuq etalmaj qojdu.

Afendi, qolların çajv, vaşın ərge tuta, kəzlerin enişge qarav ajtd:

— Ma bu icibizge Mekkadan, Medinadan kelgen şəjxn quatından vugyn vizge salam-laşəroa fajqamvarnv çanv kellikdi. Icigizde əsgen bir çaş, Qandaur mıvarek, şəjxdan anı izin çetiv, nasəvl volıv, vugyn şəjxn vıjruqu vla fajqamvarnv qavəyna ziyaratxa ketiv, busa-qatda keledi dev allına qarav turavəz. Mual volmaj, qatv zikir etigiz,—dev keliv Abdul-Qadərnv qatına cəgeledi.

Abdul-Qadər kesin qaltəratv, imvaşların silkindiriv, qəsrəv zikir etiv tevredi. Çamaqat eki çanına kəzyv sajqalv, zikirge qəzv tur-qanlaj, təveni artından səqv bir aq kijgen adam, ızndan da savijle tiziliv „allah, allax“ dev zikir ajta, çortıv keliv Abdul-Qadərnv allına çəqlə.

Aq kijgen adam Qandaur bolqanyn tanьv, çamaqat seirsiniь ol çьqьlqan çerge vashьnv tevredi. alaj bolqanьqqa Bijmurza myrtazaqlary bla tögerekge savьv, xar kimni alqьn olturqan çerine çьjь.

Şьjьx zikir etgenin toxdatmaj, ijiliv, çьqьlьv turqan Qandaurnu qulaqьna şьvьrdadь:

— Çyn maşokca tönerev turma da, көvdy endi өрге qov da zikirge qoşul.

Çamaqat тыпс болqanьnda, Abdul-Qadьr sekiriv qovuv, qollarьn çaja, alqа cьqьv, vaşьn eki çanьna ata „assalam alejkum“ dev yc kere xavanь qucaqladь.

— Fajqamvarь çanь ketginci vaşьqьznь enişge tutuv salavat salьqьz,—dev veri buruluv kesi eki qolun allьna uzatxanlaj, at tutarqа savxan gөzetcica, tөbege deri savьv ьznьna qajtyv vьjaqь оруnuna olturuv, qaltьrav zikir etiv vaşladь.

Çьjьlqan çamaqat „fajqamvarь çanьn көr-mej“ quru qalqanlarьn uşatmadь, alaj bolqanьqqa çuq ajtyrqa madar tavmaj zikir etgen mual boldu.

Al safda olturqanlardan qalqanla zikir etgenlerin toxdatьv, qurmanьqla taва keter qajqьlьv vola tevregenlerinde, Bijmurza qьsьla varьv, afendini qulaqьna şьvьrdadь.

Tiri-tiri atlaj alqа cьqьv, afendi seleşiv vaşladь.

— Biz xarible sizni gynaxlarıqızny keterib, tot basxan çyreklerigizni acavız dev namaz ete vaşvıznı teşib ajlannan zamanda, sizni bir qaumuquz, kesine musliman atav, orus gjaurlanı bu sıjlı kynygyzde icigizge keltirib turadıla. İcigizde allaj kjafrılyq bolmasa, fajqamvarnı çanı sizge korynnyk edi—dev şjyx bek ullu mıdax volub turadı. Ol artıqızqa kelib olturqan gjaurnu da, anı veri alıv kelgen muslimandan gjaur volqanlanı da busaqatdan tişlik-tişlik eterigizni men tutxan kelam bla sizden tilejme, —dev közleri çana, qolun qınyr etiv em art safda Semjon bla Tamurqa olturqan çerje uzatdı.

Bytev çjylqan xalqnı allı arı ajlannanlaj, Bijnoger Qasymnı sırtına miniv, xalqqa ajlanıv ajtdı:

— Men bir syryvcy çaş ne bileme, alaj vol-sada xalq kesi onov etsin. Tynene cegetde çal-cısnı sojıv, bygyn Qandaur qalaj şjyx volqanıv afendı bir ajtsn. Anı şjyx etiv ajlanlanla da ana uşaşla volurla, ansı bu vılay nek voladı çamaqat?

Xalq qatışv sözyn eşitmej tevregenlerinde, Qasymnı sırtından tyşyv, Semjon tava ajlanıv ketdi.

Afendı alqa cıqıv, tamaqıv çarıv qıcıra edi:

— Muslimanla, araqlıqqa şajtanla kirgendile, oltyrygyz, ajaqlıqız bla tevlegiz!

Alaj bolqanıyqqa çamaqat qatışsıv, ındır
vasxan ıvanıyqlasa bir çerni teblev, arı-berı saı-
qala turqan volmasa, bir adam bir adamnı aı-
xanı anılamaj edı.

Semjon adamlanı tyrtı çol aıyra varıv, bir
çanına sıqıv, taş qalavnı usıne mıııv, se-
şırge murat etıv:

— Çoldaşlar! kesigizni aldatmaqız...—dev vaş-
laqanlar, Qıjamyı saqalı qaltırar Toqal tava
buruluv, qolun qıyır ete Semjonnu kergyzdy.

Semjon sözge qızıv tevregenlej, Toqal qı-
sıla varıv xınapan alqan ıllı aq taş vıa urdu.

Aq manılayından qızara qan quıuluv çı-
qıyırqı qaltırar tevregenlej, Bıjnöger adamları
tyrtı kelıv sermev Semjonnu qucaqlav bir
çanına tyrtı sıqardı.

Bir zamanda daur da bir kesek toxdav,
xalqı bir qaumu da qurmanlıq qazanlar tava
çallaqlanlarında, kiyimleri sagal-sagal voluv,
mırtazaqlar allarına quvuv Temurqa, Bıjnöger,
Semjon vaşlarından aqqan qan kökyreklerin
çivıte pravlen tava ajlandıla.

ONBİRİNCİ BAŞ

Çarlıq kın tıjıv turqanlar, kök bulutlar tavnı
artından sıqıv, bir-biri ızından tızılıv, bir-bir-
de etekleri kınny çavıv mutxız salqınlıq sala,
kın vatxanna taşajdıla. Qış kelırge көv qal-

maqanyn bildire, çajlyqlanь vaşь tavla aqar-
qandyла. Tav suv, çaj voqlannanьndan qutuluv,
vytev çarlь tavlulanь qьjьnlьq kьrgenlerini çь-
lamuqlarь bir ilipinne çьjьlvь aqqaңca. çaj
өxdemligi toxdav, bir-bir çerde taşlaqqa tyvев
qajьrylsa da, coquraq kivik ariv syzylyv vara-
dь. Teren çerlerinde көm-kөk көгерсе da, ty-
eynde voloqan tyrly-tyrly taşlarьn, kyn tajaqь
tijgen synnan mijalaca çьltьraqan qunun, adam
çuvuq keliv qaraqanlaj qaralьv, төrt çanьna
qacxan qara sırt cavaqlarьn çajdaca çaşьrmajьn
kөrgyzedi.

Çegetni cьrpь terek өsgen çerleri altьnca
sarqalqandь, bir qaum tal terek ertde oquna
aşьoqьv. çapraqlarьn tyvune төгyв, çalanlav na-
rat terekleni qatьnda mьdax voluv qarajdьla,
çalan voluv turqanlaj da xьlikge ete turqanca,
çel urqanlaj çapraqlarь ketgen inicge butaqla-
rь, varmaqlarь, yzylgen qollaca, silkinedile. Çer-
de qurqadsьv, qart qatьnnь veti çьjьryloqanca,
çьjьryloqan çapraqlanь ysy vla aғь-veri şьvьr-
data çyryv cөrtlөvyk terekleni tyvune aqqaң
cөrtlөvykleni cьcxaңla qьş aзыqqa aşьoqьv vi-
rem-virem ıjalarьna taşьjdьla.

Bir aq voıun aju, balalarь usyne sekire da
bir çanьna төңerej, xьльmьль, maşokga kirgen
adamca avnaj, төgeregine qaraj da tersine çal-
laqan mamuracьn al ajaqь vla urada kesine

çuvuqqa çya, taquzyk terekni tyvune keliv öрге qaradъ. Qъrav tyşuv, qъzyl mыncaqlaca qъzarъv, salъnъv turqan taquzyklege uzalъv çetalmazlъqъn biliv, ne eterge saqъş ete, bir—eki tögerek ajlanъv, terekni oqarъ çanъna varъv, uzalъv taquzyk terekni bir butaqъn tyvune vasъv yjde-gisi bla aşav tevredi. Kesi, bezgek darman ic-gen adamca çyъrъlsa da, taquzykleni çovvu-çov-vu çivere edi, balalarъ vygylgen butaqъn qъzar-qanъna bir igi zatdъ dev murat etiv vasъndъla alaj voloqanlъqqa bir qavxanlaj, çaratmaj, xam-xotlarъn cyjyre, bir çanъna çallav, analarъ erin-lerin komyk etdire aşaqanъna qarav seirsiniв toxdadъla.

Ibrahim elni qъjъrъna cъqъv, ceget tyvy tyzde kimni ese da bir ertde salъnnan sъnъna tajanъv toxdadъ. Qacan ese da qardan, çanur-dan saqlarqa dev aqacdъn etilgen buruvu ciriv, suv aslam toxdaqan çerleri kögeriv mamuq tōşeliv, ciriv qovxan çerlerinden gitçe eşek çuala cъqqandъla.

Ibrahim adamqa esletmej tavqa qalajtъn tajanъrqa vilmej, qacъv sъnnъ tyvune, ujasъna kirgen çivrandъn elgeniv qaraqanъnda, oi taja-nъv turqan sъnnъ sьrt çanъnda taş çoluluv etilgen qama, gerox suratla kōrdu, sora aqъv vaşxa çanъna ketiv, sъnna tajanъv turqanъn aman etgenca aъladъ, artъna turuv, sъnna çiti

qarav, kəlyne vylaj keldi: „Kim ese da bu elni qyjynda vasyrlan, synna salynnan suratlada kore az bek çigit adam volmaz edi“. Kəzyne Aranasn uzun myqlar vla mijik taban çyltrauq curuqlar kərynyv, kesi eslemej turqanlaj, çumduruqsuqlar qat qysv, esi saqşxa ketiv, kesi qallaj adam volurqa kerek volqanyn suratlady: „Qara merekevege qamiş qalamn tijiriv aq qaqtıxa tartxanca, qara qaşlar ken aq manılaynda qyjlv, vaşxa varqan kymuş qavlv çiti qamasv, altyn salynnan tapan-casv inicge belin vygyv, çanv tyklennen quş valaca, tyk çanv urqan betinde inicge erinleri qat qyslv, auzun bir qarş asv. eşyny kəmyk etgen toru açirge miniv kelgenlej, Aranas allarnda Qjamyt vla Bijmurza da anv ızndan kele turqanlaj, allarnda syqady, at bir çerde tepsej alların alv toxdajdy. Aranasxa anv eşynyn çetdire sorady:

— Boldu sen qanvızn icgenin, tav çerde tyvev qaldıqyz da, vorcumu qajsqyzdan alqa alama, sendenmi oqese seni birgene ajlan-pan bu qart itledenmi?—dev kynne çyltrata qamasyn syqarady, sorqanına çuav alqıncv, Qjamytn vojuncigin qama vla sermev, kymuş vaş gulocu bir çanına cortlav, eki qolun sermerge murat etgenca qnyr etiv alına uzatxanlaj, vaş kökyregine avuv myrşg narat terek avqanca

çыылады. Ань алaj көрүв Аранас вla Bıjmurza, тырсынleri аq topraq vetli volub, асырь qorqqan-dan көзleri маңылаjларына сыоъв, қысырьq etiv, çылав tilejdiie:

— Tutulqanlany da busaqat çiverejik, mana tijme,—dev көzyv-kөzyv tovuqlany, çerde syj-reledile.

Ibrahim oraza асылqan кyn atasынь volqany çытырьв, көkyregin vetinden аqqan qan çuvuv varqany esine тышув, qama vla иув, Bıjmurzany өltyredi, Аранасынь иги raxat өltyrejim dev veri аjlanpanyнда, qara vojalqan gөroxun Аранас оqарь аjaqына tarta тура edi.

— Oj! qan icgen vдыр, qajырьыrqany кy-reşese!—dev qama vla sermev, qama тыльнь kesgenca, çumuşaq vara-varыv syekge trelgen-lej, gөrox атыльв toru аçırни өşynyne tijiv çыq-ды. Ibrahimni аjaqь аtnь tyvunde qalыv, veri алырqa kыreşe turqaniaj, оqарь çанында çoldan qoj маңыraqan tauş keliv, civinni qoruvlaqan-ca, көzyne көryne turqan zatlany ваşыv silkiv cасыv qараqанында, оң аjaqыv өрге көltyryv silke тура edi.

Qoj syryv vuqudan tuban etdiriv, birgele-rine kelgen ecgile da syryvden bir çанына çal-laj da тыrty tereklege uzala, syryvcylerini da ыzларындan çавыşmaq tajaqь vojунunda, tygy алынmaqan at teriden etilgen cавыrlary аjaq-

lağna qatıv, eçgileni çolqa tıjarqa savxanlaj, savırlan qatxan qulaqlar bir-birine tije dıqır-dav kele edi.

Çyregi syjgen saqıxsa ketiv turqanlaj, qojla zaran volqanına acıv voluv, syryvny ızından tillerin cıqarav eriniv kelgen kək parijleni ururqa dev taşxa uzalqanında, qol ajazlarında qanrı kordı. İtleni ururqa tevregenin da unı-tuv, alqan taş qan cıqıv voluv çerge tyşuv, qollarına qaraqanında, kəvden veri kesilmegen tırnaqlar cımdıruqlarıv qatıv qırxandan qol ajazlarına kiriv çarala etiv tura edile.

Bıqvı kirgenden saqalı çer vetli volqan bir saqmaq tonlu qart syryvcı İbrahimni sınnı çanında sireliv turqanın kəruv, arıqandan taja-qına tıjana, sordu:

— Nek qanaqandıla, çigit, qolların?

Ne ajtırqa bilmej, vaş enişge qarav, vartmaq vla qolunu sırtında qan sızla ete, ajtdı:

— Tajaq eteme dev qoluma vısaqnı azcıv canıxanma.

Çaşcıqnı qatında tajaq cıvulqan kərmej, ajtxanına çyregi cıvıoz voluv, çaşcıqnı qollarına qarav ajtdı:

— Aj talannan, qartnı aldasan, qartlıqqa cıetmezse, vısaq çara zat da tyldı, eki qolun da qanaqdıla da, veri tut, vajlajm!

Esgi qavdalıyndan salınyv turıan vısdırnıv
çırtyv, tajaqı vıa qazıv mılv topraqnıv sıoıarıv,
ıbrahmni eki qoluna da tykyryk mılv etıv ç-
aqıv vajladı, sora savır salamlar ııvırdaj qoj-
larıv ızıyndan savıv ketdi.

Kesini atasına uıatıv, İbrahim sırvıvıy
qartıv ızıyndan qarav turıv, tavıı ajlandı,
„Çolıa tıvra qavırqada çol etmejim. adaml-
eslerle“ dev kelyne kelıv, uzaq çanıv soıan-
caq burulıv ketdi...

Tөгerek ajlanıv, qajanıv vaıına kelıv sıyel-
geninde, özen ajaz urıv, narat otun kyjgen iıis
keldi. Qarav dorıunna tyıır çol kormeı, ters
çanıv kelgenine soıurandı, alaj vılsada çalan
ajaq volıv, savırларın velıvavına taııv, qotur
qajalanıv xırtııларına ajaııv burıunıv ilin-
dirıv tyııv tevredı. Bir kesek varıanlaj,
on çanıydan xııv çel urıv vaııyndan vör-
kyn tyıırdı. Qaja çarıııanna ajaııv ve-
gitıv qaraıanıynda, bir mazallı quı ser-
merge murat etıv, çiti tırnaqların tyıııne çııa
qıııv etıv. vaııynda arı-vırı uca, tөгerek ajlanı
tura edi. Qarav anı kergenlej, İbrahmni but-
ları, vezgegi tutıan adamca, qaltıradııa, alaj'a
tıılerin qııııv, kezlik vıııııy qoluna alıanlaj,
vaurı vıa az az sırkele tyıııv, ajaııv qajada
vıtgen zalıqııııııı ilinıv bir çanııa qaraı-
anıynda, ullı qaja teıık, anı ici da tyıkden, sa-

İamdan tolub, quş balala ijis etgen bir qojan mьllьkga basьnьv tura edile. Qorqqanьn da unutub, seirsiniь, quş balalaqa qarav turqanlaj, çel ete sьrtьndan bir zat urub dorvunna qavladь. Beri vurulub, qolunda vьsaqь volqanь da esine kele qaraqanьnda, quş qarav-qaraqanь-сь çansyegine miniь qьsьrьq ete, vetine uzalьr-qa tevredi. Quş usyn basxandan ørge qovalmaj, tyvunden vьsaqь volqan qolun sьqarьv sermegeninde, quş ьrnaqlarь vla vьsdьrla qovarьv, qanat tauş ete, qajadan ketdi. Ørge qovub qaraqanьnda, dorvun quş tykden tolub, tøgeregine quş balala basьnьv qьsьrьqdan al-dьrьv qavarqa temircilej tura edile.

„Siz amanla va ne etesiz“ dev quş ьrnaqla kirgen butundan asxaj, vьjaqь qajadan vaurlanьv tyşuv, dorvunnu tyz tuvrasьna keliv qaraqanьnda, Qanamat vla Badimat ølgen quşnu tøgeregine ørge turub søleşe tura edile.

Qanamat quşnu ajaqь vla tyrte:

— Ne ese da vu onlu-zatxa ullu zaravatьlьq çetgendi, ansь vu vьlaj volluq tyl edi. Munu vojunub vьlaj vьsaqь vla sьlqanca sьlьrca ne qanatь vardь? Birda vu tøgerekde allaj qanatь volub men bilmejme, sen'a qalaj ajtasa, ne zat kølyne keledi?—dev Badimatxa sorub qaradь.

İjiliv quşxa uzalьv, qoluna da bir kesek qara zatь alьv, Badimat:

— Bu tırnaqına ilinpen cевgen çurunnu көremise, bir ižeksiz adam bla kyreşiv volqandı, ov men çarlb, bu çamav men İbrahimni cевgenine salqan çamavoqa uşajdı,—dev qoluna esgi cевgen çurunnu qьsханlaj, dorvunda өрге bla enişge varьв, çыlav tevredi.

Анъ көлүн vasama dev Qanamat:

— Qoj, qoj, allaj çaravsuz zatlanь necik ajtasa! İbrahimden sora çyn cевgen kijgen çoqmudu, qalaj alaj bolsada men төгerekge bir qarajьт,—dev dorvundan сьқьв вьқьн альрқа bir çапына бурulqanlaj, İbrahim tyz allьndan сьқдь da qaldь.

Qanamat oqdan, otdan qorqmaqan çigit adam bolsada, bir kesekni çuncuv turuv, kerti sav İbrahim volqanьн eskergenlej, sermьev qojununa qьсьв, qajanь таşасына вuқунув qьсьрдь:

— Busaqatda İbrahimni альв kelsem, ne eter edin!

Ol tauşnu eşitgenlej, Badimat ullu qara көzleri çana, çajaqlarьна çылатуq ақьв kir сьз-сьqla etib, савьв сьқьв, dorvunnu в'г çапында İbrahimni Qanamatнь qojununda ajaqlarь сальна kyle turqanьн көгүв, kesin атьв çаşсьqnь воjununa çавьşдь.

Ekisida bir-birine vermej, İbrahimni qucaqlaqanlaj, dorvunна kiriv tevredile, Qanamat quşха авьньв toxдав, İbrahimge qarav sordu:

— Bu mazallı çavalaq quşnu senmi qır-qansa?

Çuav etmej, alaj bolqanın begite, İbrahim allına qarav, quşnu көрүв ышарды.

Bir kere tansıqların alqanlarında, ekisida çasъqnı ortaqa alıv, elden xapar izlev көzyne qaradıla. İbrahim тырлы тырлы көв xaparnı da ajtdı, артықсызда elge сыяx kelgenin alaj'a atasын tutxanларın Badımatnı qatında çasъrv ajtmadı. Sөleşgen zamanında, eslemej Semjon dev ысхындырқanında: „Kimdi ol, ne adamdy?“ dev ekisida көzyv-kөzyv sydevnaca soruv toxdaqanlarında, тіш arasыna sinir et kirgen adamca, amalsызdan тішlerin артырқа kyreşiv ajtdı:

— Atam qatış Taşьdan Semjon dev birda bir igi adam kelgendi. Qandaurnu, Apanasnı, ol qaum adamları көрүв bolmajdy. Bir kyn bizde çarlı хонсыларывызны сыяv sөleşgeninde: „Siz, çarlı qaum, birigiv çer ieleni çerlerin, vajlanı malların алырқа kereksiz, biz da, Taşьda turqan işçile, sizge voluşluq eterbiz“ dev birda alamat bir igi sөzlени sөleşdi. Atam anı menden az syj-mejdi, ne ajtady dev auzuna qaraqanlaj turady.

Çasъq xapar ajtxan zamanda, Qanamatnı qaş ortalarы tyjylyv, qatxan gыыт сыягыланса, сыягыlv ajtdı:

— Ol igi adam tavlu bolmaj oruslu bolqanы qalaj aman boldu, meni allaj bir xalı bilgen

nögerim bolsa, men qan içgen gьvьlaqa кө-
gyzyr edim. Çumduruqun dorvunnu tьşь qara-
nьqa silkiv çanьvладь.

Ibrahim, Qanamatнь Semjonна alaj ajtxanьn
uşatmaj, çenil-çenil buruluv ajtdь:

— Atam Taşьdan kelgeninde, alaj ajtxandь:
„Oruslula varьsьda bir tyldyle, alada da Qьja-
mьtca kivikleri keslerini orus çarьlarьn tyjuv,
qanlarьn iciv turadьla“. Bir kyn art eşikden
qarav turqanlaj, Qьjamьtnь ozuv varqanьn кө-
ryv, atam alaj ajtdь: „Ma vu varqan kivik min
tavludan ese Semjonnu auzundan cьrqan bir
çeli көv da igidi, adam desen vudu, ansь Qьjamьt-
lanь vizni kivik çarьlaqa bir cьlandan vaşxa-
lьqlarь çoqdu“.

Qanamat ajtxanьma qalaj qarajdь eken dev
közune qaraqanьnda, manьlajьnda vьjaqь cьjь-
rьlqanlarь tura edile.

Qanamatнь Semjonна alaj qaraqanь cьyregin
qьjлав, Qanamatнь kesine enci ajьtьrma dev qoj-
qan xaraгьнь qьjьн ajtdь.

— Semjonnu qallaj adam volqanьn sen bir
kөрге edin, Apanasxa anь bir çeri uşamajdь.
Oraza vajram kyn Bijmurza atamь tutarqa tev-
regeninde, ol kyn tav kijimle kijiv, namazqa
varьv, atamь qorujma dev kesini qanьn qujdur-
qan adamdan vaqalь kim volur?—dev Qana-
matdan көly qalьv bir çanьна buruluv toxdadь.

Ibrahimni „atamъ Bijmurza tutarqa tevregesinde“ dev başlaqan xabarъ Badimatnъ çyregine vuz gыrtca тышув, дьгалас етiв:

— Atam busaqatda qajdadъ?—dev qarnaşь-na qьсььь sordu.

Kerti volqan zatnъ ajtъь, egecini çyregин kereksiz qьjnarqa syjmej, çallatъь ajtdъ:

— Turadъ yjde, bir zat volqanъ da çoqdu.

Qanamat vaş enişge otçaqarqa qarav turuv, kesi allyna: „Meni orus til bilmegenim qalaj amandъ“ dev çuqlana tevregen otnu uzalъь ьььrdъ.

Ot narat butaqnъ saьььna çetiv çarъq çanpanlaj, Ibrahim qarav Qanamatnъ manьlajьnda çььььlqanlarъьь көrmegenine quanъь ajtdъ:

— Men busaqatda çetişdiriv ajtalmajma, sen anъ qarav көргенlej çanььndan ulyş eterse. Atam Taşьььda işlerge ketgeninde, orusca bir söz da bilmej edi, andan qajtxanььnda, Semjonnu ne zat ajtxanььn Bijnөgerge zatxa ajtadъ. Men da alaj көв söz bilmejme, alaj bolsada Semjonnu ajtxanььn aььlav qojama. Bir kyn ol: „Biz kesi-viz qьjnalъь, ajaq tyvynde өsgen esek da, vajlanъ uatъь ma munu kivik (meni көргызыв) өsyv kelgen savijlege çarъq dunja işlerge керекdi“ dev bir alamat zatlanъ ajtdъ. Anam orus tilden çuq da bilmejdi, alaj bolsada anъ ajtxanlarъьь aььlav, гььььь ete turqanlaj: „Alaj-dъ“ dev vaşьь silke edi.

Qanamat İbrahimni bileginden tutub, öрге
қоваръв, бир çанъна çallав ајтдъ:

— Kim ese da ol adam menica unuqqan
adamladandъ, qajdadъ, анъ veri keltirirge bir ma-
dar çoqmudu?

Badimat eşitmesin dev İbrahimni qulaqъна
şъvъrdadъ.

Qanamat Semjonna igi көzden qaraqanъна
quanъв, İbrahim анъ belibavuna iliniv ајтдъ:

— Atam da, Bijnöger da, Semjon da tutu-
lub turadъla, senden бир qarъv cъqarъq tyl ese,
çojulub ketedile, anam: „Bar da Qanamatxa ајт,
elde çaşla keslerin тъjalmaј turadъla, бир qarъv
etsin“ dev ijgendi.

— Ne volqandъ, nek tutulqandъla?—dev
acuvdan qaltъraqandan tişleri cъqъrdaj, İbrahim-
ni dorvundan cъqarъv sordu.

İbrahim, öltürgen quşuna ajaqъvъ vugunu
çete, көkny төven çanъnda qalъn cъqqan çul-
duzlaqa көzleri aralъv, artъndan allъna derici
elde atasъ vla анъ nøgerlerini tutulqan xapar-
larъn ајтъv ьзъна qaraqanъnda, Badimat qajaqa
çavlanъv çъlaj tura ёdi.

Vъla анъ eslemegen kivik etiv, qatъ vla oz-
qanlarъnda:

— Menden atanъ tutulqanъn nek çaşъra-
şъz?—dev Qanamatъ voјunundan qъşъv qъcъ-
rъq etiv çъladъ.

Çылақаны вла кетерге хазыраньрқа қоймај
çунçутханьнда, Qanamat acuvланьв:

— „Ешек ulovun, қатын нөгерин vol-
масын“, degenlej veri сьрмальв турма da арь
tur,—dev tyrterek etiv usynden ајьрдь.

Badimat çылақанын тохдатьв, ot çарьqda
çыламуқ çуqu ullu көзlerin çыльтратдь, sora
ваşьн өрге tutub, қажьрыльв:

— Igi çaş, sen хыликге etgen қатын seni
нөгерин volub çuncutsa ајьв et!—dev tartьв
qaja çарьlqandan qara қамань альв beline ta-
qьв, eteklerin çанына қажьгьв erlej вьqьнь қajadan
uzatьв tyvne tyşdy.

Çalan tausulub cegetge kire, Qanamat вла
Ibrahim Badimatнь ьзьндан çetgenlerinde, ајақ
tyvunde сьннан сьмьрталань таушларь вла: „Bir
çанылqаннь kim da kecedi“ deјdi, vu çoidan
sora allaj osal söz ајьв çанынь қьјnamam, ti-
lejme kec“ dev Qanamatнь şьvьrdaқаны vol-
masa, bir çerde bir tauş çoq edi.

— Qart atam tyrmege atьльв, men seni
вла вьлајда көl qalqan sözieni ајта turluq tylme,
varqan çeribizde adamьlqьнь көrsem, vu sözny
ol zamanda vaşlarььз,—dev ьзьна vurulmaqan-
laj, ekisin da ьзьндан tiziv, el тава ајланьв
ketdi...

ONEKINCI BAŞB

Qыһың qарыуы кеііп, кын қарыуы бір кесек турғанлај, салқып мыжыследе қалқан есгі қареріп, қорқасықла волув, арвазлаңы кирлерін қува, ullanу сувоға қошуладыла. Ullu сувну ерінлеріне қавықхану бузла қорав вошақандыла. Ужну артында гardoш басхадa битген қаныз алма тerekні тышмеј вағында қалқан cirigen алмасықны ертеде келген бір сывсық бутаққа қонув ашайдь. Бір мыжызсыз көк инек арвазқа сықарып, кесін кынне қыздырса, кесе туар орунда қивіген тујақларь тытынлејдile. Ertдerek тонун атхан бір қалан севген қаш атын арвазқа сықарып, қадальв сылав сыртеді. Асырь век сыје волув, атын қырқыс влa қырып, аны ызындан салам бушдуқ влa сылајды; туврасындан қарав, кесі аллына ысарып, атын војунундан қусақлав көзлерін увва етеді, дақьда бір қерінде кир қалқанца көрсе, қадальв алајып ысыјды.

Сувоға варқан қолну ортасында екі қатын тохдав, қуру celekлерін көлтыргенлеј, көвден вері ушақ ете волуыла, не затны есе да қолларь влa бір-бірлеріне көргызув, екі ајақларын көзюв-көзюв солутадыла. Қара кижген қатын, ертеден влa ашықарып қысхан соху тешилв, celekлерін қерге салып, сохун қарақдыра, нөгеріні қулақ қанына қысыла, ајтды:

— Fajruz icli bolub ajlannanьn kergenmise? Icinde qalqan söz bolsun, bilgen adamla Abdul-Qadъrdandъ dejdile.

Eki al tişi tyşgen qatъn nөgeri alaj ajtxanlaj, sözny uzaqqa keterin tanъv, celeklerin çolnu bir çanъna saldъ, tişsiz auzun çavxan çavluqun da saqal tybyne tartdъ, nөgerine qarav bir kesek zamannъ ысаръv turub, eki erinin ojmaqca çovvu etiv:

— Ov! men çazъq men qurujum, anъ eslemej turqanma. Unutxanmъsa, şъjъx çanъ kelgeninde, qatъnlaq vizni otovcuqda çъjъv izin bere edi. Tijrede qatъn, qъz tavъlqan çъjъlv, eşikni, terezeni qatъ begitiv, Abdul Qadъr izin beriv, viz da zikir etiv voşav eşikge cъqsaq, Fajruznu caxъ tozurav cъqъvcan edi. Allaj çerde ol tuqum kir zatla vollarqula dev, kimni kelyne kellik edi, alaj volqanlъqqa kimni çyreginde ne zat volqanъn viz qaravъ adamla qajdan bilejik, allъvъzda turqan afendile, onlula qalaj kergyzsele alaj eteviz,—dev bytev dunjannъ qъjъnlъqъna çanъ avruqanca vojunun bir çanъna salъv, nөgerine qarav toxdadъ.

Qara cevgen qatъn nөgeri kөv sөleşgenin uşatmaj turub, bytev bilgen xaparyn ajtalmaj qalama dev qorqub, ol voşaqanlaj, issilegen atca, vaşъn eki çanъna kөzyv silkiv, xaparyn ajtъv vaşladъ:

— Şыяx, Fajruznu atasынь qavъrыna çyryv, qavъr nur çanadъ, zemzem ijis etedi dev xapар сыqарqanlaj oqunada, Fajruznu xalisi tav volmaqanъn eslegen edim. Sen neni ajtasa, Muhammat-Amin afendini yjynden көсуv, eki—yc ajнь Fajruzlada turqandъ. Endi da aladan çal-larъq volmaz edi, anъ qarънь volqanъndan ыrs-lav, elden qorquv vъjaqъ afendide toxdaqandъ. Fajruznu qarnaşlarъ qoşda qalъv bilmej turadъla ansъ, ala anъ casъndan tartъv, el allъna сыqar-ъv, qarъньn tartarъqdъla.

Eki al tişi тыşgen qatъn, nөgerinden eşitgen xapарнь elge çajarqa aşъqъv, celeklerine uzal-qanъnda, Fajruz bir qara tьşъ tonnu kijiv, beti aqаръv suvqa kele tura edi.

Qarav anъ көргенlej, xapар ajta turqan qara cevgen nөgerini ajaqъndan vasъv, көzy, qaşъ vla kele turqan Fajruznu көrgyzdy. Ekisida sözny toxdatъv, qъzqa çiti qarav turuv, ol arъ ozqanlaj, qara cevgen qatъn ana eşitdire ajtdъ:

— Qарньn turquzuv сыqmasa qaxmeñi vuaz volqanъn bilmejdile dev tura volur dejme. Въяъ savanla sizni kіeikle ycyn qaran qalqandъla.

Tykyryklerin caca, көv sөleşgenden auzu-nu eki qъjъr көgere, Fajruznu ызыndan qarav, eki çumduruqun bir-birine urdu.

Unutuv, esine тыşgen xapарнь ajtajъm dev bir çanъna qaraqanъnda, eki al tişi тыşgen nө-

geri tijrege xapar çajarqa aşıqıw suvqa bar-
qanı da qojıw, celeklerin dıńırdata, uյյne
ajlanıw ketiw bara edi. Anı alaj kergenlej men-
den alqın ol ajtaǵı dev qorqıw. qara sevgen
qatın da suvqa barqanı qojıw, negerini ızın-
dan gabaşılarım tuşedi dev qorqıw, sırt-sırt ete
çumuldu...

Qıyınlıq elge xapar bolqanın Fajruz çol-
da tybegen qatınladan eşıtıw, qalaj suv alqa-
nın bilmeј, çolda adam tybese da maņa qaraj-
dı dev tonunu qıyǵı bla qarının çavarqa ky-
reşe çılaıqı tamaqın bulqanlaj, uյյlerine ke-
liw qart anası cojunlanı çuvarqa kyreşe turqan-
laj, teşinı ынсхав orunıa kirdi.

Qart qatın, cojunlanı çuvqan qıl buşdu
qın bilek aqasın artına sala, orunduqnu allına
kelıw sordu:

— Ne bolqandı saña, сархынı tutxan vo-
lurmu? Tonnu çavajım.

Fajruz teşiw atxan tonnu aqas orunduqnu
qulaqından alıw usyne çavdı, ajaqların qısdır-
dı, sora tybge salqan kijizcikni orunduq allı-
na atıw kesi da olturdu.

Qara sevgenli qatın bla anı tişsiz negerі,
çaz qırqıq qavdanıa qıyǵından ot salqanca,
ekisi tijreni eki çanından kirıw, Fajruznu usyn-
den elge qara xaparı çajdıla. Alanı tirilikleri
bla, Fajruz suvdan kelıw orunduqqa çatхıncı,

xaparnь caldьş caldьşdan bir-birine uzatьv, elni çartьşь bildi.

Tavda çaşaqan qьz tьşьrvьqа, Fajruznu qьjьnlьqьsa, vь tuqum qьjьnlьqь vla bir tuqum bir qara qarqа çарьlь qatьnlань auzlarьna tьş-genden ullu nasьvsьzlьqь çoqdu. Savijleri çьla-qanna, yjlerinde işleri qalqanna qaramaj, varьşьp atьv, auzlarьna xapar tьşgenlej anь vьtev elge çetdirmej tьncльqь tavmajdьla. Alanь alaj kьreşgen qьjьnlarьna kişі çuq vermejdi, alaj voiqanlьqьqа otçaqа vla suv ьzь volmasa çuq көrmej turqan adamla bir asь xapar eşitiv anь çajarqа tavsa, analarьndan çanь tuvqanca voluv qaladьla. Ne etsinle xariv, xaparсь qatьnla da çьldan, ajdan bir degenca tillerin bir tatьran tuzluqьqа uruqа tavmasala. alanь çaşavlarьnda sanьrav voluv da qalьr edile, alaj vol-sada birevny, keslerini kici egeclerini qьjьnlь-qьnda көz acmasala, igi volluqь edi—ne ete-rikse, alanь qьzьv varqan zamanda allarьp tьjа-ma dev cavsan, vetini sojuv keterikdile, ol sevev-den alanь bir zamanna derici çьrytgen işlerin-de qojuv, vizni ertdeden şaqrejlerimiz Mu-xammат-Amin vla Abdul-Qadьrqa көcejik, asь xapar casьlqьandan sora alanь ne ete turqanlarьp көcejik.

Kertisi vla qarasan, Fajruzdan ese, artьqь-sьzda qara cevgenli qatьn vla anь nөgeri tişsiz

qatından ese da elge çajyloqan xapar afendi vla anь „şьjьx“ nөgerim qьjnaoqa kerekdi. Kesigiz bilmegen zat tyldy, Fajruznu qarьnьnda savijni atasь tьşьrvlanь tөгeregi begigen otovqa çьjьv alaqa „izin berivcy“ Abdul-Qadьrdь. Kesi da unutmaqan esegiz, tyrmeden cьqoqlaj Muxammad-Amin afendi vla keliv, tav ellede Qьjamьtnь „şьjьx“ çalcьcь voluv turadь. „Şььx“ qulluqun voşasa, хаqьna ne allyoьn vi!mejme alaj bolsada busaqatda asьrь qьjnaьv turmajdь. Kete tebrese, vьjaoь Qьjamьt qara kuvyrny acarь tylmydy, anь quru qojmaz, meзgitni vaşьndan salьnnanьn çaratьv, „unutmam seni qьjьnьnь“ dev sьrtьndan sьlaqandь. Qьjamьt teli adam tyldy, vaşxa zat ycyn çuq verlik tyl ese da, çaşь „Qandaur ertden namazdan ketiv kyn tijerge fajqamvarnь qavьrьna varьv kelgeni“ ycyn da bir çuq uzatьrьq volur—kөryrvyz!

Qьjamьt vьn nөgerleri orta cotlarьn tyzete tururla, busaqatda vizni qьjnaoqan Fajruzdu, sizni razьbьdьoьz vla anь qajqьcьna көceme...

Kyn tijgen zamanda çьь voluv, anda-mьnda qaloqan qarlanь eritse da, inir voloqlaj, eriv çollaqa, arvazlaqa çajyloqan valcьq suv qavьrcaqlanьv, çolda çyrysen, artьqsьzda qat-xan savьrla vьa, tьqьrdaoqan tauşun bir tijreden bir tijrege varadь.

Namazdan keciğiv cыqan qartla biri-birine çulduzlanь көrgyзyв, кyn qajtхань, mal ne zamanda tojарьqып sanajдыла. Kesleri qartлыq·dan yjde turqanлыqqa, eki—yc tuarlarь tav qыs·лыqlada çazqa qalaj cыqарьqlарьн bir kesekni eslerinden ketermejdile. Namazлыqda dua tile·sele da, em aloьп „tuarcыqla çazqa cарьmaj cыqqa edile“ dev anь tilejdile. Artыqsyzda vьjы qurqaq çы volub, az mallарь volqanla tolu bi·cen çьjmaqandyла da кyn aman volамьды dev çatxan çerlerinden kece sajып eki—yc kere turub көkge qarajдыла. Bir-birde qarav көkde bulut көrsele, qajqыдан vaşxa madar tavmaj, qart qatьnларьн qovarьв, „mal, vaş, ne ete turady“ dev anь bilirge taş salдыradыла. Qарьvларь volqan·laqa qurqaq çы qulaqlарьна кирmejdi, qajsь stanise volsa da birinde atamanna çalatьв, sta·nise çerni aлыв, mallарьн qajqыsьз etgendile. Zekat qaq qavьrqalaqa, tuzluq celeklege elde iş tavmaj dьgalas ete ajlannan birer çarьлынь çaz·qa deri çalqa tutub, kesleri көрpe tonlaqa ki·riv, vөrklerin tik kijiv ajlanadyла. Afendile va, çaнь et taqыlqan gөzenne тыşgen kişdikleca, bir zatxa da qajqы etmej, melxumqa vatьв turadyла.

Muxammat-Amin, Qыjамьт, Abdul-Qadyr afen·dilada olturub turqanlaj, aşарьq etgen yjden soxan ijis urub, çavnu tavada kyjyв cartlaqan

tauşu keledi. Et хъсьннъ ијисин анылав, qara kişdik yjde ашырѣв, агъ-berі мақырѣв çyryjdy. Аşарық etile турқан çerge варѣв, sautlanъ ијisgev tevregenlej, afendini qatънъ uruv qъsdasa, kec ertde bolsa da хъсьннъ kelir çerin biliv, otovqa мақырѣв kiriv, вѣјақьнлај төгerekge ajlana turuv, sekiriv stolqa minedi, anda da afendi kimlege ese da çazъв yc vykleв турқан dualaнъ ијisgev, kereksiz ertde ашырқанън bilgenca, orunna варѣв, quv çasdъqlaqa avnav xuruldajdъ.

Мухаммат-Амин тьѣқларънъ erinine salъnнан tyklerin гъмъх қьрққанъ ыşarқанъ вla çылақанън adam тапъmazca ваş eriniн қьѣрқ ete, Qъjамъtxa көз qъsa, ajtdъ:

— Sen da, men da allax camlannandan kerі qalajъq. Izin bergen qъzларън vuaz vola tevre-gendile, шыъхнъ alaqa onovu qalaj volқанън eşitirge syje edim.

Şindikni сьқыrdata, аръна tajanъв Abdul-Qadъrqa qarav toxdadъ.

Qalън çamъсъ kivik salъnнан qaşларънъ tyvyn-den көzleri çыltъraj, qamiş qalam вla ojnaj:

— Menі bir тьşьгьvqa zaraпъm volmaqa-нъ kesine tuvradъ. Sen, afendi adam, bilirge ke-rekse, zikir ajtълqan çerde, izin verilgen çerde, артыqsъзда yj qaraпъ bolsa, mөlekieni көkden тыşуv kelgen adetleri vardъ, aladan хъjanat çet-

megen ese, men bu zatdan soxandan, sarsmaqdan tazama...

Busaqaatxa derici kesi saqıyşına ketiv, tınyav turqan Qıjamyı kylyv ajtdı:

— Tejri Muxammat-Amin, sen Abdul-Qadıynı sözge çenerse dev tanımajma, andan ese buaz bolqan qızny ııisi cıqqıncı qajqıyn korseviz igidi. Abdul-Qadıy vygyn mında izin beredi, tambla vaşxa çerge keter, sen bla men mında qallıqvyz. vıllaj bir kesek zat køv kyreşiv syjegen qalavyznı oıuv qojarqa volıuqdu. Bu dualarından xajır çoqmudu—dev stolda esgi sarı tışlı kıtavnı usyne vykleniv, qalanıv turqan dualanı qoluna aldı.

Abdul-Qadıynı xılikge etgeni acuvuraq volıv, alaj voıqanıvqan bildirmezge kyreşiv:

— Mølekle etgendile dev sen meni çenerin çoqdu, andan ese, Qıjamyı ajtxanlaj, zamanında qajqıyn køryge kerekdi. Elde men eşıtgen xaparlaqa tınylasam, mølekleni saqıynan adam çoqdu, alaj şıjıxnı atı va xar bir myjyşde ajtıynadı. Ne eterge mıvat etese?

Abdul-Qadıy afendini bir kesek xılikge eterge esine tyşıv ajtdı:

— Mølek xaparı da alqıvurun afendile cıqarqandıla, sen ana nek carlaqanıv men birda bilalmajma. Unutmaqan esem, men gitçe zamanda, seni kibik bir afendi meni elimde

avaz verse, unutxanma, qajsı ese da bir „tɣɣnı-ı“ qatınñ mölek mezigide „sırtın sılav“ buaz etiv, ekinci andan bir fajqamvar tuvqandı dev eşitgenme. Qajda ese da birde qatınñ sırtın sılaqan mölek bu tav xavaqa keliş sılajalmajmıdı?

Carlav Abdul-Qadırnı tıjalmazlıqın biliv, afendi sözny çumuşatır çanından başladı:

— Kerti sen ajtxan qatın „mölekden savij tavxandı“, alaj bolqanlıqqa ana erisi: Fajruz savij tavxanın korsele, biz uscuyzge mında çaşarqa tar voluqdu, andan ese bir auzdan oñov etiv madarın koryge kerekviz. Elde çuygen xaparla meni çuqlarqa qojmajdıla,—dev boluşluq izlej, Qıjamtıxa qaradı.

Kımyş baş gulocun yj tıvıne qaqa, tamaqlı arıtı, anı bla iş qajqlı iş bolqanın tapıtı, Qıjamtı ajtdı:

— Mölek. şıjıx sılaqan ese da, „çaşrtın buqarqa tursa, turu qozlar“ dev söz vardı, zamanı çetgenlej Fajruz, artıqsızda anasına uşaqan ese (ol erı bla bir völek zamannı turqanlaı çeti çaş bla bir qız tavxandı), eki tavmasa da, birni tavarına bir söz çoqdu. İşge men sizden usda tylme, alaj bolsada icin keterir madar eterge kerekci.

Muxammat-Amin şindigin Qıjamtı taıa tartıv, ajtxanmı yjny qavırdalar eşitirle dev qorqqanca, qulaqlına qıssılv:

— Oqaj, oqaj, iş ol madarlardan ozoqandь, ваşьвьзда aj tausulsa, segizinci ajь çetedi, men bygyn qatьnladan tyz xapar bilgenme, andan xajьr çoqdu, sabij dunjaь kergyncь vaşxa madar kerekdi,—dev çelkesin kereksiz qaşьj, Abdul-Qadьrqa qaradь.

Abdul-Qadьr, emen cөrtlөvykden tojqan tonuzca, vaş enişge qarav turub, kişdik cьcxanь marlaqanca, şьbьrtsьz nөgerlerini qatьna qьsььb, şьbьrdav ajtdь:

— Sizni eligizde „fajqamvar tuvarqa“ madarь volmaqanь aman boldu. „Fajqamvarь anasь“ qavьrь pyr çannan atasьнь çanьna ketmese boluq tyldь, dua çazqan suvnu icirgenca, ma bu aq sarqьldьm unnu Fajruzqa icirirge kerekdi,—dev bir zugul mijalanь xurçunundan cьqarьv Muxammat-Aminne uzatdь,—qoluna çetdirme, un volqanььqqa, bek acь qavadь, men bir çolda vьllaj bir undan bir kesekni atьv bir adamqa icirgenimde, men yjyme qajtxьncь ol dunjaqa ketgen edi.

Muxammat-Amin Abdul-Qadьr vergen mijala sautnu çan xurçununa sala, өrge qovub aş yjge qьcьrdь:

— Men çassь namazqa derici avruqanь kөre varььqma, xantьn xazьr volqan ese keltir,—dev nөgerlerин da stolqa caqьra aşxa xazьrlanьv olturdu.

ОНУСУНСУ БАШ

Otçaqada kylge kiriv, tørt ajaqñn tyvyne çyǵıw, qart kişdik ujana da muruldaj çuqlajdı. İnirde tamǵyloqan otnu kësöwleri otnu arasyna çetgen qyǵırlar çanıw boşav çuqlannanlarǵn bildire, cıqırdajdıla. Cırax-tanda narat cıraqdan qovxan eki:—uc çonırxıa oçaqdan çel urqan saǵn çuqlanırqa tevrev, daqıda balauzlarǵn tögıv çanadıla. Fajruznu qart anasǵ orunduq allına cögıv vaş qaqaadı. Qyzyıw ıńsxaqan çıqu arasında qulaqına keliv, vaşn keltıruv, uzalw icirgi çıvırqanǵ aсıw Fajruznu aqarw turqan betine qarajdı, ujatmajm dev qorqıv aqırtın daqıda çıvırqanǵ çavadı. Fajruz suvdan keliv çatxanından veri orundan qovmaqandı. Sanlar sav volıanırqa, zamansızlaj çaş vaşna qyǵnırq kergenine cıregi çarılw, auzu qırqaqsıw, bytev sanlar otda qyzqanca qyzıw çatadı. İnçiliv, sanlar mual volıv, kızıleri çıquqa qy-sılw tevregenlej, qara saqall kızıne keryıv, elgeniv ujanadı. Daqıda özenni çanır tuvan basxanca, qyǵnırq, sıjsız, ucuz volıv arbazqa cıqarqa qarvı volmaj, tyrme çaşavı vaşn basw turqanlaj, cıcek anasın tyvynde qımyl-daqanca qarınında savıjı qımyldaqanlaj, qavırqasından ijne canıqanca, elgeniv, kólek

allъn k  zlerinden qujulqan   lamuqla   ivitib, qovub orunduqda olturadb.

Ne qadar kyre  se da, ti  siz qatъn bla anъ n  geri qara sevgenli qatъn k  zynden ketmejdile. Ekisida   sara, kyle, cald   slada xapar ajtxanlarъ k  zyne k  rynyv qacarqa kyre  sedib, alaj volqanlyqqa ti  siz qatъn qollarъn uzatъv syryv kelgen volmasa toxdamajdb. Aladan qacama dev olturub turqanlaj, qollarъna tajanъv aqac orunduqnu qulaqъna va   yn urquncu varadb.   anъndan tojub bir   anъna qaraqanъnda, qart anasъ orunduqqa va    tijiv qalqъv tura edib.

Aqъrtъn, qara casъ tovuqlarъna   ete, orunduqdan qovub qara tъ  ly tonnu   alan k  legini usyne qavlav,   alan a  aq tau  ssuz e  ikni acъv arvazqa c  qdb. Aj   arъq kece bir cald   sdan qara saqallъ, bir cald   sdan da ti  siz qatъn bla n  gerib allъna c  qqanca k  zyne k  rynyv: „Oj anam!“ dev q  c  r  q tau    etib, qara tъ  ly tonnu eteklerin   el syze   zъna qaraj   aqraqa qacdb.

K  v   yllanъ alqa varqanca, esgi k  pyrny tyvu bla ullu suv, ta  laqa tyvej da   zъna qajъr  la,   uvuldav vara edib. K  pyrny qulaqъ k  lekge etgen ajlanmada arъ-berib sajqalъv aj sarqala edib.   yregi qatъ urqandan tylpuvun alalmaj, Fajruz k  pyrny ortasъnda toxdav, tonun usynden atъv suvqa qaraqanlaj, ti  siz qatъnnъ    arqanъ suvdan k  zyne k  rynyv, q  c  r  q etib

ьзына ујге қасдъ. Suvuqsuraqanъ bla çyregi qorqqanъ bir-birine qoşulub, bezgekden qaltъ-raqanca qaltъrav, ујге kirgeninde, въјақъ съ-raftanda съraqла çana, anъ ajaq tauşuna kişdik ujanъv, көzlerin acmaqanlaj, xurulдав kыlny ilev başladъ.

Çyregim cartlav ketedi dev bir qolu bla tutub: „Ne etejim, alanъ көrmez çer qajdan tavajъm“ dev qavъrqada atasъnъ atasъndan qalqan esgi ullu qara въсақqa көzleri aralъv turqanlaj, eşiк dьqъrdaqan tauş keliv qart anasъn ujatdъ.

— Kel, avruvunu alajъm, kel, afendil—dev anasъnъ seleşgen tauşu qulaqъna keliv, qavъrqadan көzlerin ajъrъv qaraqanъnda afendi, mъncaq tarta, orunduqnu allъnda өrge turub tura edi.

— Avruqanъnъ eşiтgen edim da çassъ namazdan съqqanlaj ујге burulub, icerge dua çazъv keltirgenme. Bir işeksiz, çaş adam, sana, çin zaranъ çetgendi, ma bir dua suv ic, tambla da bir kelirme,—dev Fajruznu qart anasъnъ qolundan stakannъ beli bla bir suv alъv, allъn qaranъqa vurub zugul mijalanъ icinde unnu qujdu. Qolunda stakannъ arъ-beri siikiv: „Ma, xariv, sana allaxnъ kelamъndan çazыlqan dualanъ suv-larъ çarasъn“ dev stakannъ Fajruzqa uzatdъ.

Qart kişdik tьş adam kelgenine qajqъlv bolub maqъrъv, yjny tyvynde arъ-beri vara edi.

Cыраxtanda bir сырақ кyжyв вошав, қара көмыр-
leri отқақақа тауш етiв тышдыле. Оқарқы чel
keliv, it uluqanca oқаqда uluj edi.

Fajruznu еrішi сыжылыqанын көрyв afendi:

— Dua suvqa alaj сыжылыqан allaxxa еrішi
көрyнедi, kesini qatдыr, ol seni еrtденbлақа чiн-
lerini cacar,—dev orunduqnu qатындan keterge
teврев ажылыб, yj tyvynde stakannъ anasъna
uzata, qulaqъna сыbыrdadъ.

— Qъзына men bek qorqama, qara чinni
zaranъ ullu четgendi, alaj bolsada allaxxa ama-
nat bolsun,—dev көlekgeca таşajыв ketdi.

Ol ketiv bir kesek turqanlaj, Fajruz eki
чанъна ваşып атыв: „Anam, өleme!“ dev дыгалас
етiv ваşы чasдыqқа чараşmaj теvредi.

Suvuq сыlamuq tamcъla qart anasъnъ көз-
lerinden Fajruznu vetine aqa, usyne qavlanъb,
сылаqанын qъзына bildirmezge kyреşiv айтды:

— Ölmезse, balam, ölmезse! Ölym sana
qaravmъ turadъ.

Alaj bolqanlyqқа ваşып агъ-berі ata turub,
Fajruznu beti aq qaқыt kibik aqарыb, auzunu
eki myjыşy көmykden tolub, qымыldar qarыvu
qalmaj, az тырuvu сықа toxdadъ.

Oқарқы qatъ чel keliv oқаqда it uluqanca
uluj edi.

Qart anasъnъ qulaqъna it uluqan тауш keliv,
eşikge qarav qъсыrdы: „Hir gjaur, meni arvazыma

keliv uluma da, yjyn qurusun, yjyne var“ dev qolu bla silkiv ьзьна qajьrqa tevregenlej, da-qьda it uluqan tauş keliv arvazqa cьqьv qaraqanьnda, yj allьnda bitgen cаньz alma terekni oqarqь cєl qatь uruv vaş vulcuqlarьn cєrge cєtdirgenca ijilte tura edi.

Terekcik bu qatь cєlde sьnmaqа edi dev saqьş ete yjge kirgeninde, „anam“ degen tauş qulaqьna keliv, qьzьna ijiliv tьnьlaqanьnda, em axьrьnda erinlerin bir kesek qьmьdatьv tьpuvu cьqqaнь toxdadь.

Cєl qatьdan-qatь uluv, cьraxtanda cаna turqan cьraqcьqlanь cуqlatdь. Qart anasь ysyne qavlanьv, cьlamuqlarь bla cavaqь cuvurqanь cїvitiv turqanlaj, taң atxanьn bildiriv ocaqdan kyn cарьq tijiv tьvьrнь cарьtdь.

ONTƏRTYNCY BAŞB

Cєl toxdav cьь kyn tijgendi. Keşeneni icinde bitgen itburun terekni ysyne qonuv, gergecьz senilcekca silkiniв ucalqan da etalmaj cьrlav toxdasa, uzalьv burunu bla kəkyregин qaşьjdь. Qьşнь ketgenine şaqatььq ete, qavьrlada qalьn qavdannь tyvynden cанqozla qarajdьla. Muxammat-Amin afendi Fajruznu mezgitden alьnnan esgi qatapa kyjyzge cьrmalqan əlygyny vaşьna olturuv azvarlaj „ijasьnnь“ sozuv oqujdu. Faj-

ruznu qarnaşlarъnъ ekisi vellerine egecleri xarla tikgen kirirek çançavluqlanъ qъsъv, kôzleri qъzarъv, kôvyv, vaşlarъn emişge tutuv, qavъr qazыlqanna qarajдыla.

Qavъr qaralъv, auzun acъv, Fajruznu çutarqa xazъr voloqandъ. Fajruznu qarnaşlarъ malcъqlarъnъ çariъsъn satъv devyrge cacarqa keltirgen kymuş axcalarъn vaşыqqa tyjyv, afendini qoluna verdile. Tajmaj, kirir çeri volmaj, mezirtede çaşaqqan asxaq qart Mustafa qumqanlanъ keltiriv qazыlqan qavъrнъ tôven çanъna salъv, ôlykny vaşыna cögyv, tirmen qaqqъsca dьqъrдав, vaşыn eki çanъna atъv, kôzlerin vaşыq tyjylgenden ajъrmaj, meltege cъrmalqan kir xamajыcъqqa qarav, „ijasъn“ oqurqa kyreşedi.

Abdul-Qadъr, çaşıl avasъn kijiv, cъmmaq aq sarъxъ vla xaçileni ortasъnda olturuv, mьncaq tarta, imvaşlarъn qaltъrata, bir-birde „allah“ dev tauş etiv eki çanъna silkinedi.

Çanazъnъ allъ vla Fajruznu qarnaşlarъnъ vîri, qolçavluqqa tyjyv keliv, Abdul-Qadъrqa kymuş somlanъ uzatъv: „Bu çarъ savijni duandan unutma, „şъjъx“—dev esgi çevgenini qojunundan bir tyjymcekni cъqara, Muxammat-Amin afendi tava buruldu.

Minitav, qararqa çijirgeniv vaşыn vajlaqanca, qara bulutxa vaşыn cъrmadъ. Gergeçъz, çъrla-qanъn toxdatъv, itburun terekni silkindire, ucuv

ketdi. Qavьrqa aььrьv qıjuloan topraq bla taьla tyьyьv, kende tov aььloqanca, qavьr qanalanь dynyrdetdi!e.

Авдul-Qadьr, kymys somladan xurçunu çene, qavьr qanalanь keltirgen eьekni syryv varqanlaj, Qasьm bla Iьrahimni qatь bla ozuv tevregenlej, Qasьm çenil atlav, qatьna çuvuq varьv:

— Sen itden tuvqan itni çarььlaqа qьььnlьq salqanьn toxdarьq tyidy, men seni toxdatajьm! —dev getmen bla kerilgenlej, etekleri çel ete qasьv Qьjamьt bla Muxammat-Aminni ortasьna kirdi.

Birinci ьltav voььaldь.

Отв. редактор А.-С. Гербеков. Техредактор Ш. Блимьотов.

Отв. корректор А. Джириков.

Сдано в производство 8/X 1935 г.

Подписано к печати 21/X-1935 г.

Формат 1:4x162¹/₂. Тип. зн. в 1 бум. л. 44,160, печ. лист. 8.

Тираж 2100.

Зак. № 2291.

Облито № 196.

Типография Кароблнациздата
Кисловодск 1935 г.

Важась 3 сом.
Цена 3 руб.

НА КАРАЧАЕВСКОМ ЯЗЫКЕ
Типографии Кароблиацздата